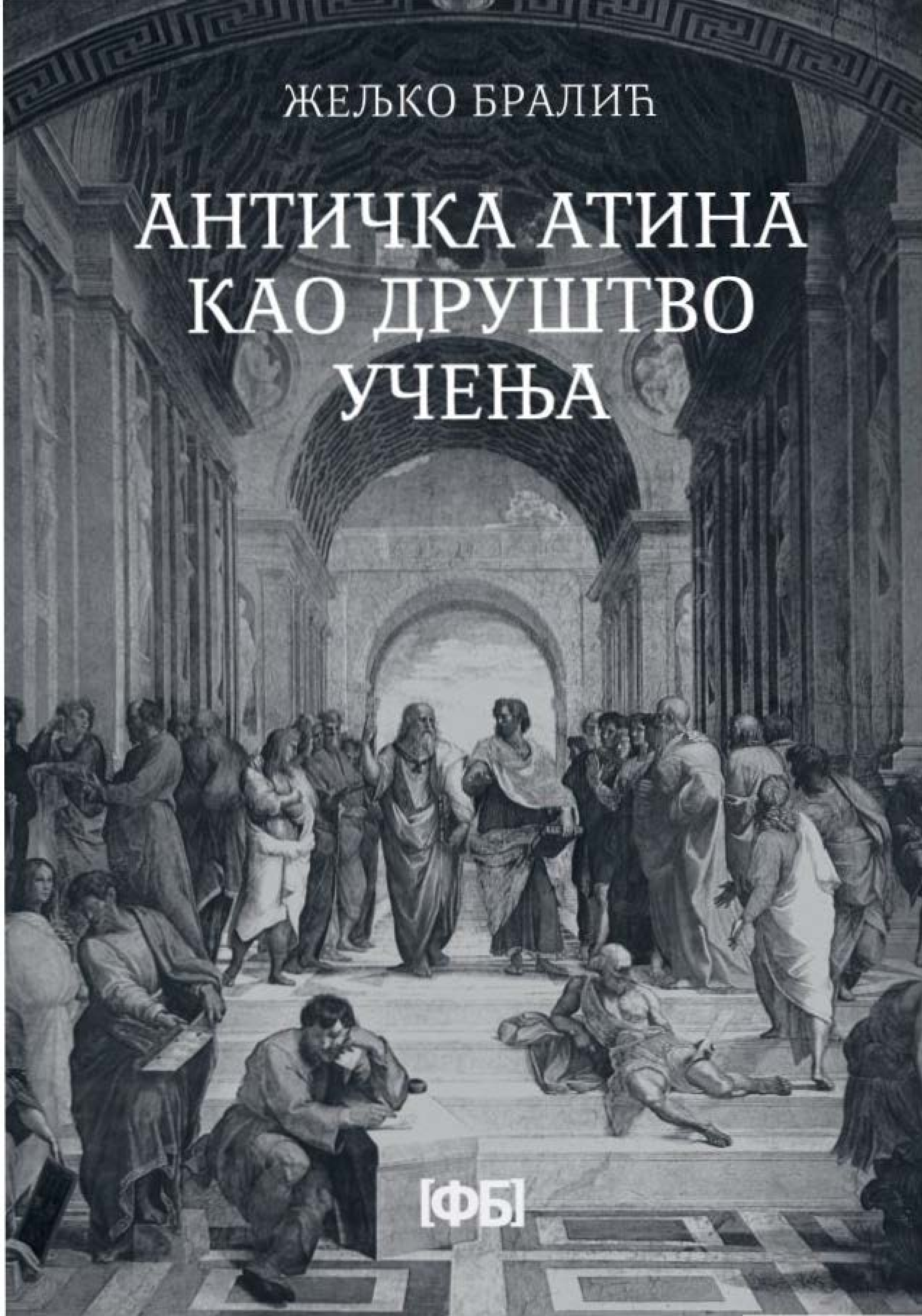
ЖЕЉКО БРАЛИЋ
АНТИЧКА АТИНА КАО ДРУШТВО УЧЕЊА
[ФБ]

АНТИЧКА АТИНА КАО ДРУШТВО УЧЕЊА

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ФАКУЛТЕТ БЕЗБЕДНОСТИ
Београд, Господара Вучића 50

За издавача
Владимир Н. Цветковић

Уредник
Владимир Јаковљевић

Рецензент
Проф. др Владимир Цветковић

Прелом и техничко уређење
Служба за издаваштво Факултета безбедности

Дизајн корица
Илија Кнежевић

Лектор и коректор
Мр Љубинка Катић

Рачунарска обрада текста
Мирјана Костовски и Весна Алексић

Писмо
Ресавска БГ
[аутор: Оливера Стојадиновић]

Илустрација на корицама
Рафаел Санцио – ***Scuola di Atene***, 1509 – 1510

Тираж
300 примерака

Штампа
Филип Вишњић, Београд

ISBN 86–84069–27–7

ЖЕЉКО БРАЛИЋ

АНТИЧКА АТИНА

као друштво учења

БЕОГРАД, 2006.

САДРЖАЈ

Град васпитава човека.

Симонид са Кеја (556–468? п. н. е.)

1. УВОД

ИСТРАЖИВАЊА историје васпитања представљају релативно особени тип истраживања у науци (наукама) о васпитању, тј. у педагогији и андрагогији. Истраживач који се оваквим истраживањем бави има неке посебне обавезе које нису карактеристичне за велику већину осталих истраживача, дакле оних који се баве савременим феноменима васпитања и образовања. Наиме, *историјски карактер* сваког педагошког или андрагошког истраживања у многоме одређује значајне методолошке захтеве које истраживач мора првенствено да поштује. Ти захтеви не потичу из његове изворне научне дисциплине, која год она била, већ из историјске науке која на тај начин, условно речено, има примат у одређивању самог карактера, суштине и начина извођења одређеног истраживања. У првом плану је, барем наизглед, истраживање васпитних и образовних појава *у прошлости*, па самим тим и историјски приступ и методологија историјске науке.

Но, нужно и обавезујуће поштовање методе, поступака и приступа који потичу из историјске науке не подразумева да се педагошки или андрагошки (или педагошко-андрагошки) приступ запоставља и да остаје у другом плану. Педагошко-андрагошки приступ у историјском истраживању као што је наше заиста је *равноправан* са историјским приступом, јер колико год да је у методолошком смислу овакво истраживање *историјско*, толико је у једнако суштинском погледу *садржаја* у пуној мери педагошко-андрагошко. Питање садржаја не исцрпљује се, наравно, само уско схваћеним типом података и информација које се истраживањем прикупљају, већ и читавим скупом других значајних акција, поступака, одлука истраживача. Од избора предмета, циља и задатака, избора грађе и самих извора за истраживање, селекције материјала и информација, до евалуације, анализе и тумачења прикупљених података, синтезе која се обликује на основу бројних сазнатих чињеница – истраживач се креће у оквирима науке (наука) о васпитању, не заборављајући да је истовремено на пољу историје, и не запостављајући захтеве који из тога проистичу. А пошто се у научном истраживању, уколико имало претендује да буде *научно* и да буде *истраживање*, подразумева да

је за успех оваквог подухвата нужно да постоји *целина*, односно *јединство* средстава и циљева, метода и садржаја, материје и форме – можемо (или *морамо*) закључити да истраживач историје васпитања не сме бити упола историчар, а упола педагог/андрагог, већ би увек морао *у пуној мери* бити и једно и друго.

Тај захтев није ни мало лак, па је и то можда разлог што се у педагогији и андрагогији историјска истраживања не предузимају често, те се историја васпитања или историја образовања одраслих увек јављају или доживљавају као (у најбољем случају *делимично*) запостављене научне дисциплине, које остају по страни од главних токова матичних наука. Релативна запостављеност историјских истраживања ове врсте ипак је само разлог више да се она подстичу и унапређују, уз пуну свест о чињеници да је *свака наука о образовању достојна свога имена уједно и „историјска" дисциплина*[1]. Посвећеност истраживању историје васпитања, дакле, има и пуну научну оправданост, осим што је, како сматрамо, и важан предуслов за било какве ваљане резултате у таквом истраживању. Многобројне тешкоће и препреке које се постављају истраживачу и истраживању ове врсте вероватно би спречиле или обесхрабриле (тачније, *спречавају и обесхрабрују*) свакога ко такву посвећеност не поседује, а то је само још један од већег броја разлога због којих су оваква истраживања тако малобројна и ретка.

Предмет нашег истраживања јесте теорија и пракса васпитања и образовања (или, *paideia*) у Атини класичног доба. Када смо се упустили у формулисање теме и предмета истраживања имали смо у виду да се истраживање васпитања у далекој прошлости, и то баш у античкој Атини, може многима учинити као нешто што је у довољној мери истражено, и што је у педагошким и андрагошким круговима сасвим довољно познато. Васпитање у античкој Атини јесте постало, такорећи и донекле, једно *опште место* и често помињани пример за један од наизглед *сасвим добро познатих* типова васпитног система у робовласничкој држави (државама), и тај пример као такав изучава се и презентује генерацијама студената педагогије и андрагогије. Углавном се о атинском васпитању говори на начин на

1 Булатовић (1980), стр. 15. Будући да је оваква потврда и снажан извор охрабрења за истраживаче (а такви извори су ретки), утолико смо спремнији да на овакав став често и радо подсећамо, те да се на њега позивамо.

који је то васпитање представљено у неким (и иначе у нашој средини и на нашем језику сасвим ретким) општим прегледима (опште или светске) историје васпитања. Ови општи прегледи већ по самој својој намени не пружају (нити могу да пруже) било какву дубљу, темељнију и обухватнију слику о старом атинском васпитању. Осим тога што су готово по нужности релативно површни и недовољно прецизни, овакви извори су, како смо се чврсто уверили, понекад и у неким важним детаљима дословно непоуздани, ако не и *нетачни*. Такав пример јесте тврдња да су у Атини све, па и елементарне школе *могла посећивати само деца имућнијих родитеља*, па да зато наводно *велик број деце слободних грађана није похађао школе*[2]; други сличан пример је тврдња да је гимназије (само) *делимично помагала држава*[3], итд. Подробније истраживање свакако би морало да пружи поузданије податке и оцене и да, уколико је потребно и ако је могуће, исправи заблуде овакве врсте.

То би свакако подразумевало да се овде ради о историјско-педагошком и/или историјско-андрагошком истраживању које је морало да обухвати све појаве које су релевантне и значајне за разумевање грчке и атинске paideje, све аспекте једне јасно заокружене и усавршене васпитно-образовне теорије и праксе. Поменута *paideia* је обухватала, захтевала и подразумевала васпитање и образовање током целог живота, што је квалитативно приближава нама блиској и *модерној* концепцији доживотног или целоживотног образовања. О овом питању, и о могућности да се античка Атина схвати и доживи и као специфично, античко *друштво учења* још ћемо говорити у закључном поглављу рада.

Историјска метода, којом смо се у највећој мери служили у овом истраживању, подразумева да се поменуте анализе, тумачења и закључци реализују и доносе на основу релевантних сазнања и поуздано утврђених чињеница до којих смо дошли поштујући строге захтеве методологије историјског истраживања (а првенствено захтеве критике извора).

Јер, уколико је то случај, историјска метода нам пружа основ да обухватимо два (неки би рекли *оба*) најзначајнија аспекта

2 Zaninović (1988), стр. 24.

3 Жлебник (1983), стр. 18. Истини за вољу, има и страних аутора који понекад греше на овакав или сличан начин.

оваквог научног истраживања – пружа нам основ првенствено за ваљану *дескрипцију* истраживане појаве (истраживаних појава). То подразумева да смо у стању да прикажемо релевантне појаве онако како се одвијају (како су се одвијале) у стварним условима и уз динамички приказ историјског кретања у истраживаним оквирима. Но, осим дескрипције, историјска метода нам у најбољем случају, у одређеним ситуацијама пружа могућност да доносимо и неке закључке о *каузалним, узрочно-последичним везама* међу истраживаним појавама. До оваквих закључака се у науци уопште долази тек ретко и уз примену најригорознијих истраживачких и аналитичких поступака, с тим што историјска метода и историјско истраживање подразумевају другачије начине контроле, провере и анализе, па самим тим и другачији начин закључивања о везама међу појавама. Тако се и дескрипција и утврђивање узрочно-последичних веза међу појавама у историјском истраживању нужно остварују на специфичан начин, у складу са особеним захтевима историјске методе (и методологије), и донекле различито но у истраживањима савремених појава.

Поступак анализе релевантних текстова, анализе литературе, наметнуо се као основни поступак којим смо могли спроводити своје истраживање, јер други значајан поступак историјског истраживања, поступак анализе документације није био изводљив у овом случају (он би се односио на најнепосреднију анализу историјских докумената архивског типа, археолошких остатака и сл.). Но, и сами значајни текстови, литература која нам је била на располагању пружала је релативно обиље најразличитијих информација, података и сазнања, из којих се, уз озбиљну селективност и критичност, могла обликовати основа за ваљано истраживање нашег предмета, као и за реализовање општег истраживачког циља и појединачних задатака.

Изван нашег говорног подручја постоји (или је постојао) низ значајних аутора, истраживача и наслова који имају важних додирних тачака са нашим истраживањем, и на неке од њих смо се могли мање или више у неким аспектима ослонити (пре свега као на поуздане *водиче* кроз истраживање и сазнавање важних чињеница, а не увек као на објективне *изворе* поузданих информација). Када смо, након дуготрајног рада на бројним изворима, сагледали вредност и допринос различитих аутора и њихових студија сазнавању и осветљавању великог броја података и информација о нашем предмету, могли смо

закључити да се и у ширим научним круговима у последњих неколико деценија релативно запоставља истраживање ове врсте. И бројност и, још више, општи ниво квалитета и свеобухватности истраживања историје античког васпитања изгледа да опадају већ у дугом низу деценија.

Најважнија дела и аутори на која се и данас истраживач може поузданије ослонити потичу из релативно далеке прошлости. Међу најзначајније ауторе и наслове, без којих се ни данас озбиљни истраживачи не упуштају у разматрање историје васпитања у антици, свакако спадају Кенет Фриман (*Kenneth J. Freeman*), Анри Мару (*Henri Irénée Marou*), Вернер Јегер (*Werner Jäger*). Фримановo дело, прво и једино, под насловом *Schools of Hellas* (Школе Грчке), написано је 1906, а објављено (мада није чак ни довршено) 1907. године; Вернер Јегер је своју монументалну студију *Paideia/Die Formung des griechischen Menschen* (Paideia/Обликовање грчког човека) објавио 1933, а Анри Мару своју широко признату и познату књигу *Histoire de l'Education dans l'Antiquité* (Историја васпитања у антици) 1948. године[4]. И до данас, и то с правом, постоји интерес стручњака и читалаца за ове давно настале студије, па се широм света још увек преводе и поново штампају, што нам не даје баш изразито позитивну слику о напорима новијих аутора и истраживача на овом пољу. Јер, на пример, ако нам је Кенет Фриман у својој недовршеној дисертацији оставио студију тако значајну да је ни данас не смемо заобићи (мада у потпуности морамо бити свесни и њених јасних и познатих ограничења), то нам ипак доказује да ни цео век након првог издања његове књиге истраживања старогрчког васпитања нису темељније унапређена[5].

Али, можда је то случај са истраживањем антике уопште, јер многи историчари и данас у многоме користе знамениту *Историју Грчке*[6] енглеског научника немачког порекла Џорџа Гротеа (или

4 Од поменутих фундаменталних дела једино је Јегерова *Paideia*, неким чудом, објављена на нашем језику.

5 Кенет Фриман, изданак златног доба класичних студија на Кембрицу, још као студент писао је запажену поезију на старогрчком; *Schools of Hellas, An Essay on the Practice and Theory of Ancient Greek Education from 600 to 300* B. C. писао је као неку врсту дисертације, тј. као услов за пријем (*fellowship*) на Тринити Колец у Оксфорду. Студија је недовршена јер је аутор изненада умро 1906. године, са само 24 године живота. Књигу су, мада недовршену, приредили и објавили његови професори.

6 *A History of Greece* from the earliest period to the close of the generation contemporary with Alexander the Great.

Гроуша; George Grote), мада је ова огромна студија настала још средином XIX века, те је од тада у многим земљама и у бројним издањима објављивана у десет или чак дванаест томова. Чак ни бројна новија историјска и археолошка открића, нека од њих свакако фундаментална, нису Гротеову *Исшорију* сасвим потиснула из употребе. На другој страни, знамо да је међу филозофима и данас у врло широкој употреби Барнетова (*John Burnet*) добро позната студија о раној грчкој филозофији (па је тако баш недавно тек први пут преведена и објављена и на нашем језику[7]), мада прво од многих издања оригиналног текста, колико је нама познато, датира још из давне 1895. године.

Све што смо навели, по нашем мишљењу, јесу разлози *за* предузимање нових истраживања у области историје васпитања у антици, јер се тек новим покушајима, другачијим приступима и анализама могу допуњавати раније стечена сазнања о овој области, а донекле можда и исправљати извесни не сасвим објективни закључци ранијих истраживача. Зато смо себи као основни циљ истраживања поставили обликовање што целовитијег приказа функционисања васпитно-образовних процеса, идеја и праксе (или васпитно-образовног *сисшема*) у античкој Атини, с тим што је важан истраживачки задатак био и приказ теоријских покушаја значајних мислилаца тога доба да обликују концепцијске основе на којима би требало заснивати васпитање и образовање у тадашњој *акшуелној*, или у пројектованој, *идеалној* друштвеној заједници. Зато смо у посебним поглављима дали приказе покушаја значајних аутора тога доба да у теорији и/или пракси остваре васпитање и образовање какво су сматрали адекватним, у складу са потребама друштвене заједнице или са сопственим концепцијским, вредносним, филозофским, политичким погледима и оријентацијама. То би најзад заокружило и употпунило слику једног *друшшва учења* античког доба, какво је по нашој хипотези могла представљати Атина класичног периода.

Овде је потребно објаснити и зашто смо се определили за приказ атинске paideje у *класичном добу*, јер избор овог дугог периода наметнуо нам је обавезу да обухватимо готово цела два века најдинамичнијег историјског догађања у Атини и грчком свету уопште. Мада нам је овај избор знатно повећао обавезе, напоре и временско

7 *Рана їрчка филозофија* (2004), ориг. *Early Greek Philosophy.*

трајање истраживања, сматрамо да има довољно јаких разлога због којих се нисмо одлучили на уже временске границе истраживаног периода. Пре свега, период *класичног доба* има своју унутрашњу, логичку целовитост коју нисмо желели да нарушимо, и због које је као релативна целина овај период и био обележен посебним појмом. Период обухвата време између почетка Персијских ратова и смрти Александра Македонског; то подразумева период између 490. или (ако са ваљаним разлозима обухватимо и време које претходи Персијским ратовима, и у којем леже њихови узроци, разлози и поводи) између почетка V века и 323. године пре наше ере. Овај период се може означити и врхунцем доба полиса, грчког града-државе, и он се заправо и завршава пропашћу или *смрћу полиса*, и почетком једног сасвим новог доба које су империјалним амбицијама (и акцијама) отворили Филип и Александар Македонски.

Један од могућих начина сужавања истраживаног периода (и значајног смањења истраживачког напора) било би, на пример, ограничавање на период самог врхунца атинског полиса, или на тзв. *Златно доба*. Сматрали смо да би такво ограничавање било неоправдано јер би нас лишило сазнања о великом броју значајних елемената атинске paideje, као и истраживања идеја многих значајних мислилаца који су темељно унапредили мисао о васпитању у античком добу, те их и данас сматрамо класицима педагошке и/или андрагошке (а не само, рецимо, филозофске) мисли и теорије. Чак ни Сократ, а потом ни Платон, Исократ, Аристотел – не би били обухваћени таквим истраживањем, а слика васпитања, учења, образовања античке Атине без упознавања теорије и праксе ових значајних појединаца била би лишена неких од најзначајнијих елемената и недостајале би јој многе незаобилазне димензије; такав приказ био би непоправљиво осиромашен и безбојан, те самим тим и далеко од објективног и целовитог. Сличан резултат би дало и ограничавање само на V, или само на IV век[8], те смо од сваког оваквог и сличног покушаја одустали.

Желели смо, између осталог, да барем у основним цртама прикажемо и развојни пут атинске paideje, сматрајући да се суштина атинског васпитно-образовног модела не може на прави начин

8 Један од (релативно) новијих истраживача, Фредерик Бек (Frederick A. G. Beck [1964], *Greek Education 450 – 350 B. C.*,), ограничава истраживани период на „само" један век, али обухвата васпитање у целој Грчкој, што сматрамо половичним решењем јер, између осталог, искључује Аристотела као васпитно-образовног теоретичара и практичара.

разумети уколико се модел упозна само у готовом и коначном виду (када достиже свој врхунац). Да бисмо схватили једну друштвену појаву ове врсте онакву каква јесте, пожељно је, а вероватно и нужно, да разумемо како се та појава јавила и како се развијала. У најбољем случају, тек тада можда можемо одговорити на питање зашто је појава имала одређени облик и садржај.

Пошто сматрамо да је староатинска paideia један особени васпитно-образовни модел изванредног нивоа и вредности, тек обухватањем целине класичног доба могли смо постићи релевантан приказ свих најзначајнијих догађања, установа, идеја, мислилаца, практичара и теоретичара који су имали значајног удела у обликовању тог модела. Велики обим истраживања који то подразумева није се могао избећи, али ипак смо сматрали да је остварење основних истраживачких циљева доступно и оствариво, уз одговарајуће (не мале) напоре и дужи временски оквир за извођење самог истраживања.

Но, да би се све о чему је било речи заиста могло остварити, свакако је било неопходно да се темељно упозна и размотри велика количина релевантне грађе која је настајала од времена које обухвата предмет нашег истраживања, па све до последњих година (дакле, у распону од приближно два и по миленијума). Никада није на одмет подсетити се да су историјски извори *наше једино средство упознавања прошлости*, те да *у раду на историји све почива на историјским изворима*[9]. Извори које смо користили условно би се могли поделити у примарне и секундарне. Примарни извори, извори првога реда, били би они који су били у непосредном додиру са догађајима на које се односе или о којима говоре. С обзиром да је реч о врло давној прошлости, број оваквих извора који су нам били на располагању релативно је мали. Ако говоримо о примарним изворима у ужем смислу, о тзв. *остацима* (по терминологији историјске методологије), онда би у такве изворе могли спадати, на пример, призори школских и других за нас значајних сцена на старогрчким керамичким посудама, које су идентификоване и верификоване као прворазредни археолошки налази. Од текстуалних извора овде бисмо могли убројати и значајне текстове античких аутора и мислилаца, под условом да су до нас заиста дошли у непромењеном и изворном облику. Јасно је да овакав строг захтев испуњава врло мали број записа и текстова, али ми смо

9 Ћирковић (1980), стр. 5.

условно у изворе првога реда ипак убројали и оне текстове за које већина стручњака сматра да су веродостојни, те се прихватају као изворни (мада су често сачувани преко већег броја посредничких извора, и зато су изложени озбиљним анализама текста и исказа, анализама које су спроводили упућени стручњаци током векова, да би се најзад дошло до релативно поуздане потврде о аутентичности и ауторству одређених текстова). Готово сва дела и текстови античких филозофа и других значајних мислилаца и аутора које смо користили (списи савременика епохе о којој је реч) прошли су овакав пут анализа, евалуација, провера и потврда.

На пример, након вишевековних расправа и истраживања, данас се сматра неспорним Платоново ауторство писама која смо и ми у овом истраживању користили. Даље, дијалог *Алкибијад Први* данас се у широким стручним круговима већински прихвата као Платоново дело, након што је текст дуготрајно подвргаван најразличитијим експертизама (укључујући лингвистичке и филолошке); за разлику од овог текста, дијалог познат под насловом *Алкибијад Други* углавном се сматра апокрифним.

Питања извора у истраживању као што је наше никада нису сасвим једнозначна (као што нису ни једноставна). Тако се, на пример, текстови као што је Платонов *Менексен* или Аристотелов *Устав атински* у оваквом раду могу користити и тумачити и као примарни (као *остаци*) и као секундарни извори (историчари такве изворе понекад означавају појмом *традиција* или појмом *сведочанства*). Јер, ако ове списе користимо за истраживање Платонових и Аристотелових идеја, они се могу сматрати примарним; међутим, ако желимо из њих да сазнамо нешто о историји старе Атине, онда се исти извори морају третирати као секундарни, као *традиција* (у том случају морамо према таквим изворима бити строжи и критичнији, јер ни највећи филозофи не морају увек бити [и заиста увек нису] објективни тумачи историјских збивања, нити су њихова дела сасвим поуздан извор информација о историјским догађајима).

Овде ћемо поменути један значајан и особен приступ проблему извора за ову врсту истраживања. Наиме, раније поменути Кенет Фриман у раду на својој славној студији *Schools of Hellas* покушао је да оствари неку врсту веома одважног методолошког експеримента – покушао је да напише приказ старогрчког васпитања ослањајући се у највећој могућој мери (у ствари, чак искључиво) на изворе из

епохе, на старе текстове, на примарне изворе, на *остатке*. Он је свесно и намерно избегавао да упозна и да користи новије текстове о предмету свог истраживања, са циљем да што непосредније, скоро искључиво на основу текстова самих сведока епохе стекне објективну слику о ономе што је желео да истражи. Како је он то формулисао, желео је да истражује *на основу књига, а не на основу књига о књигама*. Резултат који је постигао и данас је вредан поштовања, али ми смо у нашем истраживању покушали да остваримо разумну равнотежу у коришћењу старијих и новијих извора, те смо користили *и књиге и књиге о књигама*, покушавајући да се што више ослањамо на непосредна сведочанства, текстове и изворе античког порекла, уколико је и колико је то уопште било могуће.

Количина материјала са којом смо се суочили могла је представљати и отежавајућу околност за остварење нашег истраживачког циља, јер се ради о веома великом броју наслова најразличитијих врста и типова, из различитих периода, тако да је критичност и селективност у коришћењу извора већ и због саме обимности истраживања била нарочито важна. Међутим, постоји један много значајнији разлог, разлог принципијелне методолошке природе, због којег смо изворима морали приступати веома обзирно и селективно. Када се истраживач суочава са таквом количином најразличитије грађе, разнородних текстова, извора и литературе различитих врста, неуједначеног нивоа и квалитета, неједнаке поузданости и вредности, неопходно је да у потпуности буде свестан (по нашем мишљењу) централне и суштинске методолошке тачке овог, а могуће и сваког другог историјског истраживања. Та тачка јесте основни предуслов било каквог озбиљног и успешног истраживања ове врсте, и она се означава појмом *критика извора*. Критичност у односу на бројне изворе, селективност у избору и коришћењу извора на основу којих се обликује целовита слика атинске paideje – то је истраживач током целокупног и дуготрајног истраживања морао себи постављати као основни и строги захтев.

Историчари критику извора углавном деле на два основна типа: на *критику текста* и *критику исказа*. На поменутом примеру Платоновог *Менексена* илустроваћемо разлику између ова два типа: *критиком текста* (спољашњом критиком извора) дошло се до поузданог закључка да је ово дело аутентично и да је његов аутор заиста Платон (потврђена је *спољашња аутентичност*); с друге

стране, када исти текст подвргнемо *критици исказа* (унутрашњој критици извора) морамо закључити да је Платон у свом приказу и тумачењу историје Атине непоуздан, да је његов приказ искривљен ако не и кривотворен, те се не сме сматрати објективним извором информација у наведеном смислу (*унутрашња аутентичност* текста је оспорена[10]).

Ми нисмо били у могућности, нити смо уопште оспособљени да вршимо овако сложене анализе каквима су током векова подвргавани текстови пореклом из античког доба (не само да би то далеко превазилазило наше стручне и научне способности, већ и разумне оквире нашег истраживања). Међутим, за таквим анализама, сматрамо, нисмо имали ни оправдане потребе, јер смо се у овом смислу могли ослонити на поуздане судове компетентних стручњака за ова питања, који су већином дошли до објективних и широко прихваћених закључака о аутентичности и поузданости већине текстова овога типа. Више смо непосредно водили рачуна о објективности и поузданости информација, закључака и оцена, дакле о самом *садржају* бројних текстова који се понекад (или често) у битним оценама и закључцима не слажу.

Као што је добро познато, о теми овог истраживања током векова (и миленијума) писали су многи аутори на најразличитије начине, и у обиљу прастарих, старих и новијих наслова до којих смо у многим различитим облицима могли доћи морали смо се кретати обзирно и опрезно. Општи закључак који се тиче извора које смо користили, можда и престрог али у методолошком смислу свакако користан, јесте закључак да *не постоје извори података који су у потпуности и без остатка поуздани или целовити*, али је ипак могуће из готово сваког извора или наслова, уз озбиљан напор и велику пажњу (првенствено критичком евалуацијом и упоређивањем са исказом других извора, наслова и аутора) прикупити нешто релевантних и поузданих информација, да би се затим на основу тих информација могло најзад доћи и до објективних закључака. Када би било могуће ма који од постојећих текстова, студија и наслова прихватити и потврдити као *потпуно поуздан и целовит* (када је наш предмет

10 Конкретан пример *необјективности* Платоновог исказа је његов навод да је битка код Танагре 457. године п. н. е. наводно завршена *без победника*, а цео грчки свет је тада знао, као што и ми данас знамо, да је то био атински пораз.

истраживања у питању), тек тада бисмо и сами морали признати да је наше истраживање нецелисходно и сувишно.

Но, вероватно је у самој природи научног истраживања да се апсолутно целовитом сазнању, или *истини* о било којем предмету можемо увек само (све више и више) приближавати, али *целину знања, сазнања, истине* ипак никада не достижемо. Наше данашње истине можда су сутрашње заблуде, јер и из искуства истраживача који потичу из ранијих времена можемо научити лекцију да се готово у сваком времену јављају одређена *решења* неких важних научних питања која се током извесног временског периода сматрају *коначним*, да би се у наредним вековима сматрала само привременим и непоузданим, јер их смењују нова и другачија сазнања, налази и открића, начини анализе, тумачења и закључивања.

Ми смо сматрали да се управо ту налази простор и оправдање за једно истраживање овакве врсте, нарочито због тога што се таква истраживања код нас веома ретко предузимају. Срж и главна сврха овога рада, дакле, јесте и треба да буде што целовитији приказ васпитно-образовне теорије и праксе каква је постојала у Атини класичног доба, и тај приказ је, подељен у логичке целине, изложен у наредним поглављима.

2. АНТИЧКА АТИНА – ИСТОРИЈСКИ И ДРУШТВЕНИ ОКВИР

ОД АРХАЈСКОГ ДО КЛАСИЧНОГ ДОБА/
ГРЧКО-ПЕРСИЈСКИ РАТОВИ/
АТИНА, ХЕГЕМОНИЈА И *ЗЛАТНО ДОБА*/
ПЕЛОПОНЕСКИ РАТ/НЕРЕД И ПОМЕТЊА/
СМРТ ПОЛИСА

Са вашим злашним добима
исшо је шшо и са Дамаском и Царитрадом који су лейи издалека:
шреба йроћи њиховим улицама
да би се видели тубавци и њихови цркнуши йси.
Од вашет Плуѿарха сазнао сам да је Хефесшион
уйорно ждрао у дане йосша као йоследњи йрождрљивац,
и да је Александар йио као немачка војничина.
Мало је двоножаца од Адама наовамо
заслужило назив човека.

Маргерит Јурсенар

ОД АРХАЈСКОГ ДО КЛАСИЧНОГ ДОБА

МАДА је главни временски оквир овог истраживања тзв. *класично доба* и атински полис, због бољег разумевања историјских и друштвених околности морамо у краћем прегледу приказати и историјска збивања у Грчкој, грчким земљама и на Медитерану и у нешто ранијем периоду, јер без тог *увода* теже је (или је немогуће) разумети догађаје и њихове учеснике у класичном добу. Осим тога, Атина као град-држава, и то као *један од мноīих* грчких полиса, ма колико била значајна и по много чему изузетна, није била самоникло острво у мору осталих грчких државица, већ је са њима (и наравно, не само са грчким земљама) била везана многоструким и сложеним везама.

Развој цивилизације или *цивилизација* у античким грчким земљама, колико нам је то за сада познато, започиње на великом острву Криту, где се приближно између 2200. и 1400. године пре наше ере рађа, одржава и напредује специфично и високо развијено друштво које нам је оставило и данас видљиве рушевине и остатке неколико великих и раскошних палата, од којих је највећа она у Кнососу. Осим ове, постоје и палате у Фестосу, Гортину, Маљи; зато многи критску културу називају *кулшуром џалаша*, али најчешће се ипак назива *Минојском кулшуром*, по лику краља Миноја, митског владара Крита, по предању градитеља лавиринта у којем је држао чудовиште *миношаура*, пола-човека, пола-бика. Порекло Крићана није у потпуности разјашњено, и не може се са сигурношћу тврдити да ли би се они могли сматрати прецима каснијих Грка, мада та претпоставка има све више присталица, посебно захваљујући лингвистичким истраживањима језика којим су говорили (а већ тада и писали!) Крићани.

Критска култура није била ратничка, на Криту око насеља и палата није било чак ни одбрамбених зидова карактеристичних за рана доба развоја друштва и цивилизације, и зато је, како се углавном претпоставља, налет ратоборније и снажније заједнице око 1400. године практично уништио критску културу. Ови ратници-освајачи

дошли су са грчког копна, тј. са Пелопонеза, и по ископинама њиховог града Микене ову културу називамо *Микенском кулшуром*. За разлику од Крићана, Микењане можемо поуздано сматрати Грцима (можда и најранијим) јер су они први народ за који је несумњиво потврђено да је говорио грчким језиком. Вероватно се легенда или повест о Тројанском рату може везати за Микењане и њихово доба; они су били освајачи, борци и ратници који су предузимали велике ратне походе по земљама Медитерана, од Мале Азије до египатских и хетитских земаља. Борбени темперамент Микењана доводио је и до честих унутрашњих сукоба, што је највероватније на крају донело пропаст целокупној микенској заједници и култури, која је имала и своје писмо, па су пропашћу Микене Грци поново изгубили већ усвојено умеће писања[1].

Археолошки налази из Кнососа[2]

Након пропасти Микене, грчки свет је дуго времена био у опадању и хаосу, у сталним ратним сукобима међу собом и са спољашњим непријатељима, уз све већу беду и сиромаштво, што је пратило и опадање броја становника. Ново доба се може означити значајним променама или *изумима* у две различите области – технологији и политици. Пре свега, због нестабилне и несигурне размене роба у

1 Ако су још стари Крићани заиста били Грци, и ако су говорили грчким језиком, онда би ово био већ *други йуш* да су Грци изгубили већ стечено писмо.

2 Хронолошки редослед (по старости писама) – горе лево: хијероглифско писмо; горе десно: тзв. *Линеарно А* (пиктографско) писмо критског порекла; доле: критско-микенско, тзв. *Линеарно Б* писмо. Грчки алфабет је био следећи степен развоја писма у грчким земљама.

хаотичним ратним приликама повремено је долазило до несташице калаја, прекиди у комуникацијама онемогућавали су добављање тог важног метала, који је уз бакар био основни састојак бронзе, а од бронзе су се производила сва потребна оруђа и оружја овог доба које због тога и називамо *бронзаним добом*.

Да би се надоместила бронза, убрзано се усваја и усавршава нова технологија ископавања и топљења гвоздене руде, којом грчка подручја обилују. Грци су умеће топљења руде научили од народа Источног Медитерана, посредством трговинских и културних веза које су са њима успоставили. Тако је настао нови историјски период, назван *гвоздено доба*, јер су нова оруђа и оружја била јача, чвршћа и јефтинија, те су могла постати масовно присутна у пољопривреди, занатству, рату, што је даље довело до веће продуктивности и општег економског успона, за којим следи политички и културни прогрес изузетног интензитета.

Политичка сфера се темељно преображава на основу тога што су многе мале заједнице, малобројне и слабе, у овом несигурном времену биле принуђене да због сопственог опстанка сарађују једна с другом и да се удружују, првенствено због одбране од непријатеља. Подела одговорности за заједничку одбрану временом је, постепено и неуједначено, доводила и до идеје о подели политичке власти и моћи међу људима и заједницама. Негде до средине VIII века могао се већ назрети један нови свет, свет *полиса*, градова-државица које су биле независне једне од других, али су се повремено и по потреби удруживале због заједничких интереса. Можемо сматрати да је *свет полиса* вековима остао једина основа на којој су Грци могли замислити државни оквир сопственог постојања, и тај свет је донео највећа достигнућа грчке културе и цивилизације, и баш је он постао и остао у многим аспектима темељ европске цивилизације. Крај овог света представљаће тек Филип и, нарочито и коначно, Александар Македонски, чак у другој половини IV века пре наше ере.

Архајско, '*старо*', '*древно*' или, још боље, '*стародревно*' доба обухвата период између средине VIII века и почетка V века пре наше ере, и означава га развој идеје и организације полиса, његове унутрашње структуре и уређења, као и велика културна достигнућа, међу којима су вероватно најзначајнији Хомерови епови који у овом периоду настају и потом ће вековима одлучујуће утицати на ум и на дух, на морал и на просвету свих Грка. Политичке новине се огледају у покушајима стварања унутрашњег уређења које подразумева поделу

власти и моћи, и темељи се на грађанину, уместо на поданику који се подразумева у монархијама традиционалног типа. Међу слободним грађанима влада основна једнакост у погледу политичких права и одговорности, с тим што се власт дели у оквиру мање групе (олигархија, владавина неколицине, владавина малобројних) или се чак дели на све одрасле (мушке) слободне грађане. Бројни варијетети уређења полиса смењивали су се и тестирали у грчким градовима, повремено са мање или више трајним епизодама тиранида и диктатура, да би се временом дошло до зрелих облика демократских односа који су карактерисали (више но друге полисе) Атину каснијег доба.

Архајско доба је донело и поновни постепени пораст популације у многим деловима Грчке, док напредак привреде, трговине, занатства, пољопривреде није могао да задовољи настале потребе, па се нарочито у VI веку становништво релативно масовно исељава у друге крајеве Медитерана, у потрази за плодном земљом или богатим рудницима. Тако настају бројне грчке насеобине, *колоније*, на широким просторима између Иберијског полуострва и Црног мора, од Апенинског полуострва до Северне Африке; посебно су многобројне, снажне, богате и значајне биле грчке заједнице и колоније у Малој Азији, Јужној Италији и на Сицилији. Сва ова огромна подручја била су поприште историјске драме која ће нас увести у V век и у ново доба.

ГРЧКО-ПЕРСИЈСКИ РАТОВИ

Атина је већ почетком VI века развила известан рани облик демократских друштвених односа, али је развој демократије привремено прекинут тиранијом *Писистратида*, тј. Писистрата (владао 546–527) и његових синова Хипарха и Хипије (до 510). Након свргавања Хипије 510. године Атина је поново развијала демократију, Клистенове реформе су демократске односе даље усавршавале, али атински полис је у том тренутку био у превирању, нестабилан и осетљив. Тако је Атина, у страху од тада најмоћније грчке државе и свог судбинског супарника Спарте (која је била изразито ратоборна и олигархијски настројена), тражила савезнике и заштитнике и међу Грцима (где није било полиса који се по војној снази могао упоредити са Спартом) и међу *варварима* (назив који се користио за *све* народе који нису Грци, матерњи језик им није грчки, имају другачију религију и не живе у полису). У том судбинском тренутку учинила је Атина и

корак који је историју Грчке и Грка обележио у наредних две стотине година – обратила се Дарију Првом, краљу Персије.

Персијски ратник

Велико персијско краљевство (често погрешно називано *царством*) вероватно није до тада имало интересовања за грчке територије, нити је имало крупнијих интереса у грчком свету, осим што је, поред многих народа и раса, међу поданицима имало и нешто градова насељених Грцима у Малој Азији, односно Јонији (западна Анадолија). Јонске насеобине су покушавале да се ослободе персијске власти и Атина је, мада је пре тога тражила помоћ Даријеву против Спарте (што је овај схватио као признање покоравања) потпомогла овај устанак Јоњана. Скупштина Атине је упутила 20 тријера, ратних бродова, да уз помоћ још 5 тријера из града Еретрије (са острва Еубеја) помогне устаницима у Јонији. Исти изасланик из Јоније који није успео да наговори спартанског владара да његовим суграђанима пошаље војну помоћ, Атињане је успешније наговарао и наговорио да се упусте у борбу са Персијанцима.

> „Он им пак обећа све и сва, и тако их је много молио док их није наговорио. Изгледа, наиме, да је лакше преварити много људи него једног, јер једино Спартанца Клеомена није био у стању да превари, док је то лако учинио с тридесет хиљада Атињана. И услед тога Атињани одлуче да пошаљу Јонцима у помоћ двадесет ратних бродова, а за свог команданта именују Мелантија, човека који је међу грађанима уживао највећи углед. *И ти су бродови били почетак невоља и за варваре и за Хелене.*“[3]

3 Херодот, V/97, прев. М. Ђурић (подвукао Ж. Б). Херодот очигледно није одобравао ову опасну авантуру са далекосежним последицама.

Заједничке снаге Атињана и Еретријаца учествовале су у жестоким борбама против Персијанаца, освојиле су и спалиле Сард, седиште персијског краљевског намесника – гувернера или *сатрапа*. Ипак, након повлачења атинских и еубејских снага персијска војска је 494. године најзад угушила јонски устанак, а Дарије је чврсто одлучио да Атињане казни за вероломство и дрскост. То је био *повод* за почетак тзв. *Персијских ратова*, у којима су се Грци и Персијанци борили у славним биткама које се и данас са занимањем анализирају, истражују и *памте*; оне су ушле у историју, традицију, уметност, књижевност, бајку. *Узрок* овог сукоба, који су многи сматрали неизбежним, веома је тешко поуздано утврдити. Један од важних аспеката је и тај што је јонски устанак био и покушај да се свргну тирански (грчки) властодршци који су били одани персијској држави, која је била једини гарант њихове власти, док је становништво углавном желело да формира демократску власт и повеже се са грчком браћом.

> „Персијска влада није могла да ликвидира демократски покрет у грчким градовима. Захваљујући стицају историјских околности тај покрет сада поприма у исто време и обележје *антиперсијског* и *патриотског* што, разуме се, наилази на симпатије и најтоплију подршку демократских елемената широм целе Грчке. Та подршка је била утолико јача што је персијска најезда у то доба *запретила целокупном грчком свету. Ширење персијске монархије морало је да доведе да сукоба између Персије и Хелена.*“[4]

Ратник-варварин

4 Струве, Калистов (2000), стр. 185, подвукао Ж. Б.

Дарије је 490. године повео велику флоту на Атину. Атина и њени савезници били су бројчано неупоредиво слабији и њихов пораз је изгледао као питање дана, а Спарта је ускратила тражену помоћ против Персијанаца. Моћ персијског краљевства била је огромна и надмоћна у односу на Атину, и то у сваком погледу, у сваком важном аспекту. Било је то огромно краљевство са милионском масом становништва, великим материјалним и људским ресурсима, укључујући и оно што је у то време било најважније и одлучујуће – имало је велику масу робовске радне снаге. Становништво је било састављено од великог броја припадника покорених народа, различитог порекла и расе.

> „Неравнотежа у демографским ресурсима учинила је да ратови између Персијанаца и Грка личе на сукоб између слона и миша. Нико није могао основано очекивати да ће миш надвладати. Неочекиваност исхода – победе Грка, моћно је допринела осећању самопоуздања које је, на добро и на зло, означавало атинско Златно доба."[5]

Међутим, у бици на Маратонском пољу персијска армија је била одбијена и побеђена, што је изненадило можда чак и саме Атињане.

Ратне сцене

5 Martin, 8.

Малобројнији Атињани су са савезницима Платејцима као први од свију Хелена у трку навалили на непријатеље и јуначки однели велику победу.[6] Добијен је Први персијски рат, а заиста је освојено осећање самопоуздања, које ће можда одлучити и многе будуће битке и ратове које ће водити Атина уз помоћ својих савезника, а утицаће вишеструко и на све историјски преломне догађаје у Грчкој и у грчким земљама у наступајућим деценијама.

> „Још деценијама потом, највећа част на коју је атински мушкарац могао стећи право била је част да буде назван *борцем са Маратона*."[7]

И овај догађај, ова славна битка и њен неочекивани исход може се анализирати и тумачити на много разних начина, а пораз велике армије као што је персијска може и не мора остати историјска загонетка.

> „Борбени квалитет те, по свом саставу веома мешовите армије, није био висок, јер многобројни поданици персијске државе нису могли да буду заинтересовани за даљи развитак њених војних успеха. Општи карактер ове државе – државе конгломерата – морао је да се одрази на организацију њених војних снага које су се састојале од низа појединих, међусобно слабо повезаних одреда."[8]

Са друге стране, грчке снаге су биле малобројније али неупоредиво боље мотивисане, јер та војска се састојала од *слободних људи* који су се борили *на својој земљи* за сопствену независност и опстанак.

Тактичка страна овог сукоба такође заслужује пажњу (поменути *јуриш* преко равнице имао је за циљ да војници што краће буду изложени персијским стрелцима и да се што пре сукобе очи у очи са Персијанцима); постојале су и значајне разлике у наоружању између две војске – грчки *хоплити* су били боље оклопљени и имали су дужа копља која су им пружала тактичку предност у борби. То су само нека

6 Херодот, VI/112. И Атињани су први *који се нису препали кад су видели медско (персијско) одело и људе који су били у њега обучени, док је пре тога Хелене обузимао смртни страх и при помену имена Међана.* Персијанци су, по Херодоту, изгубили 6400 ратника, Грци 192!

7 Martin, 8. 3. 4. 1. VIII [3].

8 Струве, Калистов, op. cit., стр.184.

обележја која ће и у сукобима који су следили имати пуно утицаја на ратна збивања и исходе сукоба.

Но, повремени сукоби са Персијанцима трајаће и даље током тог, па и наредног века. Већ 480. године Даријев син и наследник Ксеркс Први пожелео је да освети велики пораз на Маратону, и повео је огромну војску на Грчку. Преко посебно изграђеног (чак двоструког) *моста на бродовима*, који је представљао изузетан подвиг античког инжењерства (а за тај подвиг били су најзаслужнији спретни Феничани који су овај изузетан мост изградили на Ксерксов захтев, уз помоћ Египћана[9]), преко Хелеспонта (Дарданели) Ксерксова армија без престанка прелази на европску обалу *седам дана и седам ноћи*. Наводно чак милионској армији Персијанаца (у сваком случају највећој војној сили за коју се зна у Старом веку) супротставила се мешовита војска из савеза 31 грчке државице, и још једном је Грчка, као слабија, наизглед била осуђена на пропаст.

У незаборављеној бици која се одиграла у теснацу Термопили, међутим, мали број грчких бораца, углавном Спартанаца, ненадмашних у блиској борби и под вођством славног спартанског краља Леониде, успео је да привремено заустави моћну персијску армију и да јој нанесе значајне губитке. Тек захваљујући издаји Грци су побеђени и побијени, али је ова битка имала огроман, вероватно и стратешки утицај на исход рата, јер је омогућила Грцима кључни период времена да се прегрупишу и припреме за наступајуће сукобе. Борцима палим у бици код Термопила посвећен је епиграм (или епитаф) који се приписује песнику Симониду:

> Када у Спарту стигнеш, странче, Лаконцима реци:
> овде војници одржаше реч.[10]

Атину је становништво напустило и она је пала у руке Персијанцима који су је опустошили и спалили; међутим, након тога је атински војсковођа Темистокле успео да на најбољи начин борбено-стратешки употреби атинску флоту која је претходних година изграђена на његов захтев, и то захваљујући приходима од рудника сребра који су у Атици вољом судбине срећно обогаћени новим налазиштима 383. године. Персијска флота је била веома бројна

9 Rawlinson (1889), XIV, 5.

10 Или (по Милошу Ђурићу, 1990, стр. 222): *Јави Лаконцима, странче, да овде у гробу лежимо, знајући слушати сви њихових закона моћ.*

и снажна, наводно је имала 1207 ратних бродова[11]. Грчке триреме (тријере) биле су малобројније (највише 366 трирема, од чега је трећина атинских), теже и спорије, али истовремено чвршће и јаче, и зато је Темистокле лукавом тактиком навео Персијанце на битку у уском простору између острва Саламине и атичке обале, где Персијанци нису могли искористити брзину и маневарску окретност својих лакших бродова, као ни бројчану надмоћ, јер у уском каналу нису могли употребити све бродове одједном.

Битка код Саламине се претворила у нов и запањујући тријумф Грка над бројнијим и моћнијим Персијанцима. Ксеркс се вратио у Малу Азију, али његова огромна копнена војска остала је у Грчкој, па је и други пут опустошила Атину (још једном напуштену од становништва). Коначни тријумф Грка у овом *Другом* персијском рату потврђен је тек победом над Ксерксовим копненим снагама у бици код Платеје 379. године, након чега је, барем за неко време, отклоњена смртоносна претња која је долазила из Персије.

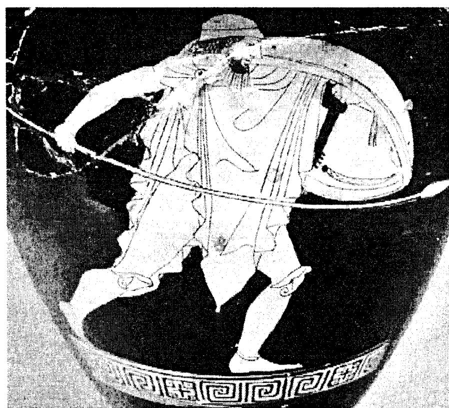

Грчки ратник

Најзад, захваљујући одлучујућем доприносу Атине у одбрани опстанка и независности Грчке, Атињани међу осталим грчким државицама заузимају неприкосновено водеће место и остварују војну, економску и политичку доминацију, с тим што ће се све то изванредно убедљиво исказати и у култури и у просвети.

11 Rawlinson, *op. cit.* Као најбољи бродоградитељи, инжењери и морепловци у оквиру персијског краљевства, Феничани су од тог броја дали чак 300 бродова.

АТИНА, ХЕГЕМОНИЈА И *ЗЛАТНО ДОБА*

Након славних победа у Персијским ратовима, Грци су покушали да постигну општу међусобну слогу да би и убудуће могли заједно да се одбране од персијске опасности која није нестала заувек. Слога је трајала кратко, јер су Спартанци и њима блиски полиси били уплашени превеликим утицајем Атине који је она задобила захваљујући ратним заслугама. Спарта је и била предводник савеза који се супротставио Персији, али се због различитих интереса убрзо за *хегемона* наметнула Атина; то у једном тренутку прихватају и одобравају чак и њени стални супарници Спартанци, који из савеза званично и иступају већ 478. године.

Ипак, тада је и без Спарте постепено створен *стални* грчки савез првенствено усмерен против персијске опасности, а који је попримио обележја трајне и организоване структуре. Чак су државе-чланице давале свечану заклетву да *никада* неће напустити ову алијансу или коалицију.[12] Све државе су морале да плаћају одређене доприносе, у бродовима и/или новцу, у зависности од богатства и величине појединих полиса; ови доприноси су били стални и обавезни. Ризница савеза се у почетку налазила на острву Делу (Делосу), где је савез званично и основан 477. године, и због тога су Хелени ову организацију називали *Делски савез*. Но, касније је и ризница, наводно из разлога безбедности, пресељена са Дела у Атину.

Временом је, захваљујући све већем политичком утицају и економској моћи Атине, овај савез по свему осим по називу постао атинско поморско *царство*. Међугрчке напетости и сукоби, међутим, не престају ни у ово доба успона економије, трговине, поморског саобраћаја и свеколике културе, просвете и уметности, па изван Делског савеза остају Спарта и већи број њених савезника, углавном са Пелопонеза и из унутрашњости грчког копна. То су углавном полиси који су мање или ређе непосредно могли бити угрожени евентуалним персијским нападима (тзв. *Пелопонески савез*). Делски савез је пре свега био поморска војно-политичка коалиција која је имала велику економско-трговачку снагу, а на хегемонији над трговачким путевима Медитерана заснивао се до тада незапамћени просперитет који се у Атини изразио најбржим напретком на свим

12 Martin, 9. 1. 3. IX.

пољима. То је развој који је омогућио и оно што се често сликовито назива атинским *Златним добом*.

Атина је вешто користила своју водећу улогу у савезу, и временом је целом организацијом почела да влада у складу са сопственим интересима. Значај оваквог развоја догађаја је многострук. Многи, а нарочито мањи полиси одустајали су од самосталног опремања бродова и слања посада у заједничку флоту, већ су доприносе све радије и све чешће плаћали готовим новцем, којим је даље грађена флота и сакупљане су плаћене посаде из других градова, а најчешће из Атине, која је контролисала и градњу флоте, трошење средстава, регрутовање и опремање људства.

Тако је постепено ова ситуација знатно и све више утицала и на унутрашње политичке односе у Атини (најбогатији полис са највећом популацијом), јер су многи сиромашнији грађани, без другог запослења, били задовољни регрутовањем у морнарицу. Све већи број оваквих *веслача* и морнара донео је и њихов све већи утицај у атинској унутрашњој политици; често се наводи да су *веслачи* били основна политичка база за успон и успех великог демократског политичара Перикла. Атина је предводила заједничку флоту чак и у ратне походе против грчких полиса који су прекршили заклетву и иступили из савеза, или су престали да плаћају доприносе. Остали чланови савеза све више и све чешће су притисак и моћ Атине доживљавали (трпели) са негодовањем, као што су негодовали и због снажних амбиција Атине да се грубо меша у њихове унутрашње ствари, јер су сматрали да тиме постају поданици Атињана (што није било далеко од истине).

У сваком случају, у педесетак година између завршетка великих персијских ратова и почетка разорног међугрчког Пелопонеског рата десиле су се огромне промене у грчком свету на свим пољима, а посебно се огроман напредак могао приметити у Атини. То је, уопштено гледајући, време снажног и убрзаног развоја који се темељи на великој економској моћи савеза и Атине. Током ових педесет година персијска опасност је сведена на најмању меру.

> „Међутим, све те позитивне стране савеза биле су супротности са упорним настојањем Атињана да наметну своју неограничену власт савезницима и да подигну своје благостање на рачун експлоатације над њима. Необуздана спољнополитичка експанзија Атине, којој је био циљ још веће проширење граница савеза учлањавањем све већег броја градова, није могла а да не изазове одлучне реакције како од стране самих савезничких

градова тако и од стране Спарте и пелопонеског савеза који су се плашили атинске моћи.“[13]

Све ове јасно и сажето набројане негативне стране атинске хегемоније, као и они раније поменути позитивни аспекти, у највећој мери се могу везати за централну личност атинске државе, за главног ствараоца унутрашње и спољне политике Атине у поменутом периоду, за Перикла (око 495–429).

Мада је пореклом био, и по оцу и по мајци, из веома угледне и богате аристократске породице, у историју је ушао првенствено као политичар и државник демократске оријентације, и то као заступник оних (нај)сиромашнијих слојева атинског друштва, и као један од оних који су одлучујуће обликовали атинску демократију на њеном врхунцу и то у *радикалном* виду. Овај вид демократије био је више него било који други усмерен на спречавање (евентуалног или стварног) повећаног утицаја богатијих и утицајнијих аристократских политичара на доношење политичких одлука. Зато се, између осталог, инсистирало да се готово све јавне функције додељују коцком или жребом, осим само неколико посебно важних положаја (*стратези* се бирају директно, јер је било генерално прихваћено и признато да за такву дужност појединац мора имати сасвим посебне способности). Радикална демократија је на тај начин спречавала да у политици већи утицај освоје они који су могли себи приуштити куповину подршке суграђана, организовање пред/изборне кампање и сл.

Перикле

13 Струве, Калистов, op. cit., стр. 227.

Велики политичар и државник Перикле међу својим суграђанима Атињанима истицао се и једним тада посебно цењеним даром и умећем – врхунским беседништвом.

> „Према томе начину живота и према величини свога начина мишљења Перикле је удешавао своју беседу као какав музички инструменат. (...) Он је, као што каже божанствени Платон, оно своје узвишено мишљење и своју свестрану тежњу за савршенством поред својих лепих способности стекао из науке о природи, па како је оно што му је било корисно пренео у вештину бесеђења, надмашио је све остале беседнике.“[14]

У времену које бисмо условно могли назвати Перикловом владавином (многи сматрају да је у питању била владавина једног човека вешто заогрнута плаштом радикалне демократије и владавине масе), често и дословно по Перикловим замислима, у Атини се предузимају огромни радови и граде се објекти какви до тада нигде у грчком свету нису били виђени. Граде се дуги одбрамбени зидови, велике јавне грађевине и храмови, а круна овог пројекта (и *Златног доба* уопште) био је величанствени Акропољ са јединственим Партеноном, храмом богиње Атене, заштитнице града.

Унутар Партенона налазила се драгоцена скулптура богиње, кип висине петнаест метара, начињен од слоноваче и злата. Атина је обогаћена великим архитектонским, вајарским, грађевинским делима непроцењиве вредности (али и по огромној цени). Вековима (миленијумима) постоји снажна сумња да су се финансијски фондови Делске лиге користили (или *злоупотребљавали*) за изградњу ових симбола атинске моћи и културе, што се данас не може ни потпуно потврдити, нити одбацити. Атина у сваком случају за време Перикла постаје економско, културно и просветно средиште све Грчке и свих Грка, који су са свих територија где се говорио грчки хрлили у Атину да осете златно доба хеленства, хеленске културе и просвете.

> „Али оно што је Атини донело највећу красоту и најскупљи украс, а што је код осталог света изазвало највеће дивљење и што једино за Хеладу сведочи да њена слављена моћ и срећа у старим временима није лаж, то је лепота њених свештених грађевина.“[15]

14 Плутарх, *Перикле*, 8, прев. Милош Ђурић.

15 *Op. cit.*, 12.

Акропољ је обновљен, односно изнова изграђен, након што је свесно и намерно дуго остављен у рушевинама након уништења од стране Персијанаца. Перикле је закључио или одлучио (и као вешт политичар и беседник на своју идеју наговорио суграђане) да је нестала непосредна опасност на коју рушевине подсећају, те да је дошло ново време, време атинске моћи, моћи коју је требало показати и потврдити (и) овим велелепним и драгоценим симболима, каквих другде није било нити их је могло бити.

Партенон (данашњи изглед)

У међународној политици Перикле је био посвећен употреби моћне грчке флоте за стални притисак на Персију у Источном Медитерану, Египту и у региону Црног мора. Са друге стране, ривалство и сукобе са Спартом и њеним савезницима, које није могао поразити ни политичким ни војним средствима, покушао је да реши склапањем тридесетогодишњег мира 445. године. То је био покушај да се сукоби одложе или замрзну на неко време, да би се Делска лига, а самим тим и Атина, стабилизовала и додатно ојачала, и да би се окренула другим циљевима и интересима. Битке и ратови које је Перикле предузимао на више различитих страна или фронтова могли су бити у интересу бројних морнара и веслача тријера, на чијим гласовима се темељила његова политичка моћ, те је он у унутрашњој политици доживео највећи успех и утицај након 445. године (на годишњим изборима биран је за *стратега* петнаест пута узастопно).

У односу према грчким савезницима умео је, међутим, да поступи сасвим неодмерено и пренагљено, претерано користећи војну моћ и не прихватајући мирољубивија решења и компромисе (побуну Самоса угушио је након три године крвавих борби).[16]

16 *Права* зарада незапослених *из редова нижих слојева била је,..., у Периклово доба морнарска плата и* плен, *а пре свега: плен из поморских ратова. Управо због тога било је врло лако*

Најзад, неопрезним покушајима да сарађује са неким нелојалним спартанским савезницима изазвао је и (увек сумњичаве и ратоборне) Спартанце да би затим, у одлучујућем тренутку, на прелому између великог међугрчког *рата или мира* одбацио све покушаје да се рат избегне, убеђујући суграђане да компромиса са Спартом не може бити.

> „А треба знати да је рат неизбежан, и уколико га храбрије прихватимо, утолико ће нам непријатељи мање посла задавати, и уколико је већа опасност, утолико је већа слава која ће отуд у део пасти и држави и појединцима. Наши очеви стали су на пут Међанима, и мада нису имали таквих средстава, него су, штавише, своју имовину жртвовали, ипак су с више трезвености неголи среће и с већом храброшћу неголи снагом потиснули варварина и државу подигли до садашњег њеног цветања. За њима ми не смемо заостајати, него на сваки начин треба од непријатеља да се бранимо и да се трудимо да државну моћ својим потомцима предамо нимало ослабљену.“[17]

Државник који је Атину уздигао до њеног апсолутног врхунца, сада ју је повео у авантуру која ће је довести на границу пропасти. Али, пре тога, њега самог ће однети у смрт.

Борба (керамика, детаљ)

придобити демос за рат. Ови декласирани грађани нису били везани за неку економску делатност и нису имали шта да изгубе... (Вебер, 1976., том 2, стр. 405)

17 Тукидид, I, 144., прев. Милош Ђурић.

ПЕЛОПОНЕСКИ РАТ

Велики међугрчки и свегрчки, односно *Пелопонески рат* трајао је од 431. до 404. године пре наше ере, дакле пуних 27 година, и темељно је уздрмао и преобразио свет грчких полиса, тако да након овог рата више ништа и никада неће бити као пре њега.

Перикле је сматрао да је Атина, захваљујући свом великом богатству и најмоћнијој флоти тадашњег Медитерана, способна да издржи дуготрајан рат. Њена флота је била у стању да повремено и изненадно напада Спартанце и њихове савезнике на различитим фронтовима, с тим што су се Атињани у случају честих напада надмоћних непријатељских *копнених* снага на Атику повлачили иза дугих и снажних зидова и дуго издржавали опсаду нападача који су несметано пустошили њено залеђе, уништавајући и пљачкајући усеве и све друге ресурсе од којих је опстанак Атине зависио. У почетној фази рата Периклова тактика је била повремено успешна, али један од судбоносних учесника Пелопонеског рата доспео је нежељен и непозван у Атину већ 430. године. Атињани су у дугим периодима преживљавали збијени унутар градских зидина, под жестоким нападима и у опсади. То је повећавало опасност од сваке заразе, а дозвало је најстрашнију од свих. Појавила се *куга*.

> „Али тако страшне заразе и таква помора још нико жив не запамти! Није ту било никакве помоћи ни од лекара: не знајући каква је болест, они су је испрва лечили, али што су чешће долазили у додир с болесницима, тиме су баш они све чешће од куге умирали. Све људско знање и умеће остаде без икаква успеха. Узалудне су биле молитве на светилиштима, пророчиштима и другим сличним местима, и напослетку, тешком невољом савладани, одустану од сваког даљег покушаја.“[18]

Хиљаде људи у овој вишегодишњој епидемији умрле су у Атини; претпоставља се да је она тада изгубила четвртину становништва, а међу жртвама је био и сам Перикле, који је од куге умро 429. године. Сасвим је могуће да је ова катастрофална зараза одлучила исход целокупног Пелопонеског рата већ у његовим почетним годинама.

Без Перикла, Атињани су постали још склонији неодмереним, ризичним и опасним одлукама, још жешће и чешће су све већим

---

18 *Op. cit.*, II, 47.

захтевима окретали против себе и верне савезнике, више пута су надмено одбијали понуде противника да се закључи мир, и уместо тога предузимали су ратне подухвате који су више деловали као погибељна авантура него као разумна ратна стратегија или тактика. Један од најдрастичнијих и вероватно судбоносних примера је неславна и трагична сицилијанска експедиција.

Наиме, 415. године Атина је упутила велике поморске снаге да покоре сицилијанску колонију Сиракузу, која је била савезник Спарте. Експедиција је завршена 413. године тешким поразом и великим губитком бродовља и људства. Након тога,

> „... цвет атинске омладине, како се то обично каже, чамио је у сиракушким каменоломима у условима ововековних концентрационих логора..."[19]

Са друге стране, Спарта је овога пута учинила један важан корак, као доказ да се у грчко-грчком рату средства не бирају – у овој прилици она се обратила за помоћ Персији, од које добија велику новчану помоћ, тако да персијским новцем Спарта успева да изгради снажну ратну флоту. Ту се назире завршетак поморске надмоћи Атине, надмоћи која јој је била једини стратешки ослонац. Пелопонески савез је, као и током целог рата, био надмоћан на копну, а сада је могао да пустоши атинско залеђе током целе године. Пресечени су путеви дотока сребра из атичких рудника, атичка пољопривреда је уништена.

Но, ипак је Пелопонески рат трајао још дуги низ година. Али, чак и повремене успехе на бојном пољу Атињани су неразумним одлукама успевали да пониште због унутрашњих ирационалних сукоба, завера и борби за власт. Тако су након сјајне победе у поморској бици код Аргинуских острва 406. године, дакле и након поновног успостављања хегемоније на мору, гласовима већине грађана на противзаконитом суђењу победнички стратези осуђени на смрт и погубљени; оптужени су зато што због изненадне тешке морске олује нису могли спасити морнаре који су завршили у мору, нити су из мора могли покупити тела погинулих да би их достојно сахранили. То је један од карактеристичних примера деструктивне манипулације у атинској демократији; тачније речено, то је била тешка *злоупотреба демократије* на штету саме заједнице. И након ове битке још једном

19 Марицки-Гађански (1999), стр. 48.

Атињани одбијају понуду Спартанаца да се постигне компромис и закључи мир.

Већ следеће године, Атињани ће изгубити и поморску битку код Егоспотама, где је у руке спартанског војсковође Лисандра пало 170 тријера са свим људством; погубљено је 3000 заробљеника. *Тако је уништена цела атинска флота*[20], и након тога рат се завршава потпуним поразом изгладнеле и опкољене Атине 404. године. У многим демократским полисима постављени су, под утицајем Спарте, олигархијски антидемократски режими, који се сурово обрачунавају са присталицама демократије. У самој Атини, која је морала пристати и на рушење дугих одбрамбених бедема који су били симбол њене моћи и независности, на власт је под непосредним притиском самог Лисандра постављена влада тридесеторице *управљача*, који су у историји постали и остали познати као *Тридесеторица тирана* (или чак само *Тридесеторица*), и који су завели страховладу, масовни терор који су спроводили уз помоћ сопственог војног и полицијског апарата, плаћеника и самих Спартанаца.

> „Али чим су градом јаче завладали, нису штедели ниједнога грађанина, него су поубијали све оне који су се истицали имовином или пореклом или угледом, у једну руку да се ослободе страха од њих, а у другу да се дочепају њихова имања. И у кратко време нису поубијали мање од хиљаду и пет стотина грађана.“[21]

Владавина *Тридесеторице* представљала је суров и крвав марионетски режим, чији је опстанак одлучујуће зависио од спартанске војне моћи. Дошло је до крвавих грађанских сукоба у којима чак ни спартански гарнизон није могао да сачува олигархијски поредак Тридесеторице на чијем челу је био Критија, који је у метежу грађанског рата и сам погинуо. Тако се у хаотичним догађањима након непуне године, 403. поново успоставља нова демократска влада у Атини. Под патронатом Спартанаца, који се нису више осећали способним нити довољно моћним да сами решавају све унутрашње међусобне сукобе атинских странака и група, проглашена је и амнестија за све преступе политичке природе почињене до тада.

---

20 Струве, Калистов, *Op. cit*, стр. 377.

21 Аристотел, *Устав атински*, 35, прев. М. Ђурић.

НЕРЕД И ПОМЕТЊА

У наредном периоду Атина делимично успева да се опорави од ратних страдања и пораза, поново добија значајну улогу и утицај у међугрчким збивањима, али њена моћ никада се неће у потпуности вратити на ниво из средине V века, па чак ни количине сребра које су добијане из њених стратешких рудника нису више биле тако велике као некад.

У Грчкој су наступиле године и деценије нестабилности и борбе за хегемонију између најснажнијих полиса Спарте, Атине, Тебе и Коринта, с тим што је однос снага био такав да ниједан од њих није могао у потпуности да надвлада остале, већ су се међусобно исцрпљивали. Да ствар буде још гора, и персијска опасност мање или више стално је била присутна, те су често *Грци у борби против Грка* поново тражили и добијали помоћ *варвара*. Није далеко од истине мишљење да су прави победници Пелопонеског рата, као и других међугрчких сукоба, у ствари били Персијанци, и да су сукоби и ратови међу Грцима (а посебно највећи и најдужи, свегрчки Пелопонески рат) у потпуности уништили све оно што је добијено великим победама у славним Персијским ратовима. Персија ће, повремено и наизменично, бити чак и савезник Спартанцима и Атињанима, а у сложеним (за њих посебно трагичним) околностима грчке државице у Јонији изгубиће за дуже време сваку прилику да се ослободе персијске власти, јер су постале само улог у међугрчким сукобима. Тако су ове насеобине Грка у Малој Азији враћене за цео век уназад, у стање од пре Првог персијског рата, дакле пре 490. године.

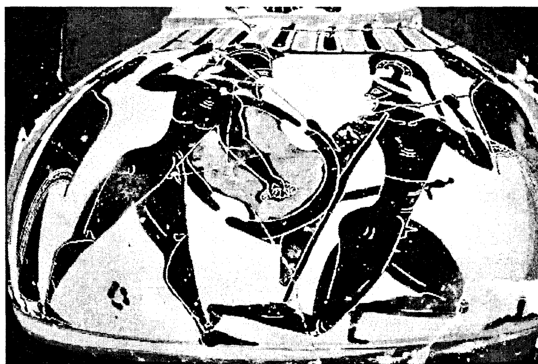

Ратници у борби

Атина је у првим деценијама IV века постепено успевала да се опорави од ранијих пораза, па је успела да поврати и нека традиционална обележја сопствене моћи и самосталности – изнова су изграђени стратешки значајни дуги бедеми који повезују град са луком у Пиреју, а изграђена је поново и моћна ратна флота, те Атина од 377. године још једном постаје сила-предводница једног снажног поморског савеза (*Други атински савез*),

> „... с тим што су овога пута права чланова савеза одређена у писаном виду, да би се спречило арогантно понашање Атине."[22]

Спарта је и даље покушавала да оствари премоћ ратујући неуморно са непријатељским полисима, али је њена моћ нагло и драстично смањена након тешког пораза који је 371. године претрпела у бици код Леуктре (у Беотији) од стране војске беотског савеза под вођством Тебе. Ова велика победа извојевана је пре свега захваљујући тактичком генију славног војсковође, *беотарха* Епаминонде, који је пре тога успео да успешно реорганизује војску беотског савеза и да оклопљену пешадију увежба за нови борбени поредак (у облику клина који пробија непријатељске борбене редове). Овај догађај, велика победа Беоћана и трагичан пораз Пелопонежана, даје повода за приказ који чудесном снагом осликава јединствени менталитет једног особеног племена античког грчког народа, дорских Лакедемоњана.

> „Црна вест о поразу стигла је у Лакедемон последњи дан Гимнопедија, баш кад се у позоришту налазио мушки хор. Није тешко, мислим, помислити како је вест о том поразу погодила ефоре, али, опет, нису дали да се хор изведе, него су наредили да своју игру одигра до краја. Имена погинулих саопште њиховим сродницима, а женама нареде да не плачу и не кукају, него да ћутке подносе несрећу. *Сутрадан се могло видети како су се они који су изгубили сроднике понашали у јавности весело и ведро; а од оних који нису претрпели никаква губитка могао се видети мален број, и ти су били ожалошћени и погружени.*"[23]

Након своје велике победе Тебанци упадају и у саму Лаконију, и подстичу демократске реформе у многим пелопонеским полисима; због великог пораста моћи тебанске војске и државе, и због осећаја

22 Мартин, 14. 16. XIV.

23 Ксенофонт, *Хеленска историја*, VI/4, 16, прев. М. Ђурић, подвукао Ж. Б.

да Теба остварује хегемонију и трајно угрожава њихове интересе, чак су се и традиционално љути непријатељи Атина и Спарта привремено удружили у коалицију да би се борили 362. године против Тебе код Мантинеје на Пелопонезу. Ова тешка, славна и збуњујућа битка у којој учествује такорећи цела Грчка постројена против себе саме имала је исход достојан античке грчке драме: Тебанци су добили битку а истовремено изгубили рат, јер је код Мантинеје у борби пао њихов легендарни војсковођа Епаминонда. Није било међу Беоћанима никога ко би преузео команду и искористио и довршио победу коју је већ извојевао пали херој Епаминонда. Тако се ова одлучујућа битка, и поред бројних жртава на свим странама, завршила без победника, и обе стране су сматрале и тврдиле да су победиле, мада су и изгубиле. Овакав исход је у многоме симболично огледало које даје суштински веран и тачан лик грчке стварности тога времена: само је рат био известан, сукоби су трајали, жртве су падале, без правог смисла и разрешења, узалуд.

> „После ових догађаја десило се супротно оном што су сви очекивали. Како се ту била сакупила цела Хелада и постројила на двема супротним странама, свако је мислио да ће победници завладати ако дође до битке, а побеђени ће бити потчињени. Међутим, божанство је учинило тако да обадве стране поставе трофеје као победнице, не спречавајући једни друге у томе; обе стране су *као победнице* изручиле мртве под примирјем, али су их и обе стране *као поражене* прихватиле.
>
> Иако су обе стране изјављивале за себе да су победнице, ипак ниједна није имала више ни територије, ни градова, ни власти, него што су имале пре битке. *А у Хелади је после битке дошло до још већег нереда и пометње него раније.*“[24]

У несређеним приликама након ове битке, средином педесетих година дошло је и до распада Другог атинског савеза, јер је Атина поново својом грубом самовољом изазвала сопствене савезнике на побуну против ње, што се 357. године претворило у још један крвави међугрчки рат, који је, иронијом судбине, био заиста с правом назван *савезнички рат*. Године 355. ратом исцрпљена Атина је морала савезницима да

24 Ксенофонт, *op.cit.*, VII/5, 26–27, прев. Милена Душанић, подвукао Ж. Б. Ово је завршетак Ксенофонтовог дела које је названо *Хеленска историја*, али историја Грка и после Мантинеје тече узбудљива, хаотична и збуњујућа.

призна право на аутономију, што је означило и озваничило распад другог атинског поморског савеза. Завађени и расцепкани Грци све су мање били у могућности да се одупру било каквом моћнијем притиску који је могао доћи било из грчког или из негрчког света. Идеје о федералном повезивању уместо хегемоније јављају се са покушајима општег помирења или чак уједињења, али начин на који ће се уједињење на крају остварити није више припадао времену које је било на измаку – времену полиса. Ближило се време царева и царстава.

Како се приближавала и средина V века, тако се на северу Грчке јављала све моћнија држава која је покушавала да завлада у грчком свету, Македонија. Добар део политичких збивања у грчким полисима, посебно у Атини, своди се све више на политичке борбе око судбинског питања, избора између панхеленског уједињења и традиционалне независности градова-држава. То више није било питање старог типа хегемоније, већ свегрчког уједињења под једним вођством, под једним владарем, и то би био, и био је, крај епохе полиса у грчкој историји. Осамдесет година је трајала борба за вођство међу полисима, и у тој борби они су доведени на границу исцрпљености и опстанка, и тако су сами отворили пут новој сили која ће свима њима означити крај, који ће бити и почетак новог доба. То ново доба ће Грчкој као јединственој сили омогућити да постане не само хегемон, већ и владар свег познатог света.

СМРТ ПОЛИСА

Расуло у грчким земљама било је све очигледније, равнотежа између сила које Грке вуку ка повезивању и оних које их воде у сукоб била је неодржива, и тражило се разрешење немогуће и неподношљиве ситуације. У питању је било све на чему се заснивала Грчка у претходним вековима, као и опстанак Грчке и грчког народа. Персија је као стална опасност била увек присутна, и само захваљујући својим слабостима, сопственим унутрашњим проблемима она није најзад искористила прилику да Грчкој и Грцима зада скоро два века очекивани и припремани коначни ударац у тренутку када је то било вероватно најлакше постићи.

> „Пошто се Спартански савез распао, а Теба непрестано губила снагу, у Грчкој је настало такво стање које се може описати само једном речју: анархија."[25]

Ово политичко безвлашће, праћено социјалним расулом, настало је због традиционалног и традиционалистичког одбијања да се на нов начин организује државна и друштвена заједница, изван оквира који су преживели векове, али нису више могли преживети ни деценије. Схватање државне и политичке слободе које су Грци сматрали јединим, вечним и непроменљивим довело их је до смртне опасности, и они су се тврдо опирали и одбијали да признају да се тог схватања морају одрећи у име опстанка на историјској сцени.

> „Суверенитет града, његова потпуна политичка независност, био је аксиом у целокупној грчкој политичкој науци. Што год да се уплете у тај суверенитет, Грку би се чинило неподношљивим ропством; и управо се због тога Грчка тако истрајно борила и против Атине и против Спарте, и радије изабрала политичку анархију, него да се потчини било ком полису."[26]

Будући да се полис као темељна јединица друштва и државе у Грчкој није показао као одговарајући оквир у којем се могао догодити историјски корак уједињења (које није више било само идеал наивних сањара, већ предуслов опстанка), на сцену је ступао нови темељ и нови оквир, који ће омогућити велике победе и освајања учињена у име свих Грка (мада сама Хелада у томе и није имала одговарајућег удела). Што је још важније, ново доба омогућиће хеленизацију великих подручја тада познатог света, дакле и огромно ширење грчке културе, о којем вероватно нису сањали ни најватренији заступници панхеленске идеје.

Македонија се на северу јављала као све важнији чинилац међународне и међугрчке политике нарочито од појаве Филипа II Македонског на престолу монархије. Све већи притисак и утицај са севера многе Грке је учинио крајње неповерљивим и непомирљивим. За то су налазили многобројне разлоге (или *изговоре*). Македонци су за не мали број Грка (и Атињана, нарочито) били *народ* сумњивог порекла, који је говорио неразумљивим и негрчким језиком (био је

25 Ростовцев (1990), стр. 143.

26 Ростовцев, *op. cit.*

то, у ствари, тешко разумљив дијалект грчког). Многи Грци сматрали су све Македонце странцима, или чак варварима. Порекло античких Македонаца ни до данас није поуздано утврђено, а може бити и грчко, и трачко, и илирско. У сваком случају, обично македонско становништво није говорило грчки који су остали Грци разумевали, док је аристократија, традиционално на власти у Македонији, говорила грчким језиком и сматрала је себе (и све Македонце) Грцима. Још један важан разлог за неповерење многих Хелена према грубим северњацима био је у томе што Македонци никада нису живели у полису, већ у монархији, што је за многе Грке био варварски поредак. И опет, такав став вероватно нигде није био толико снажно изражен као у традиционално демократској Атини.

Филип II Македонски (лик на новцу)

Сам Филип Македонски у младости је дуго боравио у Теби, где је добро проучио сву ратну технику и тактику, опрему и оружје којим су Грци располагали, а такође и све новине у тактици и ратној вештини које је успешно примењивао Епаминонда. На основу тог искуства, и вероватно још више захваљујући сопственом војничком генију, Филип је извршио темељну реорганизацију македонске војске, увео нова оружја, опрему и тактику, и тако припремао победничку силу за будуће ратне походе против Грка и варвара. Своју оклопљену пешадију Филип је опремио тешким копљима (*сарис*) дугим 4 метра (по неким изворима чак и 6 метара), тако да су они у посебном поретку фаланге угрожавали непријатеља пре но што им је могао прићи. Македонска фаланга је имала облик смртоносног јежа, чије бокове је осигуравала коњица, са новом (и важнијом него икада пре) тактичком улогом; коњица је била састављена од жестоких племићких ратника. Армија

Македоније је била снажна, бројна и изванредно увежбана, и она је постала једно од Филипових главних оружја у освајању доминације међу Грцима (уз дипломатију, притиске, подмићивање, сплетке, завере и друга средства).

Филип је као свој циљ представљао уједињење Грка због коначног напада на Персију, и у том правцу се у грчким државицама воде жестоке политичке борбе између присталица такве политике и оних који су хтели да сачувају традиционалну независност полиса, и који су персијску опасност, која није била непосредна, сматрали мање битном од оне која је присутна, а то је опасност од Македоније и од Филипа.

Међу таквим анти-македонским круговима као вођа се наметнуо велики беседник, Атињанин Демостен, који за Филипа говори да *не само да није Грк, нити је у сродству са Грцима, него није чак ни варварин из неке земље вредне помена*. У ватреним говорима против Филипа и Македоније, Демостен дуго успева да утиче на Атињане и друге Грке и да их наведе на отпор плановима Филиповим да завлада Грчком и свим Грцима. Није без значаја споменути да су сви напори на уједињењу Грка били јасна и велика претња Персији, те су у међугрчким сукобима сигурно имали удела и политички кругови, странке и појединци који су персијским златом потплаћени да раде против Филипа и његове политике.

Исход унутрашњих сукоба у Атини и Грчкој био је судбоносан за све Грке, али био је и много више од тога. Јер, прави и највећи резултат, суштинска последица свих ових догађаја не исцрпљује се на државно-историјским, економским и војним последицама и догађањима; Филип и Александар отварају пут за темељнији и трајнији процес ширења културно-цивилизацијских вредности које дугујемо старим Хеленима.

> „... Али Демостенов покушај био је романтичан, донкихотски подухват, покушај да се плива против струје историје; и освајање Грчке (од стране полуварварских Македонаца) било је баш оно што је потребно да би се Грци натерали да се прихвате задатка који им је одређен, задатка *да васпитају свет*, уместо да расипају своје моћи на међусобно брбљање и препирање.“[27]

На другој страни у унутрашњим сукобима у Атини стоје, између осталих, и беседници Исократ и Есхин. Исократ је романтичарски

27 Davidson (1894), p. 144 (подвукао Ж. Б.).

панхеленист, код којег панхеленизам затичемо у чистом, идеализованом виду. Он се нада да Филип може да међугрчке сукобе умири и да постигне национално уједињење са основним, светим циљем да се најзад порази стари непријатељ Персија, и не само то. Панхеленизам Исократов подразумева да се након пораза Персије на њеним територијама оснивају нови грчки градови и колоније које ће насељавати осиромашени Грци из већ исцрпљене и изгладнеле матице. Тако би се решио и огроман социјални проблем под којим се слама моћ Грчке, а израз и показатељ те друштвене драме био је велик број сиромашних грађана који су у деценијама сукоба и ратова остали без средстава за живот, и Исократ је сматрао да то велико сиромаштво и бројна сиротиња ометају опстанак и даљи развој градова.

Но, ни све заједничке одлике које су Грци делили (међу најзначајније свакако спадају порекло, језик, религија, култура, просвета, игре) – *нису успеле да од Грка створе један народ. Панхеленизам је први пут остварио, па и тада у несавршеном виду, Александар Велики.*[28]

У складу са деценијама сукоба и ратова које су претходиле, ни овај судбински конфликт није могао коначно бити решен другачије до на бојном пољу. Тако је 338. године у бици код Херонеје, поједностављено гледано, Грчка поражена од Македоније, а само су Спартанци од свих значајнијих учесника ове драме изостали из битке на некој од супротстављених страна. Сви остали Грци имали су представнике у једном од табора. Ваља напоменути да је (бројчани) однос војних снага у овој бици био готово изједначен, али Филипова беспрекорно обучена и прекаљена војска, уз супериорну тактику генијалног војсковође, била је одлучујућа и у бици код Херонеје.

Након ове битке исход међугрчких сукоба одлучен је у корист Филипа и Македоније, мада је проглашење *општег мира* (међу Грцима) и *објаву рата Персији*, дипломатским и симболичним гестом добре воље добронамерног победника, Филип препустио свегрчком конгресу у Коринту 337. године.

> „Том приликом утврђени су принципи будуће грчке федерације. Хеленски савез полиса, формално слободан и суверен, Филип је ујединио у јединствену унију с Македонијом, чији је краљ као *вођа* имао да руководи целокупном спољном политиком.“[29]

28 Pater (1910), p. 23.

29 Струве, Калистов, *op. cit.*, стр. 518.

Филип је учинио уступак да формално само *предложи* рат против Персије конгресу, његов *предлог* је усвојен, па је то постала званична одлука конгреса. Формална самосталност Хеленског савеза је очувана, савез је сазивао скупштине и давао предлоге, али то је, сасвим јасно, био савез под македонском хегемонијом. И никада више грчке државице неће моћи да воде спољну политику саме за себе, већ ће од тада увек морати да разматрају, а углавном и да следе, политику велесила.

Грчки полис, па ни сама Хелада, то више никада неће бити. Градови-државе ће задржати улогу економских и друштвених јединица, али ће то бити само у оквиру будућих монархија у добу хеленизма, или још касније у склопу велике римске државе.

Поредак настао након Херонеје, дакле, био је потпуна новина за устројство и положај полиса (толико да је суштински означио и *смрт полиса*), и није имао много сличности са федерализмом који је био идеја-водиља многих, а нарочито старијих заступника идеје панхеленства. Темељи полиса су срушени, славна времена велике Атине заувек су прошла да се никада не врате.

> „Херонеја је произвела сасвим нову дипломатску ситуацију: успостављен је поредак (...) чија је средишња личност био краљ, а главни гарант опстанка благонаклоност поседничких слојева које је учврстио на власти. Они неће више никада, ни под Македонијом ни под Римом, изгубити тај владајући положај; класна борба класичног раздобља била је одлучена: *демократија и Атина су изгубиле, услед непромишљености саме Атине. Империјализам се на крају ипак показао неспојивим са демократијом.*“[30]

Филип је одмах након конгреса покренуо своје трупе ка Персији, искрцао је 10.000 људи у Малу Азију, али је изненада убијен 336. године, и то на слављу поводом венчања своје кћери; имао је тада само 47 година. Наводно га је убио припадник његове телесне гарде (неки сматрају да се звао Паусанија), у неразјашњеним околностима које упућују на дворску заверу и могуће тешке размирице у краљевској породици. Неке претпоставке указују на Филипову жену Олимпију као евентуалног инспиратора убиства, што до данас није могло бити потврђено. Треба нагласити, ипак, да *нема никаквих основаних сумњи*,

30 Сајмон Хорнблоуер, у издању: *Оксфордска историја Грчке и хеленистичког света* (1999), стр. 179, подвукао Ж. Б.

нити се претпоставља да је Филипов и Олимпијин син Александар на било који начин повезан са убиством оца.

У таквим приликама је у античким временима (а нарочито раније у Македонији) готово неизоставно долазило до крвавих борби за власт и до раздора у владарској породици, високим аристократским круговима, војсци и држави. Међутим, Филипов син Александар (356–323), тек двадесетогодишњак, веома омиљен у војсци са којом је одрастао и учествовао у ратним походима, успео је да избегне сваки озбиљнији отпор или сукоб, те је убрзо од стране племства, официра и војника прихваћен као неприкосновени наследник престола. Оно што је започео трезвени и искусни Филип, сада је морао покушати да оствари млади, неискусни, али ипак изванредно способни Александар.

> „Овај несрећни догађај имао је веома крупне политичке последице. Ко би могао рећи шта би се догодило са Македонијом и Хеладом да је Персија постала жртва Филипа, вештог дипломате и зрелог, искусног човека, уместо што је подлегла нападу младог и романтичног Александра?“[31]

Млади и романтични Александар је, дакле, морао остварити први и главни војно-политички циљ свога оца Филипа – коначно уклањање персијске опасности. Мотиви због којих је млади краљ кренуо у ову судбоносну авантуру, као и узроци великог сукоба између Грчке и Персије, Европе и Азије, свакако су веома сложени, али неке снажне црте Александровог карактера (па и темперамента) играле су у овим историјским збивањима врло значајну улогу. На пример, поменућемо да се он, веома подложан сентименту чије је порекло у религији и миту, чак и свесно поистовећивао са легендарним грчким јунацима као што су Ахил и Агамемнон, те се сматрао предодређеним да буде *извршилац колективне освете Грка за азијатску увреду*.[32]

Након што је *умирио* Грчку, казнио и присилио на покорност градове који су напустили Коринтски савез на вест о Филиповој смрти, и након што је немилосрдно уништио Тебу као најважнији побуњенички град, Александар је кренуо у Малу Азију, и након тога, на борбеном путу који ће га учинити највећим освајачем у дотадашњој историји (и који ће му донети назив Александар *Велики*),

31 Ростовцев, *op. cit.*, стр. 159.

32 Grote (1888), Vol. X, p. 3.

он ће остати у Азији до краја живота, да више никада не види Европу, Грчку и Македонију.

Александар у борби[33]

Његови огромни војни успеси показују да је био рођени освајач, стратег и човек од акције (у поглављу о Аристотелу упознаћемо његово друго лице, лице марљивог ученика посвећеног и упућеног чак и у нека најсложенија филозофска питања). Освајања Александра нису била, како се то површно може претпоставити по њиховом огромном обиму, плод борбе надмоћне и огромне армије (јер она није ни била *огромна*), већ су Александрови велики војни успеси више од свега другог били последица јединствене одлучности и рационалности, стратегије и интелигенције. Јер, поменимо само један пример, он је у почетном походу на Малу Азију имао на располагању свега око 160 бродова (трирема) за транспорт своје армије, док су му Персијанци могли супротставити барем троструко већу флоту; осим тога, и копнена војска Александрова била је малобројнија од непријатељске (имала је око 30 хиљада пешака и око 5 хиљада коњаника). Упркос томе, у низу битака његова армија је била успешнија од персијске, почев од битке на Гранику и постепеног освајања јонских градова насељених Грцима. Александар као војсковођа и непосредни борац надвладава све тешкоће и побеђује чак и код Иса где се сукобио са главнином персијске војске која је имала око 600 хиљада војника; ту је заробио краљевску благајну и породицу краља Дарија Трећег, који је побегао са бојног поља.

Након тога освојио је Сидон, Дамаск, након дуге опсаде и Тир; Јерусалим се без отпора предао Александру у руке, док је Газу морао да осваја огњем и мачем. У његовим рукама ускоро су били и

33 Детаљ мозаика који приказује битку код Иса.

Египат, и Вавилон, а 327. године преко Хималаја прелази и у Индију, са намером да дође до реке Ганг, али његова војска није више била вољна да борави и бори се у тако далекој и непознатој земљи. Може се претпоставити да је имао намеру да дође чак до Кине, да би достигао ивицу најдаљег познатог копна на Земљи.[34] Након што је на југу стигао до ушћа Инда у Индијски океан, кренуо је на запад, на тегобни марш кроз пустињу Гедрозије, да би након великих губитака у људству због страшне врућине, жеђи и заразе, 324. године довео остатке армије у Персију.

> „Врућина је убила на хиљаде, жеђ још и више. Када је пронађено мало воде донели су је Александру, али он ју је просуо на земљу. Када су остаци његових снага стигле у Сузу неких десет хиљада их је умрло, а Александар је био напола луд.“[35]

Овај азијски поход заувек је изменио лице земаља кроз која је Александар прошао са својом војском, створио је једно *свешско царсшво*, учинио је самог Александра *Великим*, али и њега је неповратно изменио и вероватно исцрпео. Као да је све више личио на *варварскої краља*, а све мање на племенитог Грка. Постајао је све неумеренији у амбицијама, захтевима у односу на себе и друге, војничкој суровости (нарочито према побеђеним непријатељима, као и стварним или могућим завереницима и побуњеницима); бивао је све више неодмерен и неумерен и у пићу, што се вековима сматрало традиционалним и честим пороком македонског племства.

Најзад, можда на извесну неуравнотеженост указује и захтев упућен грчким државама (324. године) да му се призна статус божанства, јер се наводно сматрао сином Зевса-Амона. Мада се то може посматрати и као политичко-дипломатски маневар који ће му олакшати да влада празноверним и религијски и расно хетерогеним народима, ипак је уочено да је након тог чина постао још надменији и хировитији него раније. Он је све више постајао апсолутистички краљ који крши своја раније дата обећања да грчки градови могу да поштују сопствене законе. И Александрово проглашење самога себе за божанство указује да је постепено губио контакт са стварношћу, и да његово душевно и физичко здравље убрзано слаби.

---

34 Martin, 16. 14. XVI.

35 Дјурант (1996), стр. 575.

„Могао је да води на хиљаде људи, да освоји и влада милионима, али није могао да контролише сопствену нарав. Никада није научио да упозна властите мане или ограничења већ је дозвољавао да се његова способност просуђивања натапа и дави у самовеличању. Живео је у лудилу узбуђења и славе и толико волео рат да његов дух није знао ни за час мира.“[36]

Најзад су се последице таквог начина живота трагично показале. Након што је због тешког пијанства умро његов вољени пријатељ Хефестион, Александар је пао у најдубљу потиштеност и још жешће се и сам опијао. Уз то, могуће је да је већ и раније патио од неке грознице сличне маларији, коју је добио још у ранијем војном походу. Након још једне тешке дводневне пијанке озбиљно се погоршала већ постојећа грозница, те је након десетодневне борбе против болести најзад и умро 10. јуна 232. године пре наше ере; поживео је само 33 године, а сва своја славна освајања остварио је у свега 13 година владавине коју је започео као двадесетогодишњак. Наводно је својим војним заповедницима који су га, окупљени око његове самртничке постеље, упитали коме оставља империју, одговорио: *„Најмоћнијем“*.

То је био крај једне епохе, али је Александар својим историјским деловањем обезбедио и могућност једног новог почетка у развоју људског духа, цивилизације и културе. Идеје и идеали великих стваралаца старе Грчке, захваљујући и војничком и државничком делу Александра, могли су се расејати великим територијама које је он обухватио својом влашћу, те су тако захваљујући овој великој хеленизацији и самом *хеленизму* могли опстати и остати сачувани; тако су се могли пренети и до нас и до нашега времена. Хеленизам је велика и успешна дифузија античке хеленске просвете, културе, њених идеала, узора и образаца (али и стваралачко, двосмерно *прожимање* Европе и Азије, Запада и Истока); за успешност тог процеса својим политичким и војним деловањем услове је створио Александар, настављајући путем којим је кренуо његов отац Филип.

36 Ђурант, *op. cit.*, стр. 569.

У том смислу Александар јесте јединствен, својеврстан помагач и настављач дела највећих стваралаца грчке антике.

> „И какав је однос Платонов према Сократу и Аристотелов према Платону, такав је и однос Александров према Аристотелу. Та четири велика човека представљају сасвим логичан ланац развитка. Јер, ако је Сократ (...) бујна клица, Платон раскошан цвет, а Аристотел зрео плод хеленске философије, онда је Александар разносач и сејач тога плода по целој екумени."[37]

Филозофија, научна знања, уметност, најразноврсније и највредније културне вредности размењују се између Грчке и Истока интензивније и плодоносније него икада пре, те у хеленистичком периоду многи значајни аспекти културе убрзано напредују, обогаћују се или достижу свој врхунац; тако се и развој просвете, већ у доброј мери развијене, обликоване и усавршене у грчком класичном добу, наставља, продубљује и добија своју зрелу форму у хеленистичком добу које неки називају и *цивилизацијом paideje*[38]. Но, хеленизам и хеленистичка просвета ипак излазе из оквира нашег истраживања.

37 Милош Ђурић (1987), стр. 374.

38 Marrou (1964), p. 137.

3. ЗРЕЛО ДОБА АТИНСКЕ ПРОСВЕТЕ

ПРЕ ШКОЛЕ/ПЕДАГОГ/
ЕЛЕМЕНТАРНО ШКОЛСТВО/
Школа граматиста/Школа китариста/Палестра/
ГИМНАЗИЈА/ЕФЕБИЈА/
ОБРАЗОВАЊЕ ОДРАСЛИХ ГРАЂАНА

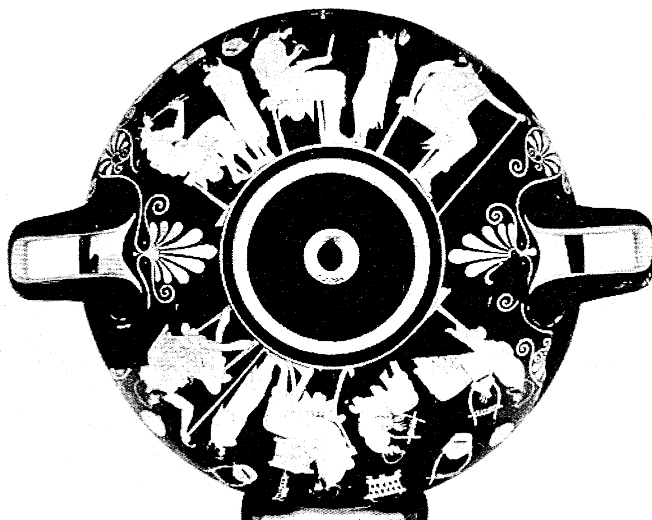

А исто тако и свако знање, лишено правичности и других врлина,
изгледа као сваштарство, а не као мудрост.
Стога, на почетку и дапослетка, и увек, свуда и у свему
трудите се свим силама да славом превазиђете и нас и све своје претке.

Аспасија из Милета
(Платон, *Менексен*)

ПРЕ ШКОЛЕ

УОПШТЕНО на почетку приказа праксе атинског васпитања и образовања у класичном добу можемо нагласити да је једна од основних карактеристика тог атинског *„васпитно-образовног система"* изостанак или недостатак потпунијег и непосреднијег *државног регулисања* васпитања. У Атини, као и у великој већини грчких градова-држава, васпитање и школовање је претежно приватног карактера, док се држава у та питања уплиће само спорадично и делимично, тј. неким захтевима и условљавањима посебне врсте. Наводно још од Солона потичу нама и данас познате законске одредбе које се тичу функционисања школа.

> „Учитељи дечака неће отварати школске просторије пре зоре, и затвараће их пре заласка сунца. Ниједној особи старијој од дечака неће се дозволити да уђе у просторију док се они тамо налазе, осим ако се ради о учитељевом сину, брату или мужу његове кћери. Ако било ко прекрши ову забрану, биће кажњен смрћу."[1]

Очигледна је сврха овог строгог закона (не знамо поуздано колико се строго или често примењивао) – то је *заштита јавног морала* у атинском школству и друштву; ово је очигледан покушај да се поставе границе релативно широко раширеној (и не увек само естетској) љубави одраслих мушкараца према мушкој дечачкој и младалачкој лепоти.

Позната је и чињеница да се још од Солоновог времена сматрало да отац (пре свега се ово односи на ниже слојеве) који свог сина сам не оспособи, или му не обезбеди образовање и оспособљавање за самостално привређивање (углавном се ту опет мисли на очеву професију, тј. *занат*) нема право да од сина у старости тражи нити очекује уобичајено издржавање и подршку.

1 Наведено према: Aeschines, *Against Timarchus*, 12.

„... Други закон говори да само очеви који своје синове шаљу у школу могу да очекују од синова помоћ у старости.“[2]

Но, и поред ових ретких примера да атинска градска држава тек понекад и само у неким аспектима законима регулише васпитање и школовање дечака и младића, на основу великог броја поузданих извора сазнајемо да се брига о васпитању и школама у највећој мери препушта породици и приватним учитељима и школама, нарочито на елементарном нивоу. То је правило које важи за Атину, као и за већи део Грчке и Грка у класичном добу.

Изузеци од такве већинске праксе у васпитној и друштвеној сфери код старих Грка су врло малобројни, али не и безначајни – државно регулисање васпитне праксе и установа за образовање присутно је код „дорских" Спартанаца и Крићана. То значи да су *сшошине* полиса у том погледу одступале од темељнијег уплитања државних установа у васпитна питања на непосредан начин. Спартанска пракса била је, како нам је познато, блиска бројним мислиоцима (и оним који *нису Сйаршанци*) које бисмо оправдано могли (или морали) сматрати *лаконофилима*; у такве спадају и многи који су за наше истраживање веома значајни, почев од једног Ксенофонта, па до великог Платона (да овде поменемо само та два примера, а било их је веома много). Идеје и препоруке о државном регулисању васпитања, које је и Платон толико здушно прихватао и развијао, потицале су из постојеће и вековима одржаване спартанске васпитне *ӣраксе*, утврђене још старим Ликурговима законима. Но, ни у једном периоду, па ни у Платоново и Аристотелово време, та строга законодавно-просветна пракса није озбиљније заживела у бројним (другим) грчким полисима, па ни у Атини.

Међутим, и тамо где није постојало обавезно школовање нити државне васпитно-образовне установе постојао је јасан и снажан *друшшвени ӣришисак*, проистекао из важећег система вредности, притисак који је налагао да слободан грађанин који жели да буде уважаван од себи равних суграђана мора водити рачуна о васпитању, образовању, школовању своје деце (синова) у складу са очекивањима друштвене средине и са важећим обичајима. И у атинском друштву сматрало се да су васпитање и образованост *вреднoсши ӣо себи*,

2 Good (1965), p. 25; Laurie (1907, p. 254) такође наводи обавезу сваког грађанина да се побрине да његов син буде *ӣоучен у ӣимнасшици и музици са ӣрамашиком (шј. књижевношћу).*

својствене пуноправним, слободним, племенитим и разборитим члановима полиса (дакле *грађанима*), па се тако подразумевало да ће сваки отац свом сину (синовима) обезбедити одговарајуће школско образовање у приватним школама које су биле довољно бројне и доступне да су их могли платити и они који нису били из богатијих слојева. За ово схватање образовања као *добра по себи* (што сматрамо важним обележјем друштва учења) постоје бројни историјски потврђени и сликовити примери.

> „Каква се вредност приписивала том образовању, то произлази, на пример, из чињенице да је отпадницима међу поданицима, кажу, *наметана као најтежа казна забрана да властиту децу подвргавају настави.*“[3]

Познат је и пример из најбурнијег (и можда најопаснијег) периода атинске историје, када је за време другог рата са Персијанцима, а пре победоносне битке код Саламине, спаљена и уништена Атина, коју је становништво пре тога напустило. Жене и децу прихватили су становници братског и савезничког града Трезена, који су одлучили да их о свом, државном трошку хране и издржавају, да се свакоме од избеглих пружи и свакодневна новчана помоћ, *да је деци слободно свугде узимати воће, и још да се за децу плаћају учитељи*[4]. И тако се показује и доказује да је образовање, чак и у време највеће ратне опасности, за живот Грка од највеће важности. У ствари, заиста је васпитање и образовање, култура, *paideia*, за Грке један од основних услова да *као Грци* уопште опстану.

Васпитање Атињана започињало је, свакако, и пре *школског* узраста, и то поглавито у породици. Може се рећи да је у том периоду дете претежно у надлежности мајке и кућних неговатељица, слушкиња и робиња, док се отац ретко и површно бави дететом, чак и ако је у питању дечак. Као што је целокупно домаћинство у надлежности жене, тако су и деца у првим годинама живота препуштена бризи господарице куће, која ће се посредно и непосредно старати о почетном васпитању дечака и девојчица. Када су у питању девојчице, за њих ће васпитање (касније и образовање) стечено у кући и у породици најчешће бити све од васпитања и образовања које ће уопште моћи да стекне, све до удаје. Овај рани, *предшколски* узраст

3 Елијан, наведено према: Буркхарт (1992, том III, стр. 328, подвукао Ж. Б.).

4 Плутарх, *Темистокле*, 10, прев. Милош Ђурић.

биће једини период у којем ће дечаци и девојчице имати приближно подједнако васпитање, и у којем ће се васпитавати упоредо и најчешће заједно. Сва мала деца, и мушка и женска, још увек живе у одвојеним, *женским* одајама куће.

Само се у веома богатим породицама чешће но другде дешавало да се за васпитање и образовање девојчица ангажује приватни учитељ који ће их поучавати у основама читања, писања и рачунања, јер се сматрало да ће тако оспособљена девојчица (девојка) бити спремнија да се посвети будућим дужностима и одговорностима господарице куће након ступања у брак (што ће подразумевати и управљање, организовање и надгледање целокупног домаћинства, са већим бројем слугу, робова *и деце*, финансијама, набавкама, итд.).[5]

У богатијим породицама тражиле су се за децу и способне дадиље, а забележено је да су оне из Спарте биле нарочито на добром гласу, јер су боље од других знале како ваља здраво одгајати и неговати мало дете. Деца по правилу имају велик број различитих играчака, а и велики филозоф Аристотел је препоручивао да се деци дају бројне играчке, да не би разбијала друге ствари по кући. Необично су ти предмети за играње слични чак и данашњим играчкама за децу – то су лутке од глине и воска (понекад и са покретним рукама и ногама), минијатурне посуде, намештај, колица, животиње од различитих материјала, а било је ту и живих кућних љубимаца, нарочито паса; такође су ту и лопте, обручи, љуљашке. И игре малих Атињана, колико нам је познато, подсећају на игре данашње деце (игре *шуге, слепог миша, жмурке* и сл.).[6]

Прве приче које ће деца чути од мајке или дадиље биле су често застрашујуће бајке о страшним митолошким бићима којима се деца плаше и усмеравају ка добром владању. Међу најстрашније утваре ове врсте спада и *Мормо*,

> „... страшна аветиња којом су мајке плашиле своју децу. Причало се да је Мормо била најпре краљица Лестригона и да је почела да прогања туђу децу тек када је изгубила своју."[7]

Са сличним циљем приповедале су се и приче о аветињској *Ламији*, која људима сиса крв и једе њихова срца, о ноћној утвари

5 Martin, 11. 2. 1. XI [2].

6 Davis (1914), VIII/47.

7 Срејовић, Цермановић (1992), стр. 274.

Емпуси, која борави у сенкама и мрачним просторијама и нарочито плаши жене и децу јер се храни људским месом.

Са друге стране, приповедање *басни*, нарочито Езопових (насталих око 150 година пре Златног доба), такође се користи са јасним васпитним циљевима; међу такве садржаје и приповести, које се прилагођавају и намењују деци предшколског узраста, спадају и приче о Херакловим подвизима, Јасоновој потрази за Златним руном, о лавиринту, Тезеју и Минотауру, Дедалу и Икару, Пандориној кутији, о љубави Пирама и Тизбе, итд. Старогрчка митологија и религија, као и књижевност, увек је пружала обиље садржаја који су се успешно и редовно користили у васпитању деце. Најзад, већ се на предшколском узрасту почиње и са упознавањем Хомерових епова, који су за целокупну *paideju* имали огроман значај као извор васпитних и образовних садржаја, а код васпитања мање деце користе се углавном спретно одабрани делови Илијаде и Одисеје, прилагођени узрасту малих васпитаника (нпр. приче о тројанском коњу, или о Кирки и Киклопима, и сл.).[8]

Ни на овом раном узрасту васпитачи (мајке и дадиље) нису се устручавале да редовно користе телесну казну у сврху обликовања и контролисања дечјег владања, па се код атинске деце брзо развија (како неки аутори кажу, са иронијом или без ње) *здрав страх*[9] од дадиље, мада је и тај страх често помешан са нежном љубављу.

Сигурно се и пре школског доба, пре седме године, посебна пажња посвећује васпитању дечака; и на овом узрасту је, као и касније, увек у првом плану изградња карактера и доброг, морално исправног *владања*, док су образовни задаци у другом плану. Може се циљ васпитања атинских дечака, па и у предшколском добу, одредити као *обликовање карактера* који обухвата одлике и врлине које су у Атини на високој цени – тежи се ка томе да дечак постане самосталан, скроман, трезвен, искрен пријатељ, племенит, и способан да узме учешћа у свему што је истинито, уравнотежено и лепо у животу.[10] Такође, увек ће се водити рачуна да се дечак успешно развија и у телесном погледу, а не само у умном и моралном. Са остваривањем

8 Hibler (1988), p. 59.

9 Davis, *op. cit.*, VIII/49.

10 *Op cit.*, VIII/52. Hibler (*op. cit.*, p. 63–64) наводи да *појам арете као највише савршенство грчког карактера обухвата: мужевност, мушкост* [virility], *врлину, племенитост, хра-брост, успешност и подвиг (подвижништво).*

свих поменутих васпитаних задатака почиње се већ доста рано, чим дете постане способно да схвата такве поуке, и оно ће трајати током целог живота, како врло јасно каже и (Платонов) Протагора:

> „Већ од раног детињства, па све до краја живота, и поучавају их и опомињу. Кад дете почне да схвата шта му се говори, труде се и дојкиња и мати и педагог и сам отац да дечак буде што бољи; код сваке радње и речи уче га и показују: ово је право, оно не ваља, ово је лепо, оно је ружно, ово је богу драго, оно није, ово чини, оно не чини! И ако послуша драге воље, онда је добро; а ако не, онда га, као дрво које се криви и савија, исправљају претњама и шибом. Потом га шаљу у школу и остављају учитељима *да се за добро владање дечака много више старају, него за читање, писање и свирку*."[11]

И овде се очигледно и нарочито наглашава значај моралних аспеката, карактера, врлине и *доброг владања* за атинско васпитање и васпитаче, значај који је превазилазио материјалне, образовне циљеве и стицање знања.

Најзад, са седмом годином дечаци ће, за разлику од својих сестара и вршњакиња које ће и даље боравити у кући, започети *школовање*, организовано и систематско школско образовање и васпитање које представља *једну од најзанимљивијих и најзначајнијих одлика атинског живота*.[12]

ПЕДАГОГ

Дечак који се припрема за почетак школовања добија свог *педагога*, односно посебног роба који ће од тада бити свакодневно у друштву дечака, а обавезно када год дечак напушта кућу и излази у град; нарочито је неопходно да педагог дечака прати до школе или гимназије, а затим назад до куће. Он ће такође носити дечакове књиге и таблице за писање, надзираће његово владање и давати му поуке о понашању; повремено ће му помагати у савладавању школског градива (мада првенствена улога првобитних педагога *није поучавање*, и они *нису учитељи*). Ако је потребно, педагог ће бити и чувар и заштитник

11 Платон, *Протагора*, 15, подвукао Ж. Б.

12 Davis, *op. cit.*, VIII/50.

дечака од било какве невоље или непријатности која га можда може снаћи на препуним и понекад опасним атинским улицама. Најзад, *у случају нужде, а када учитељ или отац нису присутни, педагог ће се прихватити неопходног прута.*[13] Дакле, педагог обавља функције васпитача, пратиоца, чувара или телохранитеља, дружбеника, и само се ретко, делимично и спорадично бави поучавањем дечака.

Педагог

Уколико су имовинске прилике породице то дозвољавале, педагози су били робови који се посебно набављају и бирају за ту дужност, и свакако су морали бити нарочито способни, поштени и одани господару, морали су имати беспрекорно владање, па вероватно и солидно образовање. Очекивало се да педагог, између осталог, за дечака представља и пример ваљаног владања, што је веома значајно за морално васпитање и сазревање. Посебан значај улоге педагога огледа се и у томе што је он у свакодневном животу и у многим приликама *заступао, представљао*, па чак и *замењивао дечаковог оца.* Очеви се, у складу са важећим очекивањима, обичајима и системом вредности који је владао у Атини, у великој мери посвећују јавним пословима и политичком животу, као и војним дужностима (често и ратовању), и због тога није било уобичајено, а често ни могуће, да се подробније, непосредније и свакодневно посвећују породици, па тако ни васпитању сопствених синова. А пошто се васпитање (нарочито мушке деце) сматрало веома значајним за породицу и друштвену заједницу, педагог је у том погледу имао веома значајну улогу.

13 Davis, *op. cit.*, VIII/53.

Због свега тога се избору педагога посвећивала велика пажња, нарочито у знаменитијим и богатијим породицама, док се у оним скромнијим понекад (или често) та дужност једноставно поверавала неком породичном робу који је због старости или другог недостатка био неспособан за друге, физички напорније дужности. Тако се помиње да је Перикле у једној прилици видео роба који је пао са дрвета и сломио ногу, и на то рекао: *Ево, сад је педагог!*[14] И на призорима које нам је сачувала старогрчка ликовна уметност пажљиви посматрач може уочити да је међу педагозима било и оних који ни сами нису били солидног порекла, нити су били добро одгојени и образовани; јер, на неким сликама које приказују сцене из школе или учионице видљиво је да педагог иза леђа свог штићеника седи *прекрштених ногу*, што само по себи јасно говори да се ради о особи скромног васпитања и нижег нивоа културе, пошто пристојан, солидно васпитан и образован атински грађанин тако никада неће седети.

Нема сумње да је добијање педагога велик и значајан догађај у животу сваког дечака, и тај догађај се углавном временски поклапа са почетком похађања елементарне школе, а то значи са шестом или седмом годином живота. Могуће је да су дечаци из богатијих породица по правилу у елементарну школу полазили нешто раније него остали.

> „И тако поступају понајвише они који највише могу, а највише могу најимућнији. И њихови синови међу вршњацима најраније крећу у школу, а најкасније се растају с њом.“[15]

Породица је, чак и када се ради о богатој племићкој породици, имала само једног педагога који је морао да води бригу о дечаку или дечацима, ма колико да их је било. Зато је, посредно или непосредно, од педагога зависило и коју школу (које школе) ће дечаци похађати, и којим редоследом ће посећивати различите учитеље.

> „Ако је постојао само један син, он је могао ићи у било коју школу коју су родитељи пожелели; али ако их је било више, и старији и млађи су заједно морали ићи у исту школу истовремено, јер по правилу је постојао само по један педагог у породици, и он

14 Наведено према: Laurie (1907), p. 253.

15 Платон, *Протагора*, 326c-d.

никада није смео допустити да било који од његових штићеника буде лишен надзора.“[16]

О значају педагога и његовој важној улози у атинском васпитању и друштвеном животу сведочи и чињеница да су и државни закони водили рачуна о контроли понашања и деловања педагога, тј. *закон обезбеђује јавног службеника који ће надзирати учитеље и гимнастичке тренере, и надгледати робове – чуваре* (paidagogoi) *школских дечака.*[17]

ЕЛЕМЕНТАРНО ШКОЛСТВО

Најзад, атинско школство је једно од највећих достигнућа атинске *paideje*, једна од особености културе која је била најсупериорнија у широком окружењу тада познатог света. Оно је израз потреба и погледа на свет високо развијеног друштва које је наглашено уважавало равнотежу духовног и телесног развоја, и у свом систему вредности васпитању и образовању чувало особено и веома истакнуто место. Атина је изградила школски систем који је одговарао њеним идеалима и потребама, а тај школски систем је даље атинску друштвену, државну, културну заједницу унапређивао и уздизао до нивоа свеколиког развоја којем у том времену није било премца.

> „*Paidejom* су Грци називали снабдевање детета знањем о култури; такође је ова реч подразумевала целокупно окружење у којем се дете подизало. *Paideia* се односи на учење од породице и пријатеља, од агоре, симпозијума и фестивала, па и од школских учитеља. Током историје главна разлика између народа који не поседују писмо и оних који су успоставили усавршене и утицајне цивилизације била је *paideia* формалних установа за учење: школа. Грчка, а посебно Атина, значајан део свога места у историји цивилизације дугује чињеници да је кроз организовани школски систем развила писмено друштво.“[18]

Атињани су, као и већина осталих Хелена, школско васпитање и образовање традиционално делили у три основне и њима најзначајније

16 Freeman (1907), p. 51.

17 Тако намеру законодавца и сам закон тумачи беседник Есхин 346. године. (Aechines, *Against Timarchus*, 10)

18 Hibler (1988), p. 60–61.

области: *grammata* (читање и писање), *gymnastikē* (физичко васпитање) и *mousikē* (музичко васпитање). Тако су на елементарном нивоу постојале три врсте школа, или три школе (*didaskaleia*), које ћемо у наредном делу рада приказати: *школа граматиста, школа китариста* и *палестра*. Када се има у виду да је примерно владање, изградња моралних врлина и карактера прожимала целокупно васпитање тога времена, онда јасно можемо приметити да васпитни *систем* старе Атине очигледно обухвата *умно*, *морално*, *естетско* и *телесно* васпитање.

О редоследу похађања поменутих школа различити извори дају различите информације (односно претпоставке), па се и не може са сигурношћу тврдити који редослед је у пракси преовлађивао, али довољно је да на овом месту напоменемо да ни редослед (као ни само школовање) није био регулисан неким обавезујућим државним прописима, и могао је зависити од потреба и жеља сваке породице, тј. сваког оца. Отац је могао у складу са својим аспирацијама, са породичним и материјалним приликама, са бројем дечака у породици (која увек, како смо рекли, има само *једног* педагога) да одабере школе и учитеље које ће његов син (синови) похађати, па и редослед посећивања поменутих школа.

Раније смо нагласили да школовање у Атини није у рукама државе, али оно (посебно у елементарним школама) није било скупо, па је чак и најскромнија породица могла свом мушком подмлатку обезбедити основно школско образовање. Уважавајући и постојеће спорове и различита гледишта у погледу доступности, распрострањености и масовности елементарног школства у Атини (говоримо о томе и на другим местима у овом раду), овде бисмо могли условно прихватити тврдњу да је атинска држава остварила услове да барем нешто најосновнијег образовања постане доступно *многима*, ако не и свима.[19]

19 Beck (1964, p. 94) ту оцену изражава овако: *Општи тренд обавештеног мишљења* [informed opinion] *сматра да, иако похађање није било законски обавезно, ипак неки облик елементарног образовања јесте био практично универзалан.*

Први прави учитељ са којим ће се сусрести атински дечак најчешће је био *граматиста*, учитељ писмености, језика и књижевности. *Школе граматиста* биле су у Атини веома многобројне, по правилу мале и налазиле су се у свим деловима града, тако да је готово сваки атински дечак могао, праћен педагогом, похађати школу граматиста у својој четврти, недалеко од куће. Власник или оснивач школе понекад је запошљавао и помоћнике или помоћне учитеље, који су држали непосредну наставу, и који су не ретко били метици или робови (њихова зарада најчешће је иста као и зарада слободних грађана). Не треба, када је реч о школи (школама) класичног доба помишљати на посебно, наменски грађене зграде нити просторије, јер се у највећем броју случајева радило о простору који је до крајности скроман и једноставан, и своди се на *трем отворен ка сунцу и ветру, са мало или нимало намештаја*[20].

Дурисов киликс

20 Melvin (1946), p. 46.

ШКОЛА ГРАМАТИСТА

На познатим грчким сликаним вазама (тачније речено, ради се о различитим, изванредно занатски израђеним и уметнички осликаним керамичким посудама за уље, воће или, најчешће, вино – углавном је у питању посуда звана *киликс*[21]) школске сцене су по правилу представљене тако да приказују учитеља са свитком папируса или таблицом у рукама; ученик седи на клупици или стоји испред учитеља и слуша оно што му учитељ говори и посматра текст који му овај показује. Често се иза леђа ученика налази још један одрасли човек (готово увек са закривљеним штапом, а то је код одраслих Грка свакодневни реквизит), и многи аутори оправдано претпостављају да се ради о *педагогу*, који прати наставу чекајући да након часова свог штићеника отпрати кући. На оваквим сликама такође је често уметник генерализовано приказивао васпитање дечака, те је у исти простор (школу, учионицу) смештао и *музичку наставу*, тј. приказивао је и другог учитеља – китаристу, који (другог) дечака поучава свирању лире или китаре (или, пак, на фрули, *аулосу*, прати учениково рецитовање стихова).

Но, овакав обједињени приказ је био пре свега израз уметничке слободе, уопштавања или стилизације уметника, а у стварности су, осим можда у врло ретким изузецима, граматичка и музичка настава биле одвојене једна од друге, и одвијале су се у различитим школама (школе граматиста, школе китариста). На типичној уметнички приказаној сцени ове врсте учитеља (учитеље) и ученика (ученике) окружују и нека *наставна средства*, помагала и прибор, који су представљени као да висе на зидовима школе (папируси, углавном смештени у посебне корпе, таблице, неке врсте геометријских инструмената, лире, китаре и сл.).

Граматичке школе су биле многобројне и *јефтине*; и раније поменути закон о обавези очева да обезбеде синовима барем основно школско образовање сугерише, *и то је такође извесно, да се свим синовима атинских грађана пружала прилика да науче да читају*[22]. У складу са великом конкуренцијом и скромним школаринама,

21 Нпр. међу најпознатије посуде ове врсте спада и тзв. *Дурисов киликс*, који многи аутори из разумљивих разлога означавају као *educational cup*.

22 Good, *op. cit.*

учитељи – власници граматичких школа нису били ни добро плаћени, нити су имали завидан друштвени статус у Атини; многи учитељи су били странци, метици, неки чак и робови. У оштром и знаменитом спору са беседником Есхином, велики Демостен, упоређујући себе са противником, за себе самог каже да је *као дечак посећивао угледну школу, и имао толико колико је потребно, да се због оскудице не чини што је срамно*; насупрот томе, о Есхину са нескривеним омаловажавањем каже:

> „А ти, славни човече, који друге презиреш, упореди са овом срећом твоју срећу. *Провео си детињство своје у крајњој сиротињи, служећи са оцем својим у школи,* приправљајући мастила, бришући скамије и чистећи школу, имајући, дакле, *занимање једног роба,* а не слободног дечака."[23]

Демостен још каже да отац Есхинов, *што је школу држао уз храм Тесејев, робоваше у дебелим негвама дрвеним...* Као да велики беседник изједначава *учитељевање* са крајњом *бедом,* па још обоје сматра једнако недостојним и срамотним.

И за великог филозофа Епикура говорило се (не са уважавањем, наравно) да је *с оцем поучавао у граматици за незнатан хонорар.*[24] То једноставно значи да је Епикур тешко живео и да је био сиромашан.

Предуслови за оснивање оваквих школа нису били ни јасно законски дефинисани, нити су били строги; сматра се да је сваки грађанин са солидним моралним владањем (средњих година или старији) могао отворити школу. Зарада учитеља је вероватно била приближно изједначена са дневном зарадом других *предузетника* или *занатлија* који су пружали различите услуге (каменоресци, обућари, кројачи, зидари, тесари, и сл.), а то је значило да су могли просечно зарадити једну драхму на дан; то је био износ довољан тек за скромну егзистенцију. Тек током IV века учитељска *плата* нешто прелази износ од једне драхме дневно, колико зарађује увежбан радник.[25]

Када је већ било тако, није неочекивано да постоји већи број потврда и сведочења да су неки (а посебно аристократски настројени) грађани и мислиоци били склони да омаловажавају учитељску професију

---

23 *Беседа за венац* (Демостен, 2001, стр. 162, 163, превод Јована Туромана, подвукао Ж. Б.).

24 Диоген Л., X, 4.

25 Beck (1964), p. 112.

као било које друīо занимање у којем се рад или услуīа замењује за новац, али можда би било претерано да се тврди да је то омаловажавање било масовно раширено међу свим слојевима Атињана.

Како смо већ показали, јасно је да се не може говорити о неким посебно прецизно одређеним или високим *сшручним квалификацијама* које су учитељи морали поседовати или формално доказивати. Вероватно је сама конкуренција вршила функцију одабира успешнијих учитеља који су могли привући већи број ученика (и можда нешто више зарадити од наставе), док су они који се нису као учитељи добро показали и доказали вероватно морали од тог *йосла* одустајати.

(1) ЧИТАЊЕ И ПИСАЊЕ. У сваком случају, први и основни *насшавни садржај* у школи граматиста чини савладавање *чишања и йисања*. Претпоставља се да се учење писма и усвајање писмености, пре но у осталим грчким земљама, успоставља и утврђује у Јонији још у касном VI веку, да би у Атини постало опште присутно негде између 460. и 420. године. Међутим, већ се око 480. године већи број сцена које приказују *īрамашичку насшаву* (и друге *школске сцене*) јавља на осликаним керамичким посудама које су дело атинских и атичких уметника и занатлија, а и у класичној песничкој књижевности око 470. године се, *īошово изненада*, јавља већи број референци које се односе на читање и писање[26].

У поменутој ликовној уметности (стил *црвене фиīуре* на осликаним посудама) јавља се стотинак сцена везаних за школски живот, што несумњиво представља значајан доказ да се елементарно школовање у том периоду већ сматра уобичајеним делом свакодневног живота. Али, ипак треба имати у виду да су из истог времена сачуване око *чешрнаесш йуша* бројније сцене које приказују телесно вежбање и/или спортско надметање. И то нам показује да је гимнастика старији и традиционалнији, а граматичка настава релативно нов и тек успостављени и утврђени део атинског васпитно-образовног система.

26 Нпр. код Есхила, Софокла, Пиндара, итд. (Andrew Ford, *From Letters to Literature* [Reading the „Song Culture“ of Classical Greece], у: Yunis (2003), p. 24.)

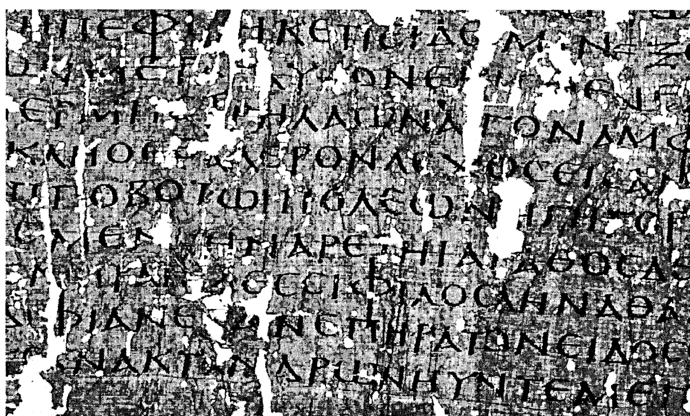

Текст на папирусу[27]

Двадесет и четири слова грчког алфабета учила су се углавном и пре свега напамет. Важно је напоменути да је ово за већину дечака био први сусрет са писаним језиком, јер су текстови на папирусу били у то време скупи и самим тим прилично ретки, па је постојао мали број породица које су папирусне свитке поседовали у кући. Једини додир са словима и текстом за већину дечака били су само ретки натписи на јавним споменицима, или на керамичким посудама; због тога је процес упознавања и учења алфабета био утолико тежи.

Тегобност учења писма и савладавања писмености додатно је отежана самим начином наставног рада, тј. наставним методама и поступцима које примењују граматисти. Настава читања и писања углавном је индивидуална. Упорним и дуготрајним учењем слова алфабета, сталним понављањем и савладавањем напамет, почев од сугласника којима се придружују самогласници, па затим коришћењем слова за обликовање слогова, увежбавањем изговора слогова који су се постепено све више продужавали и вежбали у све сложенијим комбинацијама, и даље учењем делова реченица, а затим простих реченица у целини (и све без интерпункције) – настава се није могла учинити нарочито флексибилном нити занимљивом (а вероватно ни ефикасном).

Савремени читалац лако може изгубити из вида неке веома битне особености класичног грчког писма, алфабета, које га чине знатно другачијим од савремених европских писама (па зато и знатно

27 *Fragmenta Hesiodea* fr. 25 (детаљ), *The Oxyrhynchus Papyri vol. XVII no. 2075*, препис из II века п. н. е., http://www.csad.oh.ac.uk/POxy/VExibition/scribes.htm

тежим за учење). Као што у старогрчком тексту још нема знакова интерпункције, тако нема ни назнаке размака између речи; осим тога, ово писмо (као, уосталом, *ниједно* писмо тога времена, и вековима након тога) не поседује *минускулу* („мала слова") и све је писано *мајускулом, капиталним* („великим") словима. Најзад, не постоје још ни ознаке за акценте, а атински (атички) нагласак није било лако савладати. Зато је учење захтевало пуно времена, *и морало се исказати пуно личне довитљивости да би се одредио смисао реченице.*[28]

Код савладавања писања користе се таблице покривене воском, на којима се слова урезују оштрим врхом посебног штапића, док се другим, пљоснатим крајем истог помагала восак поново заравњује и глача да би се на истој плочи наново писало испочетка. Учитељ у настави користи (за показивање, демонстрацију) текстове на папирусу, али се ови осетљиви материјали готово никада не дају у руке ученицима, јер су били веома крхки и брзо су могли пропасти.

Зато се углавном настава своди на то да учитељ из свитка папируса чита текст који ученици без поговора записују или *преписују* на таблицама. Затим би се процес понављао, поново и поново.

Учитељ дечаку показује свитак

Повиновање захтевима учитеља се подразумевало, јер су учитељи тога доба, између осталог, били спремни да строго кажњавају сваку непослушност, па се граматисти у врло дугом периоду често помињу као грубијани са чије *наставе* ученици редовно одлазе у модрицама (које се добијају ударцима *сандалом, шибом, штапом, или кожним ременом*).

28 Cubberley (1920), p. 13–14.

„Методе су им биле толико строге да су атинске мајке биле познате по томе што су слале непослушне дечаке код *граматисте*, изван школских часова, да би их учитељи кажњавали за преступе почињене код куће."[29]

Најважније у целокупном васпитању (па и школовању) јесте изградња ваљаног владања, врлине, *карактера*. Са том сврхом телесна казна се прихвата, одобрава, па и препоручује у античко време широм грчког света, што се заснива на широко прихваћеном схватању природе детета, а посебно дечака. То схватање јасно и недвосмислено потврђују готово сви мислиоци, укључујући и највеће филозофе, који се у том периоду баве васпитним питањима.

„Када поново сване зора и дође нови дан, деца треба да иду у школу учитељима. Без пастира не смеју живети ни овце ни остала стока, па тако ни деца не смеју бити без неких пратилаца[30] нити пак робови без својих господара. А од свих живих бића најтеже је поступати са дететом. Јер уколико је његов извор разборитости несавршеније уређен, утолико је дете у ствари једна подмукла, дрска и бесна животиња. И зато га морају обуздавати многобројним и разноврсним уздама: прво, када се одвоји од дојиље и мајке, одредиће му се робови пратиоци због његовог детињег узраста и неразумности, после тога учитељи свих врста предмета, најзад, и сами предмети..."[31]

Познато је да Платон дечака школског узраста описује на другом месту као младо дрво које се криви и савија, па га *претњама и шибом* ваља *исправљати*. Са друге стране, Аристотел такође сматра да учење није ни лако ни пријатно, то није забава, већ га прати и бол, па недостојно понашање треба да буде кажњавано *срамном казном и батинама*[32].

29 Hibler, *op. cit.*, p. 63.

30 *Педагога* (Ж. Б.).

31 Платон, *Закони*, 808d-e.

32 *Политика*, 1336б, 7.

Ученик пише на таблици

Сасвим је могуће да је настава у граматичким школама, како у наведеном примеру можемо видети, заиста почињала веома рано ујутру, готово одмах након свитања, мада је ту чињеницу данас тешко недвосмислено потврдити, као ни редослед похађања елементарних школа, о чему је раније већ било речи. Но, ипак се може довољно поуздано реконструисати довољан број значајних особености везаних за елементарно школство у Атини, па и у другим грчким земљама и градовима.

(2) КЊИЖЕВНОСТ. Између осталог, несумњиво се може тврдити да је међу садржајима ементарног васпитања и образовања, и међу наставним садржајима школа граматиста, веома значајно место заузимало књижевно образовање, а пре свега читање, преписивање, тумачење, рецитовање и учење напамет Хомерових епова, који су се у грчким земљама сматрали незаменљивим извором моралних поука, упоредо с тим што су били погодни и за савладавање читања, писања, грчког језика и књижевности. Уз то, Хомер се (свесно или тек спонтано) користио и као сведок или извор бројних знања и сазнања везаних за географију, историју, традицију, поезију, религију, итд.

Наводно је још Солон законом *наредио* да се *јавно рецитују Хомерове песме,* и то јасно *утврђеним редоследом* (тамо где је први рецитатор – *рапсод* – стао, следећи је настављао).[33] Значај Хомера за Атињане био је тако велик (што и други извори потврђују) да је

33 Диоген Л., I, 57.

вероватно још у VI веку у Атини (можда за време Солона, а можда за владавине Писистрата или његових синова Хипарха и Хипије) законски регулисано, *наређено,* да се на Панатенејској свечаности сваке четврте године рецитују *само Хомерове песме.*[34]

> „Такође желим да вам препоручим Хомера. У очима ваших очева он је био песник толике вредности да су донели закон да се сваке четири године на Панатенејама од свих песника само његова дела рецитују; и тако су Грцима показали своје дивљење према најплеменитијим делима. И тиме су добро чинили. *Закони су превише сажети да би могли поучавати*: они само означавају оне ствари које се морају чинити; *али песници, приказујући живот сам, одабиру најдостојнија дела и тиме путем разлога и доказивања преобраћају срца људи.*“[35]

Ако прихватимо тврдње поузданих познавалаца и тумача[36] може се потврдити да је чак и пре половине VI века Хомерова дела познавао *сваки Атињанин,* па их и *деца уче читати и рецитовати, што показује да су Хомерове песме већ одавно стекле популарност.* У класичном добу, и поред извесних промена у вредносном систему које су се полагано дешавале у временима процвата полиса, Хомерова аристократско-витешка и херојска етика је у пуној мери присутна и неизоставна у васпитној пракси атинских учитеља, као и у породичном васпитању. А баш је етика, и још уже и прецизније речено – *морално васпитање,* основни разлог да се књижевност, а нарочито Хомер, у толикој мери тумачи, поучава и проучава у граматичким, музичким, па и готово свим другим грчким школама. Важно је напоменути да се Хомер не тумачи и не проучава првенствено *као књижевност.* Озбиљније литерарне студије се започињу касније, на познијем узрасту и на вишем нивоу образовања, јер *Грци су постали народ књиге, прво, запамћивањем Хомера, а касније критичкијим проучавањем његовог дела.*[37] Грцима је Хомер првенствено био важан као васпитач, дакле као *основа и садржај моралног поучавања, јер обезбеђује примере племенитог владања којима се ваља дивити и које треба опонашати.*[38]

34 Милош Ђурић, 1990, стр. 68.

35 Lycurgus, *Against Leocrates,* 102, подвукао Ж. Б.

36 Као што је Милош Ђурић, *op. cit.*

37 Woody (1970), p. 298.

38 Beck (1964), p. 117, такође Cubberley (1920, p. 16), и др.

Морални циљ књижевног образовања на основношколском узрасту истиче и Платонов Протагора:

> „Па кад опет науче да читају у пишу, па дође време да разумеју књигу, стављају – дотад је била жива реч – пред њих на клупе песме добрих песника да их читају и гоне их да уче напамет, јер у њих има много опомена и много приповедања, па похвале и славе старих ваљаних људи, не би ли се дечак надметао с њима и угледао се на њих и тежио да постане онакав."[39]

За већину Грка (али не увек за самог Платона) овом идеалу је од свих песника свакако најближи Хомер, и он у школама заузима најважније место. То је израз схватања већине Атињана који су често *песнике* изједначавали и поистовећивали са *учитељима*. Осим што представљају примере за морално васпитање, они су такође и извор корисних знања која су људима потребна у свакодневном животу, како нам тумачи Аристофан речима (наводног, *Аристофановог*) Есхила[40]:

> „Видиш како од давнина сви песници врла духа, племенити,
> предадоше човечанству знање, мудрост,
> *од користи вазда беху.*
> Свете тајне мистерија Орфеј открио
> и поучи људе да се насиља, убиства клоне.
> Зачетник је медицине Мусај био,
> и моћ силну прорицања открио је роду своме,
> Кад се жање, кад се сеје,
> то тежаку Хесиодов спев показа;
> божанског Хомера слава, углед, дика, у чему је?
> *Што корисном поучава:*
> какав бојни поредак, наоружање, битка тражи."

Инсистирање граматиста на учењу Хомерових дела ишло је толико далеко да је поуздано познато да су неки дечаци основношколског или адолесцентског узраста заиста могли целу *Илијаду* и(или) *Одисеју* рецитовати напамет, и то уз изражено драматско наглашавање, глумачке елементе, убедљиво уживљавање у ликове (или *улоге*), и уз савршен изговор. Гласовна артикулација, која је Грцима била толико значајна, постизала се дугим и тешким вежбањем слушног и гласовног апарата, тј. уха и гласа.[41]

39 326a-b.

40 *Жабе*, 1030–1035, прев. Радмила Шалабалић, подвукао Ж. Б.

41 Browning (1908), p. 6.

Оволико снажно инсистирање на учењу Хомера напамет имало је и практичне разлоге, јер учитељ је и на тај начин доказивао своју успешност, знајући да ће очеви његових ученика захтевати од својих синова да им и код куће рецитују Хомера. Уосталом, познато је да је и свакодневни разговор одраслих Грка (а знамо да су Атињани и више од свих осталих били страствено посвећени говорењу и разговарању) често врвео од *цитата из старе књижевности*; тако се и *карактер, одгој и уљудност приписују ученику који показује одговарајући стил у понављању поука Хомерових хероја.*[42] Таквим учеником ће се отац поносити, а учитеља који га је томе научио вероватно ће ценити више него друге, а можда ће га посебно и наградити и другима препоручити.

> „Отац мој, у свом труду да од мене начини добра човека, присиљавао ме је да учим целе Хомерове песме, па сам тако постигао да још и сада могу да поновим целу *Илијаду* и *Одисеју* напамет."[43]

Зато можда није неоправдана оцена неких аутора[44] да су *Грци нација глумаца*, те да су они, а нарочито Атињани, изузетно уважавали добро *читање, рецитовање и певање*, те да су оне младиће који нису савладали сва поменута умећа сматрали *некултурним*. Није било начина да се тај *недостатак културе* евентуално сакрије, јер правила друштвеног саобраћања у Атињана била су таква да се од младића често и редовно очекивало (захтевало) да ова умећа јавно показују и потврђују, па је свако ко је желео да постигне било какав успех и уважавање у јавности морао бити спреман да своје способности у поменутим областима дуготрајним учењем и вежбањем развија и усавршава.

Поменути приступ настави и учењу заиста није код свих ученика могао бити једнако (или уопште) успешан; једноличност и тегобно и дуготрајно понављање, уз претерану строгост и сурово кажњавање, нису могли бити нарочито успешни на масовном плану. С друге стране, код неких изузетно способних појединаца доносио је упечатљиве резултате, као што нам показује претходни цитат (Ксенофонт, *Гозба*), речи младића који ће напамет и у целини моћи

42 Hibler, *op. cit.*, p. 64. Browning (*op. cit.*) каже да су *Илијада* и *Одисеја* за све Грке били истовремено *Библија*, Шекспир, *Робинзон Крусо*, и *Приче из 1001 ноћи*.

43 Xenophon, *The Symposium*, III.

44 Cubberley (1920), p. 15, 16, etc.

да рецитује оно што је Грцима, грчкој *paideji* и грчким васпитачима вековима било и остало најближе и најважније, *Илијаду* и *Одисеју*.

Али, иако је Хомер (као наставни, васпитни и образовни *садржај*) веома дуго био у првом плану у грчким и атинским школама, треба напоменути да он ипак није једини песник који у старогрчком школовању има своје место. Већ смо цитирали Аристофана који, уз Хомера, као песнике од којих се могу научити разна корисна знања наводи и митске или стварне песнике Орфеја, Мусаја и Хесиода; у сваком случају, уз Хесиода је своје место имао и песник Теогнид, док се од прозних дела сигурно Езопове басне нису могле заобићи, па и поменути Аристофан[45] помиње једног *лењивца* који је *неук остао, јер у школи Езопа бубао није*.

(3) МАТЕМАТИКА. У *наставном плану* школе граматиста било је тек нешто основа аритметике (а то се често сводило на учење бројева и рачуна на прсте, тек у каснијем периоду користи се рачунаљка, *абакус*, уз нешто озбиљнијих аритметичких операција). Но, ако је веровати (опет) Платоновом Протагори, који критикује (друге) софисте због тога што ученике враћају натраг предметима које су већ проучавали, а то су *рачунање, астрономија, геометрија и музика*, онда бисмо могли закључити да су и ови *предмети* били изучавани у елементарним школама, па би и аритметика имала своје јасно место у граматичкој школи. На основу неких извора, поједини аутори закључују да су мали Атињани упоредо и истовремено са словима учили и просту аритметику, тежине, мере, можда и календар, други сматрају да је тај закључак неоправдан, или да су дечаке основама аритметике поучавали учитељи китаристи[46]. То данас са апсолутном поузданошћу не можемо утврдити.

> „Достигнути стандард (изучавања математике), ипак, чак ни код Платона, не уздиже се изнад практичне примене аритметике за бројање и рачунање, геометрије за постављање војног логора, и астрономије за разумевање календара. Томе су се тек на вишим студијама придруживала теоријска разматрања."[47]

Неки извори, који Атињане приказују како се баве рачунањем на прсте, можда нас лако могу довести у заблуду да је ниво математичке

45 *Птице*, 470–475.

46 Freeman (1907, p. 103); Beck (1964, p. 116–117); Woody (1970, p. 303).

47 Beck, *op. cit.*, p. 125.

културе тога времена био веома низак; међутим, треба имати у виду да су многи Грци владали специфичном, подробно разрађеном и, што је још важније, *усӣешном* вештином рачунања кориштењем прстију, а та метода је обухватала оперисање бројевима чак до десет хиљада.[48]

Касније, можда крајем V или у IV веку, и геометрија добија своје место у елементарном школовању малих Атињана, док током IV века и цртање постаје део *насӣавноī ӣлана* на елементарном нивоу школовања.

И сам учитељ, слабо плаћен (и једнако толико друштвено уважаван) и недовољно оспособљен за успешну наставу, могао је често бити препрека уместо да буде помоћ дечацима у савладавању градива. Од просечног атинског учитеља се велик успех тешко и могао очекивати, јер он за успешан рад није имао озбиљнијих квалификација, услова нити мотива. И раније помињано оштро и често телесно кажњавање које учитељ примењује вероватно је он сам сматрао неопходним, између осталог, и зато што због свог ниског друштвеног статуса и због мале социјалне тежине сопствене професије учитељ једноставно није умео да нађе другачију основу за изградњу свог наставничког ауторитета. С тим у вези поменућемо и да је класични атички грчки језик (дијалект) донекле подразумевао да *ӣоучавам* (paideuō) значи и *сузбијам*, *ӣоӣрављам* или *дисциӣлинујем, кажњавам.*[49] А пошто нам језик често већ сам по себи указује на суштину људске намере која стоји иза *именовања сӣвари*, тако нам и Платон каже да онима који крше законе следи казна, *и ӣој казни и код вас и свуда на друīом месӣу име је* поправка, *као да казна ӣоӣравља...*[50] Тако се добија занимљив низ значења: *ӣоучавање – ӣоӣрављање – кажњавање*, низ који сигурно код старих Грка није настао случајно.

Раније смо напоменули да није сасвим извесно којим редоследом је дечак похађао различите елементарне школе (школу граматиста, школу китариста, палестру), али већи број аутора претпоставља да се прве две углавном похађају у првом делу дана, док се у палестру одлази претежно поподне. У сваком случају, дечак основношколског узраста имао је прилично напоран школски или радни дан, нарочито када је похађао све три посебне школе. Код Грка, као и касније код Римљана,

48 Browning (1908), p. 6, такође Freeman (1907, p. 104), и др.

49 Golden (1990), p. 64.

50 *Проӣаīора*, 326e.

сматрало се да је на основношколском узрасту уобичајено (или пожељно) *шесточасовно* дневно школско (наставно) оптерећење дечака.[51]

И *школска година* атинских дечака била је, барем наизглед, испуњена радом и учењем, јер се наставни рад у школама настављао свим данима у недељи (радни дани су и субота и недеља), и то преко целе године, и током свих годишњих доба, па се у школе свакодневно одлази и током преврелог атинског лета, када је рад сигурно био нарочито тежак и за ученике и за учитеље. Међутим, срећом за ученике (па и учитеље), Атињани су имали календар богат бројним државним и верским свечаностима, *празницима,* фестивалима, гозбама и прославама, жртвеним ритуалима, процесијама, драмским извођењима и такмичењима; многи од ових догађаја трајали су и по више дана, и тада се и школска настава прекидала и привремено отказивала *и целокупно становништво Атике хрлило је да подели празнично усхићење*[52]. Захваљујући оваквим приликама, атински ђаци су имали и по стотињак слободних дана сваке године, што им је замењивало (много касније у школску праксу уведене) распусте, викенде, одморе, и сл.

ШКОЛА КИТАРИСТА

Убрзо након почетка похађања школе граматиста (можда годину или две касније[53]), дечак ће почети и са похађањем *школе китариста,* која своје име дугује учитељу – *китаристи,* дакле ономе који се првенствено бави обучавањем дечака у савладавању музичких инструмената *лире* и *китаре.* Ипак, *музичко* васпитање (појам потиче од *муза*) код многих Грка има значење које далеко превазилази нама блиско схватање о музици у ужем смислу; музика је за Хелене, а посебно за Атињане, првенствено ствар духа и ума, и сматра се да је она основа сваког вишег живота[54]. Зато је то неизоставни аспект

51 Browning (1908), p. 5.

52 Hibler, *op, cit.*, p. 66.

53 Овде морамо поменути и другачија гледишта о овом питању. Нпр., Woody (1970, p. 304) сматра да *настава лире вероватно није почињала до узраста од приближно дванаест или тринаест година.*

54 *Music was not only the gymnastic of the ear and voice, but of the spirit, and the foundation of all the higher life...*(Browning, 1908, p. 8)

хармонијског развоја личности које за своје синове захтевају и којем теже атински очеви, и хармонијског васпитања које покушавају да остваре атински учитељи.

Мада се учитељ и сама школа називају по китари, ваља напоменути да се у школама више учи и вежба свирање лире, сродног и сличног инструмента, који је у ствари примарни инструмент у грчкој музици класичног доба, па самим тим и у *музичкој школи*. Китара се од лире разликује по томе што је нешто већа и има већу резонаторску плочу; оба инструмента имају по седам жица (од реформе славног песника и музичара Терпандра, који је број жица повећао – раније их је било четири). И мада данашњем посматрачу личе на умањену харфу, ови инструменти су се свирали сличније модерној гитари.

Китариста и ученик[55]

У музичкој настави користи се и фрула (*аулос*, дувачки инструмент сличан обои, са двоструким телом налик тзв. двојницама); међутим, у складу са важећим вредностима и схватањима, дувачки инструмент је био од другоразредног значаја у односу на жичане инструменте, и то из већег броја разлога. Зато се аулос користи првенствено као пратња уз говорење поезије, јер се оваквом фрулом даје одговарајући ритам и мелодија говору (учитељ свира док ученик говори, тј. рецитује). Осим тога, аулос се користи и као музичка пратња уз телесне вежбе, такмичења и плес. Китара и лира су више цењени

55 Керамичка посуда из Атине (око 480. год), сликара Дуриса и грнчара Питона.

јер сам ученик или извођач може самога себе да прати док рецитује (нпр. Хомера). Затим, фрула захтева од свирача да изобличи своје лице пунећи образе ваздухом, што се противило грчком схватању телесне равнотеже и лепоте која се у свакој прилици морала чувати, развијати и истицати. Најзад, дувачки инструменти су, по тадашњим схватањима, били *инструменти страсти,* они су страсти будили, подстицали и распиривали, а сматрало се да би музика, насупрот томе, требало да чува и јача равнотежу тела и духа, самоконтролу и духовно уздизање.

Сматра се да је у *староатинском васпитању* у првом плану у укупном елементарном образовању било *музичко васпитање* и, у складу с тим, китариста је имао примат у односу на граматисту. Постепено је значај музичког васпитања слабио, да би до хеленистичког периода тај значај већ сасвим опао, па је *музика изгубила доминантну улогу у васпитном систему.*[56] Ипак је у Атини класичног доба музика имала још увек веома значајну улогу, и често се превиђа (или заборавља) да су се у грчким земљама и епска и лирска поезија, трагедије и комедије изводиле делимично или у потпуности уз музичку пратњу или *као музички комади,* певани, глумљени или рецитовани уз музику.

Од складно, хармонијски развијеног, одгојеног и образованог Атињанина очекивало се да буде у стању да узме учешћа у хору, плесу, песми, и да уз то свира лиру или китару. На гозбама се очекивало да сваки присутни мушкарац узме учешћа у забављању пријатеља и гостију, па и да покаже осећај за ритам и хармонију. Вешто свирање музичког инструмента, заједно са певањем, рецитовањем и/или плесом, сматрало се важним делом хармонијског васпитања и образовања атинског грађанина, али то нипошто није подразумевало да се грађанин увежбавао за позив, занат или професију музичара (то се већ сматрало недостојним). Циљ је био да се постане *музикалан*, а не *музичар*.[57] Претпоставља се да је и у школи китариста преовлађивала индивидуална настава када је у питању савлађивање свирања лире, док се певање и плес савладавају и колективно.

56 Hibler, *op. cit.*

57 Hibler, *op. cit.*, p. 67.

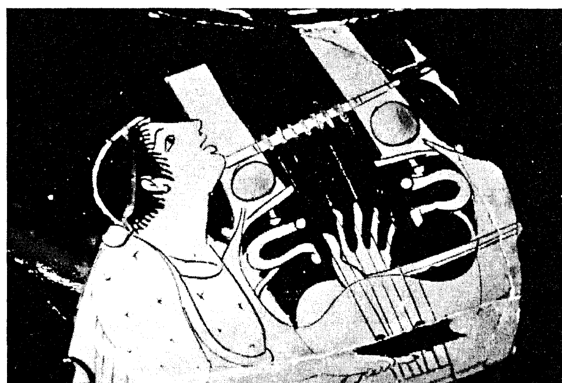

Свирање китаре

У музичком васпитању се поменутој музичкој обуци (у ужем смислу) придружује и изучавање (претежно лирске) поезије, па се тако школа китариста идентификује као претежно естетски и културно усмерена, за разлику од интелектуалног и практичног усмерења граматичке школе. Међу песницима чије се стваралаштво проучавало, читало, рецитовало и певало у школама китариста значајни су Алкман, Пиндар, Симонид, Тиртеј, Хесиод, Теогнид, Стесихор, Сапфо, Анакреонт, Алкеј и други, а касније и Есхил и Еурипид.[58] Приступ њиховим песмама, у складу са основним усмерењем атинских школа, наглашавао је морално усавршавање и васпитање, упоредо са примарно естетским задацима; зато и Платон преко Протагоре наглашава развијање *умерености и разборитости,* јер је важно

> „да омладина не чини зла. Осим тога, кад се науче китарању, уче их песме других, опет добрих лирских песника, удешавајући за китару напеве и силом усађујући у дечију душу и ритам и склад, да буду питомији, и да, држећи се мере и склада, буду и речју и делом корисни; *јер сав живот људски треба да има и лепа ритма и складности.*“[59]

Неки компетентни аутори сматрају да је од свих песника чије се дело може сматрати значајним за васпитање какво се остварује у атинским школама најзначајнији *Солон*, који је такође запамћен као успешан државник и законодавац, и чије су елегије збирка моралних

58 Beck (1964), p. 127; Woody (1970), p. 303.

59 326b-c, подвукао Ж. Б. Овај одељак можемо назвати Платоновом *химном кало-кагатији.*

поука упућених суграђанима Атињанима.[60] Својим укупним, политичким и уметничким делом Солон је заслужио да се сматра и изразом и, истовремено, ствараоцем погледа на свет који су Атињани сматрали својим (такву улогу је, на пример, у супарничкој Спарти имао хроми песник, уметник и учитељ Тиртеј, а не само славни законодавац Ликург). Нарочито је значајно да су Атињани усвојили и Солонов идеал *еуномије,* која подразумева стање равнотеже засновано на праведности, и то је било плодно тле за будући развој атинске државне заједнице у правцу демократских друштвених односа (ма колико сам Солон био носилац традиционалне аристократске културе). Због свега тога и у вековима након његове смрти он ће често бити помињан и цитиран у атинским установама, скупштини, суду, агори, али и у свакодневном животу, на улицама и трговима и, свакако, у школама.

ПАЛЕСТРА

Старо, архајско, Хомерово доба и њему одговарајуће васпитање можемо схватити и као *васпитање обликовано за доколичарску класу племићких ратника,* што значи да се темељило на спорту и телесном васпитању више него на музици; јер, спорт се уз телесно вежбање увек сматрао добром припремом за борбу и за рат.[61] Тек у каснијим столећима спорт се полако и постепено одваја од ове ратничко-инструменталне функције, да би на крају чак постајао циљ по себи.

Класично доба тек је сведок зачетка овог прелаза, када се млади мушкарци интензивним вежбањем припремају за атлетска такмичења – *трчање, бацање диска и копља, скок у даљ, рвање и песничење.* У многим изворима помиње се и специфична дисциплина звана *панкратион,* што означава неку врсту комбинације бокса и рвања; била је то веома груба и сурова борба, и озбиљне повреде такмичара нису биле ретке, а ни опасност по живот није била искључена (у панкратиону је дозвољено *све,* све могуће врсте удараца и захвата, осим *гурања прстију у противникове очи, уста или нос*)[62]. Зато се

60 Marrou (1964), p. 71. Солон је био *архонт* још у раном VI веку (594–593), али се у многобројним изворима из V и IV века помиње готово као жив и снажан ауторитет.

61 Beck (1964), p. 129.

62 Marrou, *op. cit.*, p. 174.

временом такмичење у панкратиону ограничава углавном на *професионалне* борце.

Вежбање у палестри

Да би се избегла претерана и непожељна *специјализација* и једностраност спортиста, веома је цењена дисциплина *пентатлон* (петобој); такмичење у пентатлону обухвата трчање, бацање копља и диска, скок у даљ и рвање.

> „Блажен је заиста *онај који надвлада* у пентатлону. То је круна међу спортским победама, и укључује, истина, не мали удео умећа и тела и духа. Победник у петобоју на неким од великих панхеленских игара (Олимпијским, Питијским, Истамским, или Немејским), или чак у локалним атичким такмичењима на Панатенеји, уважаван је у Атини или било којем другом граду Грчке."[63]

Ово *уважавање* је временом постајало и претерано, јер победника славе и песници, дечаци и младићи га обожавају и опонашају, рођаци се њиме поносе, држава му често додељује награде и признања јер га сматра заслужним добротвором целокупне заједнице, итд.

Још једна дисциплина се увежбавала можда још у палестрама, мада сведочанства о томе нису потпуно недвосмислена – ради се о *пливању,* које се вероватно подразумевало као нужно за особу која жели да се сматра *културном* (некултурна особа је *неписмена,* и осим тога *не уме да плива*[64]). На осликаним вазама још у касном VI веку

63 Davis (1914), XVII, 153.

64 Woody (1970), p. 308.

чак су приказиване и жене које се купају и пливају (мада се њима присуство у палестри или гимназији не допушта).

Да би се припремили за бројне игре и такмичења, младићи су се морали обратити стручном *учитељу* или *тренеру, педотрибу,* и ту је зачетак вежбалишта или школа које се називају *палестре,* школе рвања или школе борења (од гимназија се разликују по томе што су претежно намењене млађим дечацима, док су гимназије вежбалишта за младиће и одрасле мушкарце; осим тога, гимназије су знатно пространије него палестре и, најзад, палестре су *приватне школе,* а гимназије *јавна вежбалишта*). Учитељ или тренер педотриб (*paidotribes*) назван је по речима *pais* (дечак) и *tribein* (трљати уљем) – јер се вежбачи пре вежбе или тренинга увек мажу уљем, а затим почињу вежбање на пешчаном тлу палестре. Грчка реч *палестра* (*palaestra*) дословно значи *место за рвање, рвалиште.*

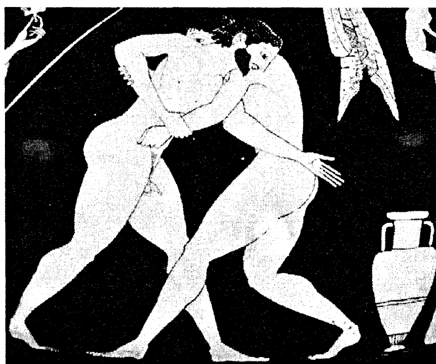

Рвачи

Претпоставља се да су палестре биле намењене телесном васпитању дечака од најранијег школског узраста, па све до одраслог доба, с тим што је већина дечака ове школе похађала почевши од осме или девете године, па можда до четрнаесте или петнаесте. Јер, сведочанства у старим текстовима и на вазама показују и присуство прилично младих дечака, упоредо са нешто старијим адолесцентима, па и одраслим вежбачима. Разлог за велики узрастни распон дечака који истовремено похађају палестру лежи и у раније разматраној чињеници да су сви дечаци из једне породице морали истовремено и заједно похађати све основне школе, јер је свака породица имала само по једног пратиоца – педагога, те их је он морао заједно водити од школе до школе, и надгледати њихово васпитање и понашање током целог дана, све до повратка кући касно поподне. Забележено је да

су педотрибi по правилу делили дечаке барем у две старосне групе; *дечаци* су били узраста између седам и једанаест, а *младићима* су се називали они између једанаест и петнаест година.[65] Ове две групе вежбача наводно су се сусретале само за време свечаности као што су Хермесове игре, што нам показује и Платонов Сократ, који каже да су *младићи и дечаци данас помешани пошто славе Хермесов празник.*[66]

У сваком случају, јасно је да у свеукупном старогрчком васпитању телесно васпитање хронолошки претходи сваком другом васпитању, и може се оправдано претпоставити да је систем телесног васпитања био уобличен још у VII веку, јер је забележено да се тада атлетска такмичења дечака први пут укључују у велике панхеленске игре; то се може сматрати доказом да се телесно васпитање и вежбање организовано и систематски спроводи широм Грчке.[67]

> „*А ко си ти,* рекао бих му ја, *и шта тиствараш?* А он би ми одговорио: *Ја сам учитељ гимнастике, и мој посао је да стварам људе телесно лепе и здраве.*“[68]

Педотриб, учитељ-тренер, који људе чини телесно лепим и здравим, био је на гласу као човек стручан и способан да сваком појединцу одреди одговарајуће вежбе; у складу са својим друштвеним престижом, он је током врло дугог периода био и боље плаћен и више поштован него учитељи граматисти и китаристи. Педотриб се по правилу описује и приказује са рачвастим штапом или палицом, што је био симбол његовог звања и положаја, али такав штап је истовремено и подсетник да је у његовој моћи да своје васпитанике кажњава; да би се избегла забуна, нужно је обратити пажњу на чињеницу да педотриб, као првенствени учитељ телесног васпитања (порекло његовог позива може се тражити у далекој прошлости), није исто што и *гимнаст,* специјализовани спортски тренер за одређена такмичења или дисциплине. Гимнасти су много новија појава у Грчкој, јер се јављају тек са појачаном професионализацијом спорта и спортских такмичења.

---

65 Woody, *op. cit.*

66 Платон, *Лисид,* 206d.

67 Marrou, *op. cit.*, p. 69.

68 Платон, *Горгија,* 452b.

Тренер и вежбач

Палестра је за већину дечака била једнако значајна, па можда и значајнија од породичног дома. Јер, дечак готово цео дан ионако проводи изван своје куће, оца виђа ретко док је мајка одвојена и готово скривена у женским одајама куће, и *њеīов ūрави дом била је ūалесūра*, а живот је углавном проводио у друштву својих вршњака и свога педагога. Тако се одвијао један веома значајан и далекосежан социо-психолошки процес, потпуно у складу са васпитним, моралним и грађанским идеалом саме заједнице – одвајање од породичне везаности и јачање везаности са друштвеним окружењем, тј. са својим суграђанима.[69]

Било је уобичајено да одређеном сумом новца појединац обезбеди себи вежбање у палестри *заувек*; то нам изгледа као нека врста доживотног чланства у одређеној палестри као некој врсти античког *сūорūскоī клуба*. Такво чланство сигурно не би било толико значајно да идеал здравља, телесне хармоније и лепоте (нарочито мужевне лепоте) у владајућем систему вредности код старих Грка и Атињана није имао толико значајно место, о чему сведоче многи значајни аутори тога времена.

> „Затим треба испитати како ће онај ко је приморан да се одаје оном што је пријатно уместо оном што је добро обраћати пажњу на одржавање и негу тела коме је постао господар. Показаће се да он трчи за разнеженим, а не за очврслим младићем; за онаквим

69 *When he came home, there was no home-life. His father was hardly ever in the house. His mother was a nonentity, living in the women's apartments; he probably saw little of her... (Freeman, 1907, p. 282–283).*

> који није однегован на жарком сунцу него у дебелој хладовини, који је невешт мушким напорима и њихову мучну зноју, а вичан разблудну и немушком начину живота; за онаквим који се кити туђим бојама и украсима немајући својих, и уопште све остало чини што је с тиме у вези... У рату и у свим другим озбиљним притешњеностима непријатељи телу таква слабића прилазе без страха, а пријатељи и сами његови љубавници морају страховати за њега."[70]

Стари песник Хесиод (много сажетије) такође говори да *испод врлине зној су ставили бесмртни бози*[71], те је зато пут до ње (врлине) тежак, дугачак и стрм. За старе Грке и Атињане човек од врлине или *одлике* не одступа пред тешким напором и опасношћу, негује и развија своје тело, навикнут је на телесна искушења и способан је за подвиг у рату и у миру. Још од Хомерових времена важан циљ већине Грка био је хармонијски развој тела, физичко здравље, брзина, снага и окретност, што ће постепено касније довести до крајности и претеривања, укључујући и *професионалне спортисте* који као размажена деца живе о државном трошку, окружени масом обожаватеља.[72] Но, пре но што је телесно вежбање и такмичење попримило штетне елементе и претеране димензије, оно је дуго служило јасним циљевима који су били важан чинилац друштвених потреба, а у складу с тим потребама и значајан елемент идеала и погледа на свет тадашњих Атињана (и већине Грка).

> „Циљ инструктора у ствари је двојак – да својим ученицима обезбеди тело спремно и способно за рат (а видели смо да *бити грађанин* обично подразумева *бити хоплит*), као и да развије тело лепо за око и делотворно у грађанском, цивилном животу. Природно леп младић може се учинити још лепшим; природно ружан може се под старањем вештог гимнастичког учитеља учинити бар подношљивим."[73]

Учитељ педотриб је својим васпитаницима наметао систематске, редовне, озбиљне и напорне вежбе, уз коришћење тегова, лопти, и друге гимнастичке опреме, са циљем да се развијају снага, окретност,

70 Платон, *Федар*, 239c-d.

71 *Послови и дани*, 289, прев. Алберт Базала.

72 Marrou, *op. cit.*, p. 119.

73 Davis (1914), XVII, 145.

али и грациозност, брзина рефлекса и самоконтрола. Лепота покрета и достојанственост кретања била је важан аспект идеала *калокаїатоса* (*kalokagathos*), човека који се истовремено и уравнотежено одликује лепотом и добротом.[74] Зато се претерано жустро и недостојанствено вежбање, лишено равнотеже и одмерености, није сматрало пожељним и било је предмет прекора и подсмеха.

Напоменућемо да су већ у IV веку неки аутори били свесни негативних последица претераног инсистирања на тешком вежбању још у раним годинама живота, што је било уобичајено код многих који су жудели за олимпијским победама.

> „Сложили смо се, дакле, у томе да гимнастику треба примењивати и како је треба примењивати. Све до пубертета треба примењивати лакше вежбе, избегавати принудни режим исхране и принудне напоре да се не би спречио развој. Има поузданих доказа да то може да се догоди: међу олимпијским победницима могу се наћи само двојица или тројица који су победили и као дечаци и као одрасли људи, јер су им напорне вежбе, *док су вежбали као деца*, исцрпле снагу.“[75]

Ово само потврђује да се у Аристотелово доба већ усталио обичај да се спорт упражњава због самог спорта (тј. због такмичарске победе), уместо да телесно васпитање буде један од елемената који доприносе хармонијском развоју целокупне личности. Аристотел се не слаже са спортским и такмичарским претеривањима, и зато предлаже да се са тежим и напорнијим вежбама започне тек са седамнаест или осамнаест година.

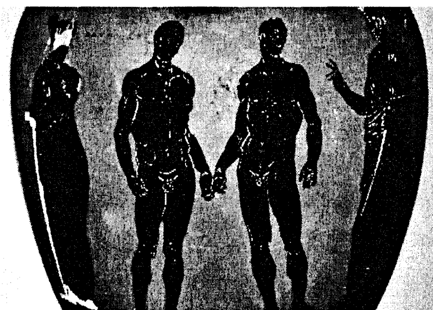

Припрема за борбу

74 Hibler, *op. cit.*, p. 69.

75 Аристотел, *Политика*, 1339a.

Педотриб вероватно има још једно поље деловања о којем се ретко говори. Наиме, сасвим је могуће да се и *плес* такође увежбава у палестрама; није довољно познато да су стари Грци изузетно ценили и редовно упражњавали не само музику, већ и плесање, и то је био обавезан и редован елемент већине колективних свечаности, државних и религијских; *плес је у античкој Грчкој поучавао педотриб као индивидуални ритмички израз, и такође за усаглашени групни наступ у молитвеним церемонијама*[76], и другим јавним свечаностима. Овакво вежбање је било својеврсно повезивање телесног и естетског васпитања, ритма, мелодије, покрета и елеганције уз елементе спортског тренинга. Вежбе се по правилу изводе уз пратњу *аулоса,* фруле која се иначе користила за пратњу и давање ритма другим, телесним, спортским вежбама у палестри, што је видљиво и из бројних приказа на керамичким посудама. И сам Сократ је наводно у подмаклим годинама желео да учи плес, што би могло да значи да у време његовог детињства то није био редован део елементарног образовања.[77] Бацање копља и диска, скакање, трчање – изгледа да се редовно увежбавају уз музику аулоса, што је још један показатељ да се телесно вежбање не одваја од естетских елемената, те се и у спорту води рачуна о форми, лепоти, одмерености и достојанству у специфичном значењу, карактеристичном за античке Грке и њихову *калокагатију.*

Међу бројним мислиоцима и писцима старовековне Хеладе било је много оних који склоност Атињана ка телесном вежбању, учешћу у такмичењима и жудњи за славом олимпијских победника подстичу и оправдавају; тако и велики лирски песник Пиндар сматра да

> „... *свет не може пружити ништа боље од олимпијске победе.* Бити потомак спортисте и сам бити спортиста – то је врхунац људског постигнућа и блаженства. Његови (Пиндарови) богови су и сами спортисти, или су утемељитељи атлетских такмичења.“[78]

У будућој, елизијској држави (како је замишља Пиндар), која у рајском светлу приказује судбину блажених после завршетка

76 Hibler, *op. cit.*, p. 70.

77 Фрееман (1907, п. 147) каже да *у редовном васпитно-образовном систему у Атини дечаци уче само да певају и свирају, а не и да плешу,* ипак и уз напомену: *dancing must have been a common accomplishment.*

78 Freeman, *op. cit.*, p. 121.

земаљског живота, сенке умрлих проводе време *у јахању, или у гимназијама.*

Аристофан се такође залаже за *старо васпитање* из бољих времена, када је гимнастика имала важније (или најважније) место у обликовању тела, али и карактера омладине (и сам појам *старо васпитање, arhaia paideia,* потиче од овог комедиографа; појам означава васпитање какво се спроводило у првој половини V века и раније, у сваком случају пре но што су на *paideju* знатније почели да утичу Сократ и софисти). Као гласноговорник аристократских, конзервативних (ако не и ретроградних) атинских кругова, Аристофан сурово напада Сократа и софисте јер они својим новим приступом и идејама о васпитању, мудрости, знању и учењу, стварањем нове просвећености одводе омладину из гимназија.

> „Бићеш блистав и свеж као цвет, ако време проводиш у гимназији... Ако чиниш што ти кажем, и то потпуно схватиш, увек ћеш имати снажна прса, добар тен, широка плећа, кратак језик... Али ако следиш данашње навике, бићеш блед, узаних рамена, кокошијих груди, дугог језика...“[79]

Међутим, било је и оних који ову склоност Атињана и других Грка ка слављењу победника у атлетским и другим спортским такмичењима сматрају погрешном и штетном. Тако и филозоф Ксенофан из Колофона оштро критикује обичај да се велике почасти додељују победницима у трчању, рвању, петобоју, песничењу, или *у том опаком надметању званом панкратион,* или опет у коњским тркама; Ксенофан сматра да они који побеђују захваљујући снази коња или сопственој снази такве почасти не заслужују

> „... као што их заслужујем ја, јер мудрост наша боља је но снага људи или коња. Заиста је ово штетан обичај, и није праведно да се више цени снага но одлична мудрост.“

Ксенофан даље доказује да и уколико један град поседује човека који је добар у песничењу, или каквој другој спортској дисциплини, то ни мало неће помоћи да се градом боље влада; мала је радост за град спортска победа њеног грађанина, јер она неће град учинити богатијим.[80]

---

79 Наведено према: Marrou, *op. cit.*, p. 74–75.

80 Xenophanes, 19, наведено према: Fairbanks (1898), p. 73; *... For it does not fill with wealth its secret chambers.*

И велики драматичар Еурипид био је оштар противник спорта и спортских такмичења, и сматрао је да је *међу безбројним болестима Грчке, атлетска трка од свих највећа,* јер су спортисти *робови сопствених чељусти и идолопоклоници својих трбуха*; грађани неоправдано славе победнике и атлете. Зато Еурипид *прекорева овај обичај Хелена, који се скупљају да одају почаст бескорисном ужитку* јер, каже он, нико својој домовини никада није помогао освајањем ловоровог венца у било којем спорту, нпр. *добрим ударањем у вилицу.* Зато и велики писац сматра да *ловорове венце треба чувати за мудрог и доброг, за онога који најбоље влада градом вођен умереношћу и праведношћу, или својим речима одагнава зла дела, спречава раздор и побуну.*[81]

Спорови о значају телесног васпитања и спортских такмичења настављали су се нарочито током IV века, уз јасну тенденцију да се физичко вежбање, с једне стране, изобличава и потпуно удаљава од првобитне архајске суштине – припреме свих грађана за војну службу и за рат, а са друге, спорт се претерано професионализује, такмичења и победе постају самима себи циљ. То је свакако имало рђаве последице по грчко и атинско васпитање уопште, а поменућемо само један од бројних, морално негативних аспеката професионализације спорта: забележени су случајеви врбовања и подмићивања успешних такмичара од стране супарничких градова (да би такмичари променили град за који ће наступати, и за који ће освајати победе). Због свега поменутог, као и због великих промена у друштвеним приликама, због нових и другачијих потреба грађана, због озбиљног *преобликовања грчког и атинског света* које се постепено догађа током IV века, физичко васпитање, спорт и телесно вежбање ће постепено губити и изгубити свој примат у васпитању, па ће чак сасвим отићи у други план. Још око 375. године Ксенофонт бележи да Јасон из Фире, војсковођа и предводник војске најамника прети Тесалцима које жели да нападне:

> „*У сваком граду има мало оних који се вежбају, док уза ме није ниједан најамник који није у стању да издржи исто што и ја.* А сам Јасон је – треба вам рећи истину – и телом врло снажан и иначе издржљив. Своје људе сваког дана ставља на пробу: сам их води под оружјем на вежбалишта као и тамо где се воде борбе...“[82]

---

81 Фрагмент из драме *Аутолик*, наведено према: Freeman, *op. cit.*, p. 122.

82 *Хеленска историја*, VI/I, 5, 6.

Неговање и јачање физичке снаге и издржљивости, повезано са војничком и ратничком спремношћу, како видимо, није више *правило* међу грчким градовима и грађанима, већ се изгледа постепено претвара у *изузетак*. Тако се стара формула *гимнастика за тело, музика за душу* мења, и традиционални спој *gymnastikē* + *mousikē* преобликује у темељно нови образац *grammata* + *mousikē* + *gymnastikē*.

Умно васпитање је ступило на сцену као најважније у развијању младих нараштаја, и сва Аристофанова (и не само његова) борба против нове просвећености у име старог васпитања била је, и морала је бити неуспешна и узалудна. Сократ и софисти, Платон, Исократ, Аристотел и остали учитељи и васпитачи, ма колико и сами наглашавали значај телесног васпитања у хармонијском развоју личности, ипак сви учествују у овом премештању тежишта и циља васпитања ка уму и духу, док тело губи свој примарни значај; овај процес наставиће се и у хеленистичком добу, па ће у извесном смислу даљим културно-историјским утицајима и трансферима доспети и до модерног доба.

ГИМНАЗИЈА

> „Дан је на измаку, и сви Атињани који себи уопште могу да приуште доколицу упућују се ка предграђима због шетње, разговора, и због освежења за тело и за душу у неколиким гимназијама.“[83]

Гимназије у старој Атини (и Грчкој) представљају, као што смо раније напоменули, *јавна вежбалишта* намењена првенствено (углавном млађим) одраслим грађанима и одраслијим адолесцентима. Гимназија је, уз то, веома значајна и омиљена установа, динамично средиште друштвеног живота, састајалиште великог броја грађана који су ту проводили време доколице у најразличитијим разговорима и дружењима, а не само у вежбању. Говорило се некад да је довољно да се двојица Атињана (или уопште Грка) сретну, па да одмах створе гимназију. Можда није сувишно подсетити да и појмови *gimnasia* и *gimnastika* имају заједничко етимолошко порекло, њихов језички

83 Davis (1914), XVII, 137.

корен је грчка реч *gymnos*, која значи *наī* или *īо*. То указује на познату чињеницу да стари Грци увек вежбају и такмиче се наги; даље, ово нам такође показује да је гимназија првенствено атлетско, спортско, гимнастичко *вежбалишīе*, затим и друштвено *сасīајалишīе*, а тек у знатно каснијем периоду овај појам ће означавати и одређену васпитну и образовну установу, школу.

Вежбачи

Вероватно се на узрасту између четрнаесте и шеснаесте године живота завршавало вежбање, васпитање и образовање у палестри и школи китариста, и претпостављамо да се тада дечаци упућују у већа и другачија, отворена и јавна вежбалишта, тј. у гимназије.[84] Сигурно је да дечаци из нижих слојева након напуштања палестре и музичке школе већ морају да се посвећују другачијим делатностима, углавном обуци у очевом занату или другом занимању, тако да се класне разлике у приступу васпитним и образовним могућностима и установама након овог узраста још јасније уочавају. У гимназије, ма колико биле отворене и јавне установе, ипак редовно могу да долазе само они којима материјални статус дозвољава слободу од припреме за привређивање било које врсте.

Гимназијско васпитање се може сматрати и прелазним степеном између елементарног васпитања, које је приватно и у којем одлучујућу реч има породица, односно отац дечака, и каснијег васпитања и образовања ефеба, у којем најзад држава преузима потпуну контролу, почев од финансирања ефебије до избора садржаја васпитања и образовања.

---

84 Као што, нпр., сматра и Woody (1970), p. 309.

Гимназија је заиста у многоме корак од породице (првенствено оца и породичног педагога) ка држави, од приватног ка јавном, од добровољног ка обавезном (васпитању). Гимназија Атињанима првенствено пружа услове за телесно вежбање и физичко васпитање, уз пратеће елементе учења и развијања грађанских врлина[85]. Дечак још увек није, и не сматра се пунолетним и законски одговорним за своје поступке (за његово понашање у јавности одговоран је отац или старатељ, али евентуални прекршаји које дечак почини могли су бити и у надлежности посебних службеника који надгледају јавни морал).

У строгом смислу гимназију не бисмо (још, као што смо рекли) могли и смели сматрати *школом*. Тек у каснијем периоду ове установе ће се у већој мери поистовећивати са васпитањем, учењем и образовањем чији је ниво, у складу и са узрастом посетилаца, изнад елементарног нивоа. До ове промене у намени гимназија дошло је постепено током времена, и на ту промену утицао је већи број значајних чинилаца.

Телесно вежбање

Пре свега, физичко вежбање које се обављало у гимназијама било је можда првобитни циљ, али не и једини разлог доласка многих у гимназију. Атињани су били, као што знамо, изразито друштвени и посвећени јавним и друштвеним пословима, а осим тога (знамо и то) били су веома наклоњени понекад необавезним, али често и веома озбиљним разговорима и расправама са суграђанима. Те расправе могле су се жустро и страствено водити о читавом низу питања,

85 *Aside from a requirement that he learn the laws of the State, his education during this period was entirely physical and civic.* (Cubberley, 1920, p. 20)

почев од увек актуелних политичких догађаја, преко историје и књижевности, спорта, јахања, позоришта, љубави, религије, па све до сложених филозофских, метафизичких или космолошких проблема. Избор тема дијалога и расправа зависио је како од појединачних афинитета, тако и од способности и упућености појединих саговорника у одређене области.

Посебно место у свакодневном саобраћању међу Атињанима увек су заузимала политичка и државна питања, како због тога што је цео период о којем је реч био мање или више буран у унутрашње-политичком и *међународном* смислу (ово друго може да означава, различито од периода, и сложене *међугрчке* односе, али и односе Грка и *варвара,* најчешће старих противника или непријатеља Персијанаца), тако и због посебних карактеристика важећег вредносног система. Поглед на свет класичног Атињанина подразумевао је да човек од угледа и части, онај који жели да буде прихваћен и цењен од својих суграђана, *мора* узети учешћа у друштвеном (политичком) животу заједнице; они који то не чине постају предмет презира. Ствари полиса, државе, града, заједнице, за Атињанина су и испред породице и испред родитељства, па је било уобичајено да се отац ујутро упућује на агору или у гимназију, док његове синове педагог спроводи у школу (школе). Педагог је могао много више времена провести са дечаком, па је и више од оца могао утицати на дечаково васпитање и образовање; јавни послови, од којих бруји сваки угао Атине, увек су у првом плану свима који желе да буду од части и угледа (а нема Атињанина који за тим не жуди).

Зато су гимназије биле веома посећена и популарна састајалишта, у којима се свакодневно окупљају многи грађани и где се, између осталог, ствара специфична клима која је једна од особености *друштва учења.* Јер, гимназије су међу најважнијим просторима где су се могли срести и различити учитељи слободног кова, као што су софисти или сам Сократ; касније ће баш у гимназијама настајати најважније атинске филозофске школе. Овде се могло расправљати о свему, и овде се могло научити много. Свесно или не, систематизовано или спонтано, али многи Атињани се у гимназије упућују због тежње за новим знањима и сазнањима. Због свега тога гимназије су биле много више од јавних простора за телесно васпитање и вежбање, мада је то била, а задуго и остала, њихова првобитна и првенствена намена. Гимназије су право поље сусрета и сукоба између старог и новог, конзервативног и напредног, између идеја и идеала чије време

лагано истиче и нових схватања, између старог васпитања и нове просвећености.

> „Сократ може долазити у гимназију да би прикупљао следбенике, али он тамо одлази и да би их од гимназија одвукао, и да би их подвргавао строгој дисциплини математике и дијалектике."[86]

Гимназија је по правилу смештена на ободу Атине или у њеној ближој околини, у пространом гају делимично покривеном маслиновим и другим стаблима, са низом ниских грађевина (то су свлачионице, покривена вежбалишта, купатила и просторије за припрему), стазама за трчање и шетњу, са клупама и вежбалиштима покривеним ситним песком, с тим што свака гимназија обухвата и простор који се назива *палестра*, али овде то означава рвачко борилиште или вежбалиште, а не посебну, мању установу или школу о којој је раније било речи.

У близини гимназије готово увек се налази поток или други извор воде, неопходан за хигијену и освежење вежбача и посетилаца; простор гимназије украшен је бронзаним и мермерним киповима (нимфе, сатири, фауни, и сл.). Пошто је у Атини сваки аспект и елемент живота неизоставно повезан са религијом, то свакако важи и за тело, телесно вежбање и спорт, па се зато свака већа гимназија традиционално препознаје по одређеном божанству и њему се посвећује, те се око његовог храма гимназија и гради и развија. Зато је у средишту сваке гимназије храм, са кипом божанства, светилиштем и олтаром за жртвовање.[87]

У гимназијском простору је и главна стаза за трчање, *стадион*; стаза је овалног облика и половина круга дуга је један *стадиј* (*stadium*, отуд назив *стадиона*), тј. око 600 стопа. Гимназијом управља *гимназијарх*[88]; у раније цитираном закону, који се често приписује самом Солону, налазимо и одредбе које се тичу управитеља гимназије:

> „Управитељи гимназија неће ни под којим условима дозволити никоме ко је достигао мужевно доба да походи надметања Хермесова (*Hermaia*) заједно са дечацима. Гимназијарх који ово дозволи и који пропусти да удаљи такву особу изван гимназије,

86 Marrou (1964), p. 74.

87 Woody (1970), p. 314.

88 Marrou (*op. cit.*, p. 163) каже да се *специфично у Атини* гимназијарх назива *космет*.

сматраће се да подлеже казнама прописаним за завођење слободно рођених дечака."[89]

Гимназијарх је *јавни службеник*, као што је и гимназија јавна установа коју контролише, организује и издржава град. Гимназијарх се бира из редова угледних и имућних грађана, које предлаже свако атинско племе; он је надлежан и одговоран за целокупно функционисање гимназије, за поштовање прописа и обичаја, за организовање свечаности и такмичења, за увежбавање младића који ће учествовати у фестивалима као што су Панатенејске свечаности, *Hefesteia* и сл.

Мада је град одвајао извесну суму новца за основно издржавање јавних гимназија, дужност гимназијарха је подразумевала да ће он већину трошкова сносити од свог новца, и зато и *īимназијархија* спада у тзв. *лиѿурīије*, јавне дужности које појединац обавља о сопственом трошку (такве су и дужности *хореīа*, *ѿријерарха*, итд.); то је могао поднети само један од богатијих грађана (гимназијарха је ова дужност могла коштати око 1200 драхми[90]). Није било неуобичајено да се неки угледни и богати грађанин бира за гимназијарха више година за редом, или да као јавни добротвор ту дужност обавља доживотно, па чак и да се дужност наслеђује у породици, да гимназијарх буде жена, или пак дете (из богате и угледне породице, дакле дете које очекује велико наследство)[91]. Гимназијарх је у ствари био врховни управитељ гимназије, а организовање и функционисање гимназије обезбеђивао је преко једног или двојице помоћника (*хиӣоīимназијарх* или *анѿиīимназијарх*; *хиӣокосмеѿ* или *анѿикосмеѿ*), и посредством већег броја нижих службеника.

Познато је да су у Атини (тачније би било рећи – у њеној околини) још у V веку постојале и деловале барем три велике и познате гимназије.

(а) АКАДЕМИЈА (*Akademeia*) се налазила шест стадија северозападно од самог града, и њен оснивач био је још Хипарх, син тиранина Писистрата (VI век), с тим што је Академију нарочито унапредио и преуредио славни политичар и државник Кимон, син још чувенијег Милтијада (великог војсковође, победника у бици на Маратону). Кимон је Академију, која је у његово доба била *īоло, суво и ӣрљаво месѿо, ӣреѿворио у добро наводњаван īај, са сеновиѿим алејама за*

89 Наведено према: Aeshines, *op. cit.*

90 Woody (1970), p. 312.

91 Marrou, *op. cit.*, p. 163.

шетњу, и отвореним стазама за трчање.[92] Академија своје име дугује Академу или Ехедему, Аркађанину, на чијем је имању (врту) на реци Кефис основана Академија, јер је власник своје имање завештао Атињанима да би се они ту бавили гимнастичким вежбама.

> „Оно се отада звало Академија; то је био диван, добро залеван врт, где су се састајали филозофи да расправљају о религији и природи богова."[93]

> „Према Академу или Ехедему назван је један гај у северозападном делу Атине, у коме је 388. г. старе ере Платон утемељио филозофску школу – Академију."[94]

Пре но што је Платон у Академији основао свој *философски gimnasion*, то је дуго од свих атинских гимназија била можда *најлепша, најчувенија, и најкарактеристичнија.*[95] Толико су Атињани поштовали Академију и простор на којем се она налазила, да се говорило да су чак и сами маслинови засади Академије потицали од свете маслине из Ерехтејона (а коју је граду даровала сама богиња Атена), те да је из ових маслињака потицало уље које се даривало победницима Панатенејских игара. Култни и религијски значај Академије огледа се и у обредним просторима и традицијама везаним за Хефеста и Прометеја (у његову част Атињани су сваке године одржавали обредну трку с бакљама).

Део земљишта на којем се налазила јавна гимназија (један мањи гај) наследством (или можда откупом) припао је Платону, те је он баш овде покренуо своју славну школу.

Свечана трка с бакљама

92 Plutarch, *Cimon*.

93 Гревс, 104b (1990, стр. 318).

94 Срејовић, Цермановић (1992), стр. 13.

95 Davis, *op. cit*.

(б) Друга велика, знаменита и значајна гимназија био је ЛИКЕЈ или *Lykeikon*, на истоку од града, на реци Илису (Илију); име је добио по *Apolonu Lykeiosu*, митском богу пастира, који је поштован међу Грцима као заштитник стада; наводно је Ликеј основан поред храма Аполона Ликејског, *Аполона Ликија*, *Вучијег Аполона* или *Аполона Светлости*.[96] Ликеј је вероватно основан у V веку, можда у Периклово доба, мада се за ову гимназију дуго говорило да је старија и од Академије, да је била седиште *полемарха*, главнокомандујућег атинске војске, те да су ту одржаване редовне војне и коњичке вежбе, смотре и параде. Пре но што је за заседања атинске скупштине одређено стално место на брежуљку Пникс (током V века), наводно је и сама скупштина заседала на тлу Ликеја. Аристотелова *перипатетичка*, висока филозофска и научна школа, настала је унутар ликејског гимнасиона.

(б) КИНОСАРГ (*Kynosarges*) је био трећа велика и значајна гимназија старе Атине, налазио се код Херакловог храма, источно од агоре, под брежуљком Ликабетом, или на јужној обали Илиса, недалеко од некадашњег градског бедема; Хераклу је (симболички) припадала цела област у којој се Киносарг налазио. Карактеристична је намена гимназије Киносарг у старијем периоду. Наиме, дуго времена је Киносарг служио за вежбање омладине која није била чистог атинског порекла, односно чије мајке нису биле Атињанке, те се они нису сматрали атинским грађанима са пуним грађанским правима. Међу таквима, који нису имали приступа у Академију и Ликеј, били су и многи касније знаменити Атињани, као што је Темистокле, политичар, државник и славни стратег, победник над Персијанцима у бици код Саламине.

> „... По мајци пак Темистокле није ни био прави грађанин... Зато су таква *полуграђанска* деца посећивала Киносарг, а то је вежбалиште изван града, посвећено Хераклу, јер ни он због своје смртне мајке није припадао правим боговима. Темистокле, дакле, стане неке синове правих грађана наговарати да с њиме одлазе у Киносарг и да се онде вежбају. Они га послушају, и тиме је он на лукав начин као уклонио разлику између *правих и неправих* грађана."[97]

96 Срејовић, Цермановић, *op. cit.*, стр. 41; Гревс, *op. cit.*, (60, 8, стр. 180).

97 Плутарх, *Темистокле*, 1, прев. Милош Ђурић (подвукао Ж. Б.).

Знамо да се ова подела на *грађане и полуграђане*, или на *праве и неправе грађане* касније ублажила и нестала, не само због лукавства Темистокловог, већ и због измењених друштвених околности, које су доносиле и промене у прописима о атинском *држављанству*. Као и претходне две, и гимназија Киносарг постала је седиште једне филозофске, *киничке* школе; чак је ова школа, коју је основао Антистен, вероватно и нешто старија од Платонове Академије[98].

У литератури се помињу и још неке атинске гимназије, које су оснивање у каснијим периодима: у близини агоре основан је *Ptolemeion*, затим се зна и за Хермесову гимназију, и за *Diogeneion* у центру града; једну гимназију је у Атини много касније основао и Хадријан. Диогенова и Птолемејева гимназија биле су намењене само ефебима. Осим ових јавних, помињу се и неке приватне гимназије, намењене првенствено аристократији и синовима из богатих породица, и оне се не издржавају од јавних прихода.[99]

ЕФЕБИЈА

Иако око порекла *ефебије* (*ephêbeia*[100]) постоје извесне нејасноће и противречности, ипак се са довољно поузданости може потврдити да је атинска (атичка) ефебија, по свему судећи, била *адаптација спартанске војне обуке захтевима демократског режима*, односно то је био *начин да се добију грађани-војници, са нагласком на војницима*[101]. Ефебија се постепено установљава почев од око 370. године, али тек након битке код Херонеје (338) добија своју коначну форму; закони који успостављају ефебију донети су између 337. и 335., а почињу да се спроводе (ако не раније) од 334–333. године. Платон, Ксенофонт, Исократ не помињу ефебију као у њихово време постојећу систематску војну обуку младића, што би могло поткрепити претпоставку да она у њихово време заиста није ни постојала, већ је припрема за рат вероватно била препуштена одговорности појединца.

98 Clarke (1971), p. 59.

99 Woody, *op. cit.*, p. 314–315.

100 *Младост, младићство, адолесценција*, такође *(војна) обука младића (ефеба)*.

101 Marrou, *op. cit.*, p. 151.

„*Због тога што се држава јавно не вежба за рат* никако не треба то и појединце запуштати, него се треба за то у истој мери бринути. Јер, добро знај да ни у којој другој борби ни иначе у делу нећеш трпети штету зато што си тело боље извежбао; јер, тело је корисно за све што људи раде. А у свима телесним пословима много је стало до тога да човек има тело што боље.“[102]

Слична сведочанства о изостанку или недостатку систематске обуке за рат код Атињана налазимо и код Тукидида; раније поменути Исократ оштро критикује навику Атињана да, *иако жудимо да владамо над свима, нисмо вољни да сами бојно поље преузмемо, и мада крећемо у рат, скоро да се може рећи, против целог света, сами се за рат не обучавамо*... Уместо тога, каже Исократ са згражањем, Атињани ангажују *скитнице, дезертере и бегунце* (плаћенике), који су нахрупили у Атину због разних преступа, и који ће у рату променити страну кад год им неко понуди већу плату.[103]

Није неосновано да атинску или атичку ефебију сматрамо покушајем да се на известан начин усвоји ратнички *спартански* елемент у васпитању и да се омладина припреми за ратна искушења, с тим што се тај васпитни елемент прилагођава специфичним атинским циљевима и потребама. У том смислу, могло би се рећи да је атинска ефебија *много блажи еквивалент спартанске агоге*[104].

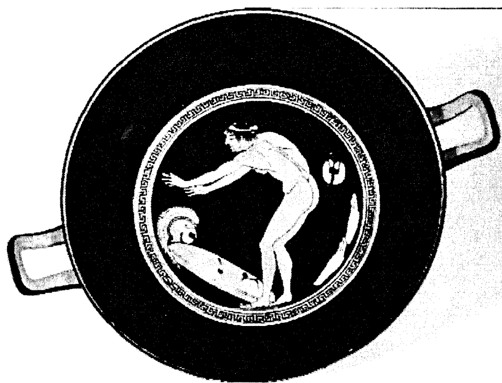

Хоплит узима опрему

102 Ксенофонт, *Успомене о Сократу*, III, 12, прев. Милош Ђурић.

103 *On the Peace*, 44.

104 Heater, 2002, p. 458.

Ефебима се називају младићи између осамнаесте и двадесете године старости, који се подвргавају војничкој обуци у државним установама и под државном контролом. Гимназије су, као што смо рекли, *јавне* установе које у правом смислу речи *нису обавезне* (држава их оснива, обезбеђује њихово функционисање, али њихово похађање је слободно и добровољно). *Ефебија* је практично једини део атинског васпитања који држава законом прописује као *обавезан*, и над којим она сама (држава) има потпуну контролу.

Да би младић званично постао ефеб, он је морао проћи кроз законом прописану процедуру јер статус ефеба већ подразумева пунолетство у смислу својинских и наследних, па и других значајних (али не и свих) права атинског грађанина. Наследство је могло да буде и формално предато у власништво ефеба, он је могао да одбаци дотадашње старатеље (уколико их је имао), па и да их тужи суду уколико сматра да су га оштетили или обманули. Његов статус је пре свега проверавала и утврђивала његова *дема*, која утврђује да ли јој он припада по пореклу (родитељима) и по узрасту (осамнаест година); ово је подразумевало и неку врсту провере физичког здравља и моралних карактеристика. Након тога, сличан поступак ће поновити и Веће (*Bule*) 500, које је чак могло и да поништи одлуку деме (у ствари, радило се углавном о формалној провери дугих спискова нових војника, *регрута*). Тек након свега тога, младић је законски постајао ефеб, али ипак још до двадесете године није могао да учествује у раду скупштине, нити да покреће друге судске парнице, осим поменуте (против старатеља, а поводом наследства).[105]

Процедура и церемонија је обухватала и скраћивање косе, као и облачење тамне грађанске одеће... Ефеби своју нову дужност, службу (и статус) преузимају званичном свечаношћу, процесијом до главних градских светилишта, да би се тек након прве године службе (углавном је реч о обуци која се одвија у градским гимназијама и логорима) могли сматрати стварним војницима, јер су тада узимали и оружје, и полагали су карактеристичну *заклетву ефеба*, у чијем тексту очигледно постоје *слојеви* различите старости, од архајских

105 Freeman, *op. cit.*, p. 210. Аутор чак објашњава да је младић који је од деме био одбијен, и ако то потврди суд, морао да се врати међу дечаке и чека да још одрасте (ако је одбијен због година), или чак (ако је одбијен због неодговарајућег порекла) може бити продат као роб, *and his price put into the Treasury.* У овоме се Freeman ослања на Аристотелов *Устав атински*, XLII.

(претежно ратничко-патриотских) до модернијих, социјално-политичких и грађанских (специфичних за демократско уређење).

> „Никада нећу осрамотити ово свето оружје, нити ћу напустити друга по чину. Борићу се за храмове и јавна добра, сам и са многима. Предаћу своју отаџбину, не мању, већ већу и бољу но што су је предали мени. Повиноваћу се свим судијама, ма ко од њих у било које време био на власти. Поштоваћу и постојеће законе, као и оне које ће народ убудуће једногласно доносити и, ако било ко покуша да законе поништи или да их прекрши, све ћу од себе дати да га спречим, и да законе браним и сам и са многима. Поштоваћу веру својих очева. Нека су моји сведоци Аглаура, Енија, Арej, Зевс, Тал, Аукса и Хегемона.“[106]

Други извор нам ову заклетву приказује у нешто другачијем светлу:

> „Нећу осрамотити своје свето оружје, нити изневерити свога друга, ма где ме дужност затекне. Борићу се за ствари свете и ствари профане. И сам и уз помоћ свих. Отаџбину своју нећу оставити мању, него већу и бољу но што је била. Повиноваћу се изабраним судијама који разумно владају, и поштоваћу утврђене законе, и све оне који ће се убудуће разложно доносити. Ако било ко покуша да их одбаци, и сам и уз помоћ свих ја ћу му се супротставити. Поштоваћу веру својих очева. За сведоке позивам богове (...), границе своје домовине, њена житна поља и њен јечам, винову лозу, стабла маслине и смокве.“[107]

Наглашавање *поштовања* и *одбране закона* подразумева да су те законе младићи већ познавали (нису се могли обавезати да ће поштовати нешто што не познају); и другде налазимо потврде да су *они који су уписани на листу своје деме* (на списак за мобилизацију у ефебе) *и познавали законе града,*[108] што је био предуслов за увођење

106 Наведено према: Cubberley (1920), p. 20. Аглаура је кћер првог атинског краља Актеја, која се по легенди бацила са Акропоља у понор да би спасила Атину од непријатеља; у храму подигнутом у њену част, на обронку Акропоља, ефеби су полагали своју заклетву (Ристић, 1995, II, стр. 12). И остали митски ликови поменути у заклетви углавном су везани за рат, или за опстанак града.

107 Swift (1947), p. 4, слично и Freeman, *op. cit.*, p. 211.

108 Aeschines, *Against Timarchus,* 18. Есхин тумачи да младић који је испунио ова два услова *and is now able to determine right and wrong,* пред законом тек тада постаје индивидуално и лично одговоран, и за његово понашање више не одговарају отац, брат, старатељ, учитељ(и).

међу пунолетне и пуноправне грађане Атине. Један од начина упознавања градских закона било је и праћење судских процеса[109]; и сам Платон нам помиње да дечаке *када престану да иду у школу држава опет приморава да уче законе и да по њима живе, као по узорима, да не би сами по својој вољи неприлично радили*[110]. Све то нам сугерише да се грађански елемент у васпитању (или – *грађанско васпитање*) јасно наглашавао и пре почетка ефебије, као и у самој ефебији.

Ефеби се хране, издржавају и обучавају о државном трошку, носе посебну одећу, *хламиде* (ратничке огртаче, својеврсне униформе), ослобођени су свих пореза, па не могу бити ни тужени, али ни сами не могу покретати парнице док им траје служба (да не би због суђења морали одсуствовати).

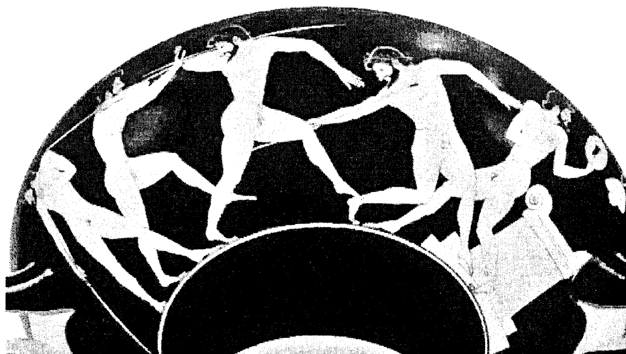

Бацање копља и диска

За спровођење обуке ефеба бирају се посебни службеници (*sophronistai*, ми ћемо их условно звати *софронисти*), обавезно старији од четрдесет година[111]; и сам назив ових службеника указује на неке битне акценте њихове улоге, тадашњег важећег погледа на свет и саме *paideje*. Јер, *sōphrosynē* (умереност, одмереност, разборитост, трезвеност) представља једну од *основних, главних врлина* за античког грчког човека још од архајских времена, а може се претпоставити

109 Freeman (1907, p. 212) наводи пример Демостена који у пратњи свог педагога посећује суд и прати процес против државника и беседника Калистрата, и то највероватније 366. године, када је Демостену око 18 година.

110 *Протагора*, 326d-e.

111 Аристотел, *Устав атински*, XLII. У преводу Петра Јевремовића *sophronistai* су *софронистири*, као што је *kosmet* – *космитир*. За Freemana они су *Sophronistai or Moderators*.

да и *sophronistai, софронисти* као јавна служба настају још давно пре обликовања атинске ефебије, те да су десеторица софрониста још у солонском добу била задужена за надгледање дечака, младића и, вероватно, целокупног васпитања. Дакле, они потичу још из раних времена, а њихова дужност било је *опште надзирање морала младежи*, са мандатом да у име државе *законски гоне и кажњавају* родитеље и учитеље који крше Солонове законе о моралу.[112]

Ова служба је током времена добијала нешто модификоване задатке, у неким периодима је и нестајала, али је свакако у оквиру ефебије имала своје јасно регулисано место, функције и надлежности. Функција софрониста је таква да заиста, *у извесном смислу, њега можемо схватити као педагога, као тутора, васпитача.*[113] Софронисти су добијали плату од једне драхме дневно, и њима је њихово племе (фила) давало и четири обола на дан по сваком ефебу који учествује у обуци; од тог новца софронист је морао да обезбеди снабдевање и материјалне услове за обуку, јер се новац није давао самим ефебима, који су живели и хранили се заједно, по племенским групама.

Главни службеник, надгледник који је водио рачуна о ефебији (а надгледао је и саме софронисте) био је *kosmet*. Постојао је и већи број нижих службеника, које су именовали софронисти. Нижи службеници, инструктори, учитељи, били су задужени за непосредно извођење обуке и васпитања ефеба. Софронисти су такође ангажовали и по два учитеља гимнастике, тј. по два *педотриба*.

Прва година обуке проводи се углавном унутар или у близини Атине, и то подразумева постепено навикавање и обучавање за војнички живот, логоровање на отвореном, дисциплиновање, савладавање руковања оружјем, уз подразумевано и неизоставно физичко вежбање.

Уз војничко обучавање у ужем смислу, ефеби учествују и на јавним свечаностима и фестивалима, *марширају* у процесијама, и сл. Увек ваља нагласити да ефебија никада не запоставља ни социјално-васпитне, моралне, религијске и образовне циљеве и елементе; можемо ефебију сматрати и периодом војничког и телесног, али исто

112 Freeman, *op. cit.*, p. 70.

113 Како то тумачи преводилац Петар Јевремовић (Аристотел, *Устав атински*, стр. 101).

тако и својеврсног *грађанског васпитања*, као што смо раније, па и из самог текста заклетве ефеба, већ могли и морали уочити.

И након прве године обуке ефеби се подвргавају некој врсти провере, оцењивања или тестирања на јавним вежбама или инспекцијама. Тада се онима који су прошли проверу на свечаности посвећеној Дионису свечано и церемонијално уручује оружје, тачније *копље и штит* којим их дарује град, док се онима чији су очеви пали у рату (и које град издржава и школује) додељује целокупно наоружање са оклопом. Оружје које ефеб прима од свог града (државе) сматрало се *светим оружјем* (и у заклетви се таквим назива), и зато се губитак штита у борби сматрао озбиљним прекршајем (или чак *светогрђем*), а не само срамотом ратника.[114]

Након тога, друга година обуке ефеба започиње упућивањем у гарнизоне изван Атине, углавном на граници. Циљ обуке у другој години, између осталог, био је и темељније упознавање своје домовине, њене топографије, путева, извора, обала, планинских прелаза, итд. И током овог дела обуке ефеби се посвећују и увежбавају у поштовању, али и спровођењу реда и закона широм земље, те су ефеби, дакле, били и нека врста државне и локалне полиције[115]. И након друге године обуке одржавали су се јавни испити или тестови, којима се најзад ефеби примају међу пуноправне грађане Атине, и истовремено се уводе у војну резерву, која се ангажује у рату или миру, по потреби.

Колико нам је познато, обука какву смо приказали није у Атини била дугог века, јер се вероватно радило о закаснелом покушају да се очува војна снага и јединство полиса у сам сумрак атинске моћи и независности, пошто је већ наступало време македонске хегемоније, касније и хеленистичких држава, и полис се као облик државе све мање препознавао и одржавао као витална и динамична појава. Зато се већ крајем IV века, због опадања атинске војне и економске моћи, обука ефеба скраћује на само једну годину, а затим и престаје да буде обавезна, чиме већ губи облик који нам је познат и који смо приказали. Основни разлог за ове промене јесте недостатак средстава који настаје због свеукупне кризе државе, па се из јавних фондова није више могло издвојити довољно новца за свеобухватну двогодишњу обуку ефеба.

---

114 Freeman, *op. cit.*, p. 214.

115 Cubberley, *op. cit.*

ОБРАЗОВАЊЕ ОДРАСЛИХ ГРАЂАНА

Након ступања у свет пунолетних и одраслих грађана, пуноправни атински грађани углавном нису похађали *формално*, институционализовано, школско образовање за одрасле, али то не значи да се образовање Атињана завршава са наступањем одраслог доба. Осим мање или више неформалних или нередовних образовних подухвата и садржаја које су многима нудили софисти и Сократ, било је и установа које су се могле сматрати *школама* а које су делимично или претежно биле намењене одраслим грађанима, било да је у питању реторска школа веома значајног писца, беседника, васпитача и учитеља Исократа, било да се ради о славнијим филозофским школама које се оснивају најчешће у окриљу или у близини јавних гимназија (ту се, наравно, ради о Платоновој Академији, Аристотеловом перипатетичком Ликеју, о киничкој школи у Киносаргу, итд.). О тим високим школама говоримо и на другим местима у овом раду, углавном у посебним поглављима, а овде ћемо нешто укратко рећи и о неким облицима *неформалноī* и свакодневног образовно-васпитног рада и о културно-образовној атмосфери са којом је имала додира већина атинског грађанства. Ови облици и садржаји део су свеукупног друштвеног живота старе Атине, и сигурно су имали великог утицаја на обликовање карактера и погледа на свет одраслих грађана, на свеукупну атински *paideju*.

Код скоро свих ових облика образовања одраслих по правилу је у првом плану била *īоворна реч* којој су Атињани, као што знамо, били толико посвећени такорећи од рођења па све до смрти; зато је атинска култура била култура речи, а грађани Атине на гласу као изузетно речити (или чак брбљиви). Међу најважније међу тим вербалним облицима неки аутори[116] убрајају јавно говорење Хомера, извођење трагичких и комичких театарских представа, јавно читање и говорење књижевних дела, свакодневно учешће у политичком животу и праћење и учествовање у судским процесима, религијски живот, манифестације, процесије и фестивале, спортска такмичења и игре, класичну ликовну и примењену уметност, итд. Захваљујући свему овоме, *оно шīо је значајно са нашеī сīановишīа јесīе чињеница*

116 Grattan (1955), претежно наведено према: Савићевић (2000, стр. 47–48).

да су држава и живот постали „школа", да се у Атини најпотпуније приближавало концепцији „образовног друштва"[117], тј. друштва учења.

Опште је познато да су Хомера Грци сматрали васпитачем целе Хеладе, а његови епови су за Грке били оно што је за хришћане Библија, и чак је свакодневни живот V и IV века (п. н. е.) у грчким земљама био још увек блиско духовно повезан са Хомеровим делима насталим вековима раније; мада се након Хомеровог времена у грчком свету до IV века догађају многе корените промене, Хомерова етика и идеали аристократског витештва још увек су вршили велики утицај на карактер, поглед на свет, систем вредности, дух и морал велике већине Грка. Атињани, познати као посебно наклоњени говору и расправљању, нарочито су у свакодневном међусобном саобраћању користили многе примере, поређења, детаље и цитате из Хомерових епова, а знамо да није било ретко нити необично да неки млади, па и старији људи могу напамет да изговоре и целу *Илијаду* и *Одисеју*, и то се сматрало обележјем нарочито племенито образованог човека. Помињало се да је и сам Солон захтевао и прописао да за време најважнијих државних светковина рапсоди говоре искључиво Хомерова дела, и то у целини. Ни велики Платон када је, као младић, спаљивао своје трагедије, није био ни мало оригиналан када је наводио стих из Илијаде (позивајући у помоћ Хефеста, божанског ковача, бога ватре), јер у ствари је тада свако ко би пожелео да спали рукопис користио исти Хомеров стих. За Грке и Атињане је, дакле, стари песник Хомер још увек био присутан као *животна снага* јер су га собом и у себи носили од малих ногу све до смртног часа.

Но, није ни Хомер био једини међу песницима који су били присутни у разговорима образованих људи у Атини класичног доба. Јер, у свакодневним или посебним приликама, на тргу и пијаци, у гимназији или у *eklesiji*, скупштини, на симпозијуму или на суду, на свечаностима, на улици и у храмовима, многи уважени грађани су своје формалне и неформалне говоре улепшавали или поткрепљивали позивајући се и на Пиндара, Хесиода, Солона, Теогнида, Бакхилида, Симонида, Терпандра и друге. Песничка уметност је, као што је познато, код Грка била и производ и стваралац њиховог погледа на свет, и зато је врвела од моралних елемената и поука, али и других васпитних и образовних елемената, историјских и географских

117 Савићевић, *op. cit.*, стр. 47.

података и тумачења, религијских идеја, па чак и практичних савета везаних за свакодневни живот, за ратовање, пољопривреду, поморство и сл. Поезију значајних песника (мада првенствено Хомерову) грађанима су на светковинама (претежно у ранијим временима) говорили и цењени рапсоди, професионални певачи или рецитатори, који су се често и такмичили међусобно, и ова такмичења била су веома посећена и популарна у грчким земљама. Наводно је и сам слепи песник Хомер, праотац грчке културе, такође био рапсод.

Симпозијум

И антички театар је такође имао великог утицаја на обликовање духа старих Грка и посебно Атињана, јер је Атина била главно средиште театарског живота, стварања и извођења, па су и највећи трагедиографи и комедиографи углавном рођењем или делатношћу везани за Атину класичног доба (Есхил, Софокле, Еурипид, Аристофан). Осим трагедија и комедија, извођене су и сатирске игре (од сатирске драме и настаје трагедија, што дословно значи *јарчев спев*), такође и хорске и мимичке представе. Како је позориште поприште друштвеног и јавног живота нарочито значајно за Атињане и Атину, види се и из тога што су у овом граду постојала чак два велика позоришта, у које је приступ првобитно био слободан и која су била редовно и масовно посећивана; једно од њих наводно је могло да прими чак тридесет хиљада посетилаца. Касније је, услед развоја театарске уметности и све већих трошкова који су падали на терет *хорега* (богатог грађанина који је имао дужност да представу организује и финансира), уведена пракса наплаћивања улазница, с тим што је држава давала дотације сиромашним грађанима да би и они могли посећивати представе.

Дакле, сматрало се да свим грађани мора бити омогућено да уживају у театарској уметности. Веома су значајна била велика и

славна, годишња театарска такмичења, на које су хрлили бројни грађани Атине и Атике, грађани који су веома високо ценили победнике на овим надметањима. Познато је да је и велики Платон у младости писао трагичку поезију, и изгледа да је као младић чак учествовао на театарском такмичењу, али је након сусрета са Сократом (који ову *подражавалачку* уметност не воли и не цени) спалио своја дела и посветио се изучавању праве филозофије, да би касније из пројекта своје идеалне државе чак искључивао поезију и песништво. За разлику од Сократа и Платона, Аристотел је разумевао да позориште може да има (у свакодневној пракси је заиста и имало) много позитивних васпитних и образовних елемената, који доприносе *катарктичком* усавршавању или духовном и моралном *прочишћењу* човека.

> „Чуј, пријатељу, да ти кажем коју реч.
> Од природе је човек везан за муке,
> и многе јаде живот носи у себи,
> па себи, ето, ову нађе утеху:
> кад јаде дух му сопствене заборави,
> он туђом патњом своју душу забави,
> *па одлази с уживањем и с поуком.*
> *Та гледај какву корист свако добива*
> *од трагичара...*“[118]

Васпитни и образовни аспекти атинског позоришта подразумевали су, наравно (поред естетских), и снажне етичке елементе. Радња античких трагедија обухватала је догађаје из митске прошлости, херојске историје (и легенде), ратних догађања, али било је елемената и алузија везаних за свакодневни живот у друштвеној заједници, уз многе религијске и васпитне поуке и поруке, па се зато мора закључити да је истраживање атичке трагедиографије од прворазредног значаја за разумевање погледа на свет и свеукупне *paideje* старих Атињана. У том смислу трагедија у доба зрелости атинског полиса делимично преузима улогу коју је у ранијем времену имао хомерски еп, а затим и лирско песништво.

> „Ако у развитку хеленске самосвести хомерске епопеје представљају њену рану младост и дух властеоског друштва и живота а лирика младићство, у коме се виђење удружује са рефлексијом, онда трагедија као уметнички облик демократског друштва,

118 Тимокле, *Dioniazause* (IV век п. н. е.), подвукао Ж. Б., наведено према: Милош Ђурић (1987, стр. 76).

организованог у слободној градској држави, представља њено етичко проширивање, продубљивање и сазревање, које одговара новом поретку постојања. Ниједан други народ у старини није нешто слично произвео. У свом развијеном облику, на пример у Есхила, *трагедија је најлепши и можда најтрајнији плод једне просвете у којој су религија, уметност и философија чиниле органско јединство*, па је, као савршен израз јединства народа, државе и уметности, била главни чинилац херојско-грађанског морала зреле атичке државе."[119]

Комедија је непосредније но трагедија приказивала и тумачила свакодневне прилике и друштвена догађања, па у заједљивом комедиографу Аристофану препознајемо и заступника старог, традиционалног васпитања и великог противника нових васпитних и образовних идеала који се јављају са Сократом, софистима, филозофским и беседничким образовањем које потискује стари васпитни идеал гимнастичког васпитања удруженог са музичким.

То нам доказује да су питања образовања била толико значајна и занимљива за Атињане, да су могла бити предмет популарних и забавних расправа у оквирима атичке комедије; један Сократ, којег Аристофан изводи на сцену (приказујући га, наравно, крајње подругљиво и до зле намере необјективно) био је, ето, толико познат па и значајан просечном грађанину да је овај могао пожелети да се њиме и његовим учењем позабави и у комичком позоришту, кроз смех и забаву.

Осим песничке и театарске уметности, и јавно говорење других књижевних дела било је значајан канал образовних утицаја на атинске грађане. Публиковање, објављивање, обзнањивање, обнародовање књижевности у Атини и у другим грчким земљама спроводило се још увек у највећој мери јавним говорењем, рецитовањем и читањем; писана реч је ступила на историјску сцену, али није још била у већој мери присутна у јавном животу, књиге (списи, рукописи) још увек су ретке и веома скупе, јер се руком пишу на скупом папирусу и још скупљем пергаменту. Тако се књижевност још увек ствара за *слушаоце*, за јавно говорење и рецитовање, пре него за *читаоце*. Зато се сва књижевност која настаје у грчкој култури првенствено јавности представља на овај, вербални начин. Осим поменутих књижевних родова, велику

119 Милош Ђурић (1990, стр. 248, 1987, стр. 78, подвукао Ж. Б.).

сазнајну, моралну, васпитну вредност има и сва дру-га књижевност, почев од филозофских и научних расправа које у јавности говоре или читају софисти и други мислиоци, филозофи и научници, преко судске (*форензичке*), политичке и друге беседничке и логографске књижевности (било да је писана за стварну употребу у политичким и судским установама, или као пример и наставно средство за учење беседништва, или првенствено као књижевно дело).

Вербална култура каква је била атинска морала се, дакле, првенствено ослањати на говорна средства у већини сегмената јавног и културног живота, укључујући и образовање одраслих.

Политички живот у атинском полису, који је у највећем делу своје бурне и дуге историје био уређен на *демократским принципима*, подразумевао је и врло значајне образовне аспекте и *захтеве* у односу на учесника политичких збивања (а то је био сваки пуноправан, дакле *одрастао слободан грађанин*). Бављење политиком, јавним добром, јавним пословима, јавним интересом, судбином државе било је *право*, али и *обавеза* сваког грађанина (знамо већ, они који стоје по страни од јавних послова, *idiotes*, изложени су презиру суграђана).

Учешће у политичком животу свакако је подразумевало и солидну упућеност у политичке процесе, установе и процедуре, уз нужно познавање законодавства. Осим тога, као што знамо, ако је неко желео да се најнепосредније укључи у политику јавним наступом, покретањем иницијатива, заступањем неких предлога и захтева у законодавним, извршним или судским установама – морао је бити нарочито умешан или обучен за јавно наступање, морао је бити вешт и убедљив беседник. И зато се у политичким и судским круговима могло много тога научити од значајних личности, политичара који су имали успеха и захваљујући својим изузетним беседничким способностима.

Велики беседник Демостен, као што знамо, са својим пратиоцем, педагогом, као осамнаестогодишњак посећује суд и *учи* посматрајући процесе и слушајући беседе од којих је Атина брујала. Велико уважавање које је међу суграђанима током деценија *Златног доба* уживао славни Перикле потиче у великој мери од његовог беседничког умећа које Атињани толико цене, а велики беседник је наводно био и славни војсковођа Темистокле, који је умео да убеди суграђане да прихвате и спроведу његове предлоге за стратешке ратне припреме и правовремену изградњу ратне флоте захваљујући којој је Атина успела да се у другом персијском рату дословно избори за опстанак.

Дакле, за учешће у политичком животу грађанин се морао на одговарајући начин оспособити, развити и усавршити вештине које су за то учешће неопходне, морао је стећи одговарајућа знања, а та су се знања у великој мери стицала у свакодневном праћењу политичке и судске праксе, али су амбициознији и богатији појединци учили и од софиста, учитеља реторике, или су похађали неку од филозофских школа које се углавном оснивају и добијају на значају у IV веку п. н. е.

Религијске свечаности, манифестације и фестивали имали су велики значај за свакодневни друштвени живот Атињана, и свакако су подразумевали велик број васпитних и моралних елемената који су се дотицали свих грађана, и млађих и старијих. Грчка политеистичка религија обилује поукама и порукама које су обликовале хеленски дух, морал и поглед на свет, и Грци су од својих богова често тражили и очекивали савет и охрабрење у многим свакодневним, а нарочито у преломним животним ситуацијама. Постојала су велика и значајна пророчишта, која су ценили и чак их посећивали и неки странци, не-Грци (*варвари*), и поруке које су се тамо добијале биле су предмет свакодневних разговора и расправа, сложених тумачења, историјске и уметничке обраде.

Атињани су били нарочито наклоњени својој заштитници Атени, богињи мудрости али и ратне вештине, која је такође била заштитница маслине, женског веза, а уз то и бродоградње и бродоградитеља (Атињани су славни као морепловци и бродоградитељи). У част Атене Атињани организују тзв. Панатенејске свечаности, најважније од свих религијских фестивала и празника којима је обиловао атински календар. На чувеном фризу са Партенона приказана је поворка на Панатенејском фестивалу, и ту је први пут у истој сцени, у поворци иза богиње заштитнице приказана маса *грађана*, дакле *смртника*; сваке године одржаване су тзв. Мале, а сваке четврте године Велике Панатенеје.

Спортиста

Телесно и спортско вежбање је традиционално имало веома значајно место у свакодневном животу свих Грка, а нарочито у васпитању. Стари васпитно-образовни идеал *калокагатије* подразумевао је да свестрано, хармонијски развијен човек и грађанин мора имати складно и здраво, лепо обликовано тело, и тај задатак се остваривао упражњавањем телесног вежбања, гимнастике и борилачких вештина у палестрама и гимназијама. Велики значај телесног обликовања и спортског и гимнастичког вежбања јасно је видљив и у огромној пажњи и уважавању које Грци и Атињани придају славним спортским и атлетским играма које су биле догађај од прворазредног значаја за грчки свет уопште.

Најзначајније су међу тим играма Олимпијске игре, али ни оне нису једине панхеленске, свегрчке игре; постојале су и такође веома значајне Немејске, Истамске, Питијске игре, а такве игре су организоване и у Атини, у оквиру Великих Панатенеја. Увек се, по традицији, за време оваквих свегрчких такмичења међу Грцима обустављало свако међусобно ратовање (проглашавано је *свето примирје*), да би посматрачи и такмичари из свих грчких земаља могли доћи да посматрају игре или да у њима учествују. Најстарије и најдуготрајније, Олимпијске игре, одржане су најмање 267 пута, што значи да су опстајале најмање 1.068 година, између 776. године п. н. е. (прве игре су тада историјски забележене, али сигурно су одржаване и пре тога) и 393. године наше ере, када је римски цар Теодосије уништио Зевсов храм у Олимпији, а тиме укинуо и саме игре.

Свегрчка такмичења су, поред свог атлетског и спортског карактера, биле и велики религијски и културни фестивали. Олимпијске игре посвећене су Зевсу, Панатенејске Атени, Питијске Аполону, Истамске Посејдону. Осим спортских и атлетских такмичења, неке од ових игара (укључујући и атичке Панатенеје) обухватају такође коњичка и *музичка такмичења*, тј. такмичења у књижевном стваралаштву. Тако се и ту дуго могао препознавати и одржавати стари васпитни идеал витешке и аристократске, архајске Хеладе – *гимнастика за тело, музика за душу.*

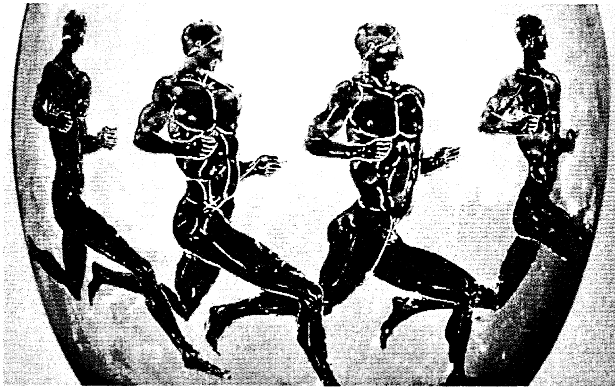

Такмичење у трчању

Једна легенда говори да су чак, сваки у своје време, највећи песници грчког језика Хомер и Хесиод желели да се у *музици* такмиче на панхеленским играма, али *обојица су одбијени* јер нису испуњавали један важан услов – Хомер није уопште свирао китару, а Хесиод је у китарању био слаб и невешт. Све ове манифестације биле су масовно посећене и праћене од стране публике са разних страна и из различитих грчких земаља, територија и држава, а победници на атлетским играма могли су стећи славу равну слави ратних хероја, ако не и већу. Победницима су суграђани у свом граду подизали кипове, а највећи и најславнији шампиони добијали су кипове и у самој Олимпији.

У каснијем периоду, када се инсистирање на тешким припремама и интензивном тренингу претворило у претеривање, одступило се већ и од старог идеала хармонијски (а не претерано) развијеног тела, па су се спортски такмичари за одређене дисциплине припремали нарушавајући уравнотежен развој свих мишића и свестрано обликовање целог тела; уведене су неке дисциплине које су често доводиле

до тешких повреда, па и до смрти такмичара. Иако се и даље највише цене победници у петобоју, *пентатлону*, јер се они доказују као носиоци старог идеала хармонијског и свестраног развоја снаге, брзине и вештине, у IV веку се васпитни идеал ипак удаљава од старих и традиционалних захтева. Време специјализације у спорту претерано наглашава оштар тренинг, напорно вежбање и интензиван, па и једностран развој тела, док се у васпитању постепено запоставља телесно васпитање, док у први план долази умно, интелектуално васпитање и опште, либерално образовање.

Класична грчка ликовна и примењена уметност, која је у свакодневном животу окруживала становништво грчких полиса, била је и израз, али и извор високих естетских мерила која су Грци изградили развијајући своју изузетну културу. Једна истинита анегдота говори о славном историчару уметности (Е. Ренан) којег је кустос Лувра убеђивао да су Грци готово све од своје уметности преузели од Египћана и других народа, те да *сами нису изумели ништа*; на то му овај одговори: *Заиста, ништа осим лепоте.* Та лепота овековечена је у уметничким предметима, архитектури, вајарским и сликарским делима, храмовима, украсним предметима, па и предметима за свакодневну употребу. Можда је сликарство на вазама, у стиловима *црне* и *црвене фигуре*, најупечатљивији пример јединственог споја уметничке лепоте и свакодневице, ликовне и примењене уметности.

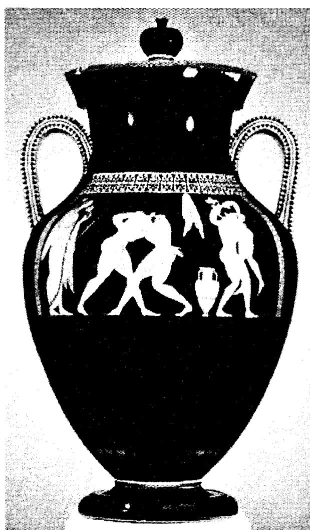

Сцене рвања (стил црвене фигуре)

Атињани су међу свим осталим Грцима оправдано били на гласу и као најславнији ствараоци и као највећи поштоваоци уметности, у њиховом граду постојала су највећа дела уметности тог света и тог времена, почев од славног Партенона, и та дела су у највећој мери обликовала мерила уметничке лепоте која су остали Грци претежно од Атињана преузимали. Ову уметност највишег нивоа, као што смо рекли, изградили су углавном Атињани али је та уметност повратно стварала и обликовала њих, становнике и грађане Атине, који су се више него остали приближили високом идеалу који је подразумевао да срећа, *eudamonia*, подразумева живот који је *добар* и који је *леū*.

Тако се у основним цртама затвара круг и закључује приказ једног високо развијеног и просвећеног друштва класичне антике. Античка Атина у доба свога врхунца, у класичном и Златном добу представља изванредан пример друштвене заједнице која се доказала као културно и стваралачки супериорна у односу на све друге заједнице хеленског и (такозваног) *варварскоī* света. Њено суштинско обележје, њена *paideia*, остварује се кроз изванредно виталан и динамичан комплекс формалног и неформалног васпитања и образовања, комплекс који је обухватио грађане свих узраста, децу и одрасле, младе и старе. Овај *сисūем* васпитања и образовања у великој мери је био заснован на схватању да је васпитање, образовање, култура, учење, *paideia* – управо она *differentia specifica* која Грке (а нарочито Атињане) разликује од свих осталих племена и народа (појам *варвари* није за Грке био увредљив или негативан сам по себи, тај појам је првенствено *ознака* за оне који су другачији од Грка, и то другачији у ономе што је Грцима суштински важно: варвари *нису Грци*, нису грчког порекла и не говоре грчким језиком, верују у *друīачије боīове* и *не живе у ūолису*).

Када Исократ каже да је *paideia* као заједничка карактеристика свих Грка важнија од заједничке крви и порекла, то подразумева да се Грцима могу сматрати сви они који деле одређени поглед на свет, специфичне вредности и културу (макар и не делили заједнички етнички корен). То је још један корак даље у културном развоју грчког света, а такође и корак ка хеленистичкој цивилизацији, која ће нужно

следити цивилизацију грчког полиса, и која ће допринети културном расејавању, глобализацији и космополитизацији, *универзализацији развијене paideje*. Атина је у том процесу имала значајну улогу као узор и као модел, и такође као врело културних, васпитних и образовних образаца који ће ускоро добити квалитативно ново, општије значење и глобални утицај.

У дугом процесу развоја атинска *paideia* се, дакле, показала и доказала као израз једног *специфично античког друштва учења* које, уз сва врхунска достигнућа која и данас уважавамо (па им се уз то оправдано и дивимо) ипак има и своја јасна ограничења проистекла из историјских околности и друштвених услова који увек и свуда обликују *дух времена*. То је оквир и граница коју нису могли нити умели да прекораче ни они најбољи.

У сваком случају, неки од тих најбољих међу најбољима су као теоретичари и практичари васпитања и образовања оставили трагове које и данас прате многи васпитачи, наставници и учитељи, педагози и андрагози (о филозофима, научницима и писцима да и не говоримо). Зато ћемо васпитно-образовну теорију и праксу неких најзначајнијих атинских васпитача и учитеља класичног доба приказати и анализирати у посебним поглављима. Јер, ови славни учитељи и васпитачи, филозофи и научници, уметници, беседници и писци, својим теоријским и практичним деловањем упоредо су обликовали и остваривали и сопствену и атинску *paideju*, а самим тим градили су и темеље света у којем и ми данас живимо, као и основе васпитања и образовања које спонтано и природно сматрамо *својим*.

4. СОФИСТИКА КАО КУЛТУРНА И ПРОСВЕТНА РЕВОЛУЦИЈА

ПОЈАВА И ОКОЛНОСТИ/ДРУШТВЕНЕ ФУНКЦИЈЕ И ПОСЛЕДИЦЕ/
ЦИЉ, САДРЖАЈ, НАСЛЕЂЕ/
ПРОТАГОРА ИЗ АБДЕРЕ/ ГОРГИЈА ИЗ ЛЕОНТИНА/
ПРОДИК СА КЕЈА/ХИПИЈА ИЗ ЕЛИДЕ/ АЛКИДАМАНТ ИЗ ЕОЛИДЕ/
АНТИФОНТ ИЗ АТИКЕ

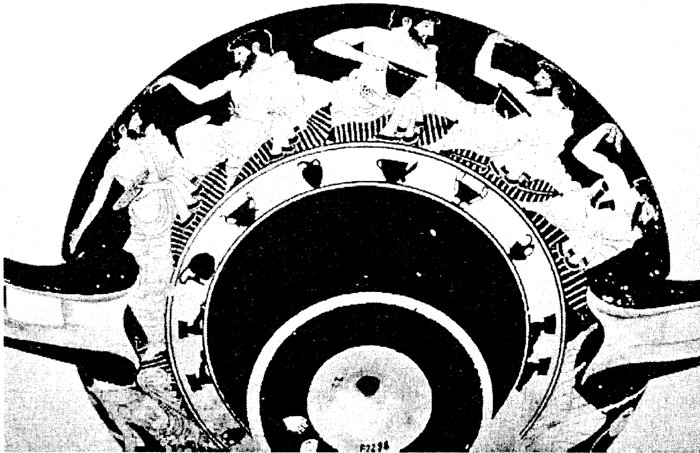

Савршено је природно
што је управо једна тако индивидуалистичка генерација
с још невиђеним интензитетом
поставила свестран захтев за васпитањем
и тако га виртуозно остварила.

Вернер Јегер

ПОЈАВА И ОКОЛНОСТИ

У ГРЧКОЈ V века пре наше ере, након персијских ратова који су победоносно окончани највише захваљујући стратешком доприносу Атине и њеној поморској моћи, долази до великих, стратешких промена и напретка у војном, економском, трговинском и саобраћајном, културном, уметничком, просветном погледу. Отворен и динамичан, атински полис је дуго имао трајну комуникацију са Истоком и Западом, био је снажна и значајна трговачка, војна и поморска сила, те у овом периоду коначно успоставља и своју *хеīемонију* у хеленском свету, Егеју и Медитерану, хегемонију за коју многи сматрају да је по свим битним обележјима представљала атинско царство (осим по имену, јер се званично ова сложена организација бројних полиса под јасним и неприкосновеним вођством Атине називала *Делски савез*).

Значајна особеност атинске градске државе огледала се и у специфичним друштвено-историјским околностима које се тичу односа снага између земљопоседничке и трговачке аристократије, са оштрим и трајним политичким борбама и трвењима између њих, с тим што је углавном атинска држава у доба највећег успона учвршћивала превласт трговачке аристократије; то је време убрзаног усавршавања атинског модела демократске власти, модела који се, неуједначено али постојано, креће ка радикалном виду демократије изграђиваном посебно у време Перикла.

Ово је такође и време када се у Грчкој, а нарочито у Атини која постаје главно средиште хеленског духа, остварује изванредно висок ниво културног стваралаштва и достигнућа у филозофији, природним наукама, медицини, математици, архитектури, вајарству, историографији, поезији, драми, итд., итд. Просветне прилике и кретања морала су такође бити одраз оваквог динамичног, отвореног, високо развијеног и цивилизованог друштва које свој стваралачки дух изражава у културној продукцији којој нема равне у другим културама Старога века.

> „Настао је у Атини жив привредни, политички и просветни рад, у којем су способности могле да се развију у сваком правцу.

Просветни рад обухватао је све области људског знања и умења, и у њему су сви – и појединци и цео народ – учествовали и надметали се и за духовне победе, и зато су могли створити дела којима се свет и данас диви… "[1]

И као што се у друштвеном уређењу са старог поретка прешло на нови, у којем све више власти имају широки народни слојеви, тако се и у просвети дешавају постепене али крупне промене. Те промене ће омогућити Тукидиду да с правом устврди да је *наш град школа целе Хеладе*[2], а самим тим Атина постаје и понос, узор, не ретко и предмет зависти свих осталих Хелена.

У таквим околностима јавља се све интензивнија жеља за најразличитијим знањима, с тим што старе и традиционалне образовне институције не успевају да прате новонастале потребе, посебно *неодољиву тежњу за вишом образованошћу* какву није могло да задовољи *старо васпитање*[3].

Ту можемо уочити корен потреба које су довеле до јављања *софистике*, покрета који је настао на основу јасних друштвених промена и захтева времена, и који је као такав имао своју значајну друштвену функцију.

„Буђење новаторског индивидуалног духа и његове често неудобне самосвести можда само по себи не би подстакло настанак једног тако снажног образовног покрета као што је била софистика да сама јавност није осетила потребу за ширењем грађанског хоризонта и за духовним школовањем појединца."[4]

А јавност је осетила да се у Атини све очигледније *образовање и учење посматрају као канали социјалне промоције*[5], да се изграђују нови васпитни идеали, који подразумевају снажну потребу и тежњу за ширим и вишим образовањем, које ће се уз то заснивати на научним и рационалним елементима, а чак ће обухватити и неке елементе умећа или вештина (*techne*), вештина које ће имати јасну употребну вредност у свакодневном друштвеном и политичком животу.

---

1 Милош Ђурић (1987), стр. 175.

2 Тукидид II, 41 (1999, стр. 105, у преводу Душанке Обрадовић). Милош Ђурић исти израз преводи: *образовалиште целе Хеладе* (1987, стр. 176, 1990, стр. 497).

3 Милош Ђурић (1990), стр. 497. Laurie (1907, p. 283) почетке вишег образовања препознаје *приближно* (како сам каже, *let us say*), око 460. године.

4 Јегер (1991), стр. 151.

5 Савићевић (2000), стр. 50.

> „Философија, којом су се дотад бавили само појединци, изашла је из школе на трг, да постане својина свих. Ови јавни просветитељи и учитељи беху *софисти*, хеленски хуманисти, енциклопедисти, носиоци новог идеала образованости, синови јонске, али опет и оци нове просвећености."[6]

Појмови *софисти* и *софистика* до нас су дошли посредством многих векова који су вишеструко изобличили суштинско и првобитно значење изворних речи. А првобитно значење појма *софист* јесте *мудар човек* или *мудрац* (*sofia* = мудрост; *sofos* = мудар; такође, *софист, sophistai* = онај који [друге] чини мудрим, мудрац, стручњак); у ранијим временима овим појмом су се означавала и славна Седморица мудраца, а *истим именом обележаваху се и велики песници, философи, музичари, државници*[7]. Временом је из већег броја разлога (о којима ће касније бити речи) ова реч добила погрдно значење, које се до данас углавном одржало јер су о софистима негативно говорили и писали и највећи филозофи античке Грчке – Сократ, Платон, Аристотел. После њих појам *софистика (sophisma)* најчешће означава вешто, варљиво и лажно умовање или закључивање.

Софисти, нарочито старији (или *први*) међу њима, имали су карактеристичан начин на који су своју професију упражњавали. Они су заиста били (први) *професионални и приватни* учитељи, који су се од свог умећа издржавали; зато су много путовали и ишли у сусрет потенцијалним слушаоцима и ученицима. Од града до града тражили су публику која би била спремна да плати њихове услуге. Углавном би у одређеном месту, када би у њега пристигли, прво одржали једну јавну беседу или некакав *јавни час* којим би показивали публици своју вештину, знање и способности. Такве наступе су радо одржавали у значајним светилиштима, где су могли наћи бројнију публику из разних грчких градова и земаља, и ту су могли доћи до веће и шире славе. Ова јавна беседа била је неки облик унапред пажљиво припремљеног *јавног предавања*, или је била вешта импровизација на било коју тему коју би публика изабрала (по томе је нарочиту славу стекао Горгија). То би софиста и беседника

6 Милош Ђурић (1955), стр. 5.

7 Милош Ђурић, *op. cit.*, стр. 7. *Име софист има, дакле, три значења: оно значи исто што и* sofos *тј. учен човек, затим учитељ науке и политичке вештине и, најзад, плаћен учитељ беседништва.* (*Op.cit.*, стр. 6)

доказивало и потврђивало као свестрано образованог и способног да и друге много чему поучи.[8]

Софисти су, дакле, углавном били путујући учитељи, махом пореклом из малоазијских и италских грчких насеобина и колонија (тзв. Велика Грчка), дакле из полиса који су у претходном периоду често били у привредном и културном погледу снажнији и развијенији него полиси тзв. Старе Грчке или Хеладе (мада су ове колоније оснивали исељеници који су из старогрчких простора у тежим временима бољу судбину тражили изван домовине). Често се упрошћено разумева и тумачи да је историја грчке културе проширена историја културе Атике и Пелопонеза, док неки бољи познаваоци сматрају (или *знају*) да у претходним вековима, столеће или два пре атинског *Златног доба*, „Атина није имала чему да нас научи"[9]. Па и сама класична грчка филозофија рађа се, грубо речено, у малоазијској Јонији да би, *када је томе дошао историјски тренутак*, врхунце доживљавала на атичком тлу.

У сваком случају, Атина је као најмоћнији хеленски полис, као привредно и културно средиште грчког света у тренутку када тај свет доживљава највишу тачку свог развоја, за путујуће учитеље свакако била веома привлачна. Ту су софисти могли постићи врхунац у својој професији, тек ту су се, у *најжешћем такмичењу са другима*, могли коначно доказати, стећи најзначајније и најбројније ученике, увек прижељкивану славу, па и највеће материјално богатство. *Методска речитост* коју су другима као учитељи беседништва умели да пренесу доносила им је *високе хонораре, јер су људи били свесни тога да у тој школи нешто добијају*[10].

ДРУШТВЕНЕ ФУНКЦИЈЕ И ПОСЛЕДИЦЕ

Античку Атину као друштво и као културу савремени човек често види и доживљава у идеализованом светлу, и за то заиста има пуно основа (довољно је набројати само највеће од стваралаца који су у Атини боравили и стварали, и тиме ће се лако изазвати осећање дубоког

8 Marrou (1964), p. 80–81.

9 Marrou, *op. cit.*, p. 35.

10 Буркхарт (1992, том III, стр. 267).

поштовања, ако не и *страхопоштовања*). Међутим, због неопходне објективности треба рећи да су Атина и Атињани били пуни и снажних противречности јер, осим што је међу атинским грађанима било изузетно много значајних стваралаца у најразличитијим областима друштва и културе, упоредо је међу њима (па можда *и у њима*) било још пуно старих, традиционалних, па и тврдо конзервативних, реакционарних веровања, предрасуда и сујеверја. А интелектуална струјања о којима говоримо била су, као и све друго у Атини, чврсто повезана и испреплетена са политичким и религијским животом.

> „Иста особа је могла у једној прилици бити расположена за разговор о међународној и унутрашњој политици града-државе, о новим теоријама које се баве природом и универзумом, а била би свакодневно спремна да разговара и о томе да ли су богови задовољни или су љути на заједницу."[11]

Будући да су софисти имали ученике, мецене, пријатеље и познанике чак и у највишим друштвеним круговима и међу најмоћнијим породицама Атине, претпоставке о њиховом великом утицају на многе носиоце високих државних функција нису ни могле бити сасвим неоправдане. Протагору и Анаксагору слуша и уважава и један Перикле. А с друге стране, софистичка вештина јавног говора, убеђивања и филозофског (и не само филозофског) расправљања подстицала је сумњу, па и страх код оних конзервативнијих појединаца и кругова чија су традиционалистичка убеђења софисти могли уздрмати. Код неких је ова вештина убеђивања доживљавана као потенцијално опасна јер је те необичне путујуће учитеље, *углавном странце*, могла учинити превише утицајним и моћним, могла је лоше утицати на младе генерације и, најзад, можда и угрозити подршку богова коју су многи сматрали пресудном за судбину и спас Атине. Све ове сумње посебно су постајале драматичне у периодима нестабилности, а њих је било нарочито много након 430. године.

Томе треба додати и нека учења која су се могла сматрати чак *непосредно опасним* за веровања већине Атињана и за подршку богова; то су биле идеје које су се заиста могле доживети као *несагласне*, ако не и *непријатељске* у односу на традиционални систем вредности и на саму религију грађана Атине. То се пре свега односи

11 Martin, 11. 2. 7. XI [2].

на нека Протагорина учења, на снажан софистички субјективизам и релативизам који се доживљавао и тумачио као напад на утврђене *старе* вредности, и друго. О томе ћемо још говорити када будемо нешто подробније представили неке од значајних софиста појединачно. Све ово били су разлози због којих је деценијама, посебно у нестабилним и ратним временима, у атинском грађанству (не)свесно припремана оптужница против нове просвете, нових идеја и самих софиста, а та *несвесна* оптужница, стицајем историјских околности, претворила се у свесну правосудно-политичку манипулацију (или чак *заверу*) којом је оптужен и погубљен Сократ.

Ни тиме списак грехова софиста није исцрпљен, па ћемо још поменути да су им пребацивали што су своје поучавање наплаћивали (неки од њих и веома скупо), што је за Атињане, а посебно за високу аристократију, било срамотно и недостојно слободног човека.

> „Хелени су уопште привређивање сматрали срамотом, јер су тај рад вршили робови. (...) Поштован је рад само лекара. *Нарочито је срамотно продавати духовни рад, на пример за плату писати беседе другоме или га поучавати*. Сократ је оне који су за новац поучавали друге називао продавцима своје слободе."[12]

Даље, сви образовни садржаји и сва знања која су нудили нису за софистичке учитеље имала првенствено теоријску вредност по себи, већ је за њих свако знање *средство* да се постигне циљ који је изван самог процеса сазнавања, а унутар друштвеног окружења – циљ је *успешност* у конкретним социјалним и политичким околностима. Софистици се уопштено пребацује да су њени носиоци спремни да расправљају о свему и да бране било које од супротстављених и супротних гледишта једнако спремно и једнако успешно (па би, дакле, морали бити опасно неморални релативисти који се залажу за било коју идеју уколико им се за то довољно добро плати) – такво расправљање било је познато под називом *еристика*, и вероватно је неоправдано за такво шта оптуживати тзв. старије софисте са којима је расправљао и Сократ[13]. Еристика подразумева спретност да се о свему

12 Милош Ђурић (1987), стр. 178. Управо су софисти за новац другима писали беседе и поучавали; јасно је да се овде ради о норми једног изразито аристократско-робовласничког морала.

13 Диоген Лаерћанин (IX, 8, 52) опет, упрошћено, самог Протагору оптужује за настанак еристике: *Он је у својој дијалектици занемаривао смисао речи и придржавао се само речи; тако је постао творац читаве еристике, која је тада толико била у моди*. И још Диоген

говори и за и против, да се умешно барата формалним, логичким и вербалним аргументима, да се противник умном гимнастиком збуни и порази. О томе вероватно говори и Аристотел када мудрост софиста назива *привидном*, а не *правом мудрошћу*, а софисти за ту привидну мудрост још и новац узимају.

> „Ни Протагора нити Горгија нису имали никакву намеру да створе некакав систем; обојица су се посветили томе да једноставно формулишу известан број практичних правила. Они никада нису поучавали своје ученике било каквим истинама о бићу и човеку, већ само томе како да увек, и у свим околностима, буду у праву.“[14]

Тако су софисти са једне стране задовољавали значајне друштвене потребе за новим и вишим образовањем, а са друге стране могли су послужити и као евентуални и погодни кривци у одређеним приликама. Оптужница против софиста, која је изгледа састављана деценијама да никада не буде завршена, била је усмерена против неминовних друштвених и духовних промена кроз које је Атина морала да прође, и против њихових, ако не најважнијих, а онда најупадљивијих носилаца.

ЦИЉ, САДРЖАЈ, НАСЛЕЂЕ

У редовима (претежно) трговачких аристократских породица била је све јаснија и снажнија свест да се у друштвеном животу (а то за Атињане и остале Грке значи – у политици) у демократској социјалној заједници може постићи успех, па и *слава* (значајан елемент колективног грчког идеала још од Хомера) само ако се млади људи одговарајуће оспособе за деловање у тадашњим друштвеним околностима. То је свакако подразумевало одговарајуће васпитање, стицање знања и образовања вишег нивоа од онога које се у старим институцијама могло стећи.

> „Они (софисти) су путовали земљом и уз прилично скромну награду пружали младим Грцима из бољих обитељи неку подуку,

---

цитира Тимона: *Протагора, изванредан уметник у борби речима. Први је поколебао метод расправљања који називају ‘сократовским’*. Узгред, једно од значења појма *еристика* је *свађа* (Ж. Б.).

14 Marrou (1964), p. 82, подвукао Ж. Б. Узгред, ни ова, као ни остале *тачке оптужнице* против софиста, није ни сасвим нетачна нити је сасвим праведна.

што се никада пре није догађало, учећи их да изражавају своје мисли и да бране своја становишта и мишљења. Ширили су научавања филозофа и открића учењака, и отварали људске умове сложенијим питањима филозофије, етике, логике и естетике."[15]

Будући да у Атини, за разлику од Спарте (као у много чему супротног примера), васпитање и образовање није у потпуности под државном контролом, решење се тражило тамо где се једино могло наћи, код ових путујућих учитеља, софиста, који су били способни и спремни да своја знања и поучавања вредно прилагођавају потребама (потенцијалних и актуелних) ученика и слушалаца, јер им је укупан успех зависио од тога да ли ће и у коликој мери успети да слушаоце привуку. Ради се, дакле, о приватном поучавању, о приватној иницијативи у образовању вишег нивоа, образовању које је обухватало оне садржаје које је публика првенствено очекивала и тражила. *У њихову социјално-педагошком раду налазе се зачеци средњошколске и универзитетске наставе.*[16]

„Али ту се појавила друга група мислилаца – или, ако би могли исправити карактеризацију, група радника, практичара и изнад свега учитеља практичних умећа – софиста, које је мало или нимало занимало шта је *изнад неба и испод земље*, већ су се увелико бавили човеком, његовим друштвом, и његовим језиком, одричући се метафизике као јалове, празне и непотребно узнемирујуће. Уместо ка њој, окренули су се логици, епистемологији, и етици."[17]

Због тога су софисти покушавали и успевали да поучавају слушаоце у великом броју области (или да кажемо *наука* и *вештина*), мада су углавном сви имали и неке своје специјалне способности и знања у којима су се најбоље сналазили и по којима су били чувени. Многи су тврдили да могу људе поучавати *било којој врсти знања*[18]. То је још један од разлога због којих су софисти постепено стекли рђав глас у грађанству (и код многих филозофа, укључујући и нај-

15 Paretti (1967), стр. 269, подвукао Ж. Б.

16 Милош Ђурић (1955), стр. 5.

17 Jarrett (1969), p. 15; *... с тим што је логика била практична логика која тражи успешан аргумент, епистемологија углавном напад на непроменљиву истину упоредо са одбраном здраворазумског емпиризма, а етика секуларна, светска, и релативистичка.*

18 Савићевић, *op. cit.*

веће међу њима); јер, многи су сматрали да су такве претензије на *свезналашѿво* надмене и неприличне, те да и то доказује да знање које софисти нуде није право, него површно и лажно знање, тј. да је то само *умно īимнасѿицирање* без праве вредности.

Софисти су пре свега покушавали да привуку млађе људе из богатијих атинских породица, како због материјалних разлога, тј. могућности боље зараде, тако и због друштвеног престижа и славе, али и због сопственог схватања да на тај начин чине добро и појединцима и заједници, *а не само себи*. Они су преобразили атинску просвету тога доба, али треба имати у виду да никада нису желели да постану некакви *народни учиѿељи и васйиѿачи*.

> „Циљ васпитног покрета који су створили софисти од почетка је било образовање народног вође, а не народа. То је у основи био стари проблем аристократије у новом облику."[19]

> „Проблем са којим су се суочили софисти, и у чијем су решавању успевали, био је прилично уобичајен проблем – како створити способног државника. У њихово време то је постало питање крајње хитности."[20]

Овај васпитни покрет, са свесним циљем или тек стицајем околности, тежи да васпитава и образује друштвену елиту, а не шире слојеве грађанства. А оно што се од елите тражи у демократској друштвеној заједници каква је Атина пре свега је *беседничко образовање, или беседничка вешѿина, јер ко није био речиѿ, није му ни моīло йасѿи на ум да се бави јавним сѿварима*[21]. Друштвени успех у Атини појединац је могао очекивати уколико је имао способности и дара за јавно наступање у институцијама тога времена, у скупштини и на суду, морао је излагати и бранити сопствене предлоге, износити оптужбе и од оптужби се бранити[22], морао се јављати и доказивати као политички активан грађанин у бројним расправама, званичним и незваничним, од којих тадашња Атина бруји и одјекује.

19 Јегер, *op. cit.*

20 Marrou, *op. cit.*, p. 77.

21 Буркхарт (1992, III том, стр. 270).

22 Сваки грађанин на суду заступа самог себе, адвокати или заступници у античкој Грчкој не постоје. Једино логографи и ретори (најчешће софисти) неким грађанима за новчану накнаду пишу говоре које ће наручиоци изложити на суду или у скупштини *као да су њихови*.

> „Једино ми, Атињани, оне који не узимају учешћа у јавним пословима не називамо неактивним, него *бескорисним грађанима*. Исто тако ми, Атињани, сами одлучујемо о државним пословима, или бар покушавамо да их правилно схватимо, сматрајући да речи делима не наносе штету, већ да штета настаје више онда, када послу приступамо пре него што се о њему *посаветујемо*. Јер, заиста, ми смо надмоћни у томе што испољавамо велику смелост, али и у томе што добро *промислимо* о ономе што ћемо предузети, док код ових других смелост долази из *незнања*, а размишљање доводи до оклевања."[23]

За све то, како се сматрало и показало, нужан услов била је беседничка способност и вештина. Због тога је неопходан и нужан део поучавања свих софиста реторичка обука. Има аутора који сматрају да су *неки софисти* (нпр. Горгија) *били само ретори који нису ничему подучавали*[24]. Међутим, свођење њиховог поучавања само на реторику далеко је од објективне слике ствари. Они су због постизања раније поменутог васпитног и образовног циља морали и умели да поучавају слушаоце и садржајима низа других *наука* (или *предмета*), па су и тиме стекли врло значајно место у историји васпитања и науке о васпитању.

> „Софистима се може одати највеће признање за изум и развој формалних садржаја [предмета; *formal subjects*] граматике, реторике, дијалектике или логике, и математике."[25]

> „О граматици, реторици и дијалектици пре софиста нигде нема говора, и зато они морају важити као њихови творци."[26]

Колико је већ овај детаљ значајан сведочи и овде лако уочљиви *trivium* (коме је као таквом, ето, већ у антици ударен први темељ), а који ће остати основни садржај образовања вековима касније, до Средњег века и још даље. Формално образовање на европском Западу (и) зато има велики дуг у односу на софисте. Математика се нешто касније придружује првим трима *слободним наукама* или *вештинама*,

---

23 Тукидид, II, 40, (подвукао Ж. Б). Познато је да Атињани за означавање тих *бескорисних* грађана, оних који не користе *право* и не испуњавају *обавезу* слободних грађана да учествују у јавним пословима, користе појам *idiotes*.

24 Јегер, *op. cit.*, стр. 153. Нисмо сигурни да је то за Горгију заиста тачно.

25 Good (1965), p. 30.

26 Јегер, *op. cit.*, стр. 163.

па ће се међу садржајима образовања већ назрети и *quadrivium*, па самим тим и цео васпитно-образовни систем (овде сасвим условно назван наставни план) *septem artes liberales* (дословно *седам слободних вешшина* или *умешносши*, слободније *седам слободних наука*). Ако софисти још нису тривијум повезали са квадривијумом (аритметика, геометрија, музика, астрономија), заслужни су за први, велики и одлучујући корак – ради се о увођењу mathemata у више образовање – опет је то дело софиста (*mathemata* обухвата и хармонију и астрономију, још *од времена йиШаīорејаца*[27]). Но, налажење античких корена много каснијих и *млађих* васпитних појава, појмова, проблема и питања никада не би смело да нас изненађује (уколико барем унеколико познајемо и разумемо историју васпитања).

У вези с тим, можемо софистичким доприносом историји васпитања, такође и у вези са претходно поменутим, сматрати и зачетак *либералноī* образовања (у дословном значењу *слободно* образовање); у њиховом тумачењу ово и овакво образовање чине:

> „... ослобађајуће (ослободилачке) вештине које чине да слободан човек успешно обавља задатке који се тичу друштвене и политичке одговорности у демократском друштву. Софистички учитељи су били добро оспособљени за тај задатак својим енциклопедијским знањем. Мада у највећој мери специјализовани у области реторике и расправљања, морали су да се позабаве свим практичним чињеницама *једноī ошвореноī друшшва*: филозофијом, религијом, књижевношћу, историјом, језиком, поезијом, и музиком."[28]

Поменуто енциклопедијско знање, оспособљеност да се убедљиво и ауторитативно говори о великом броју тема и области, било је у то време називано *polimatia* (многознанство, свезналаштво), и заиста су прави и успешни софисти умели и могли да слушаоцима свакодневно доказују своју упућеност у сва знања и све *науке* тога времена. Њихово време, и њиховом заслугом, било је заиста и *време ширења научне образованосши*, која је због друштвених околности и потреба имала и одређени друштвени циљ, и *на шај начин социјалне йрилике нису се уйрављале йрема науци, неīо се наука, йредајући се савременим*

27 Јегер, *op. cit.*, стр. 163–164.

28 Hibler (1988), p. 78, подвукао Ж. Б.

струјама и тежњама, управљала према социјалним приликама, и тако софист постаје најизразитији тип духа времена.[29]

Филозофи у односу на софисте имају свој став, који је све до XIX века, под утицајем великих античких филозофа и њихове *антисофистике* био претежно негативан, али у науци о васпитању не би било сувисло стављати под сумњу оно што је јасно и очигледно:

> „Софисти су названи утемељивачима науке о васпитању. Они су заиста поставили основе педагогије и интелектуално образовање још и данас у великој мери иде путем који су они обележили."[30]

Најзад, у овом поглављу ћемо, пре но што представимо поједине значајне софисте појединачно, укратко приказати особености софистике по којима се она разликује од филозофије која им претходи и оне чији су савременици. Те особености се јасно могу сагледати ако се пође од *предмета*, *метода* и *циља* софистике[31].

- Космологија је била у средишту интересовања дотадашње филозофије, док се у софистици тежиште окреће ка *човеку и питању настанка и развоја културе.*[32]

- Метода софистике ослања се на искуство на основу којег се изводе закључци; уместо дедуктивне и спекулативне, ради се о *емпиријско-индуктивној методи.*

- Циљ софистике није теоријски већ је практичан; уместо сазнања ради сазнања, софисти користе посматрање стварности да стекну знања која ће им послужити као средство за постизање циља – успешног учешћа у практичном, друштвеном животу. У питању је знање и сазнање *о човеку и за човека.*

---

29 Милош Ђурић (1955), стр. 5.

30 Јегер (1991), стр. 155. Иако је Вернер Јегер, неприкосновени научни ауторитет у овој области, своју студију објавио 1933. године, није се у последњих седамдесетак година догодило ништа толико битно и ново што би утицало на објективност његове оцене изречене 2332 године након Сократове смрти. Софисти су нама данас значајни једнако много колико су били и Јегеру.

31 Претежно према Милошу Ђурићу (1987, стр. 179–180, 1990, стр. 499).

32 А *Грци су културу у целости схватали васпитно-политички.* (Јегер, *op. cit.*, стр. 151)

ПРОТАГОРА ИЗ АБДЕРЕ

ПРОТАГОРА (?481 – ?410), рођен у Абдери (Тракија, у северној Грчкој), био је оснивач старије софистике, *најоригиналнији и најоштроумнији софист*[33], *први и највећи међу софистима*[34]. Учио је од Леукипа, познавао је Демокрита и Хераклита и био је донекле под њиховим утицајем. За разлику од Демокрита, који развија материјалистичку и атомистичку мисао, бави се онтологијом и природним наукама, Протагора је много више заинтересован за епистемологију, етику, теорију језика, вештину међуљудске комуникације, а нарочито за васпитање и поучавање.[35] Хераклитов утицај на Протагору углавном је гносеолошки.[36] Био је Протагора и под утицајем Анаксагоре, кога је сусретао на својим путовањима у Атину.

Протагора је први софист који за самога себе прихвата овај назив, и признаје да је његов позив васпитање и образовање људи; професију путујућег учитеља прихватио је када је имао тридесет година, и њоме се бавио све до смрти, дакле око четири деценије[37]. Првобитно је поучавао у Абдери и ближим местима, а затим је путовао и поучавао широм тадашњег грчког света, а осим у Старој Грчкој чешће је боравио у Јужној Италији и на Сицилији. У Атини се сусретао са Еурипидом. Перикле га је познавао, примао и уважавао, па је 444. године Протагору послао и у важну државну мисију у Турију (Велика Грчка, тј. Јужна Италија), где су Атињани основали колонију и Протагора је имао задатак да за ту заједницу напише законе. Ту је упознао Херодота и Емпедокла.

Од Протагориних дела остали су нам само мали фрагменти, а неколико дела знамо само по насловима (тачније речено, по *темама* о којима говоре). Због дела које је називао *О боговима*, а које је 411. године објавио у Атини (прочитао га је, можда, у Еурипидовој кући), био је јавно оптужен за безбожност. Због тога је морао да напусти Атину, и током пловидбе ка Сицилији вероватно се удавио, док је

33 Милош Ђурић (1987) стр. 180.

34 Jarrett (1969), p. 22.

35 Jarrett, *op. cit.*

36 Милош Ђурић, *op. cit.*

37 *Овај и Продик са Кеоса су јавно читали своје говоре и за то примали хонорар.* (Диоген Л., IX, 8, 50).

његов спис спаљен на атинском тргу. *То спаљивање јесте једини познати пример интелектуалне инквизиције пре царева.*[38]

У теорији сазнања Протагора полази од истраживања самог субјекта сазнања (за разлику од ранијих филозофа који крећу од космолошких разматрања); његов закључак гласи да је извор човековог сазнања *у чулним осећајима, у опажањима*, па су то и мерила истине[39]. Зна се да је један од својих списа називао *Истина* (или *О истини*), и мада је спис изгубљен знамо да је почињао његовим чувеним ставом, једним од ретких сачуваних фрагмената Протагориних дела:

> *„Свих ствари мерило јесте човек: оних које постоје да постоје, а оних које не постоје да не постоје.“*

Овај став, може се рећи, представља револуционаран корак у историји филозофије, јер без икакве сумње на радикалан начин у средиште интересовања и истраживања ставља *човека*, било да је реч о појединцу или о људском роду.[40] Ово је могло и морало уздрмати тадашњи *стари свет идеја* на којима је почивао стварни грчки свет, јер се радикалним субјективизмом темељно релативизују (сви) појмови, те је морало доћи и до релативизовања *морала* који је тај свет чинио онаквим какав је био. Ако знамо да су велики филозофи (а посебно Сократ и сократовци) мучно и упорно тражили *апсолутне* моралне појмове, онда се софистички субјективизам може и мора видети као сушта супротност тим настојањима на филозофском и друштвеном пољу. Сматрамо да су заиста многи могли уочити и доживети не мале *опасности релативизма.*[41]

Одатле већ није био далек пут до непосреднијих *јереси*. Софисти више не сматрају да људски закони и установе проистичу из природе, већ потичу од обичаја, конвенција које обликују сами људи због сопствених потреба. То опет значи да су институције и друштвени односи које су многи Грци сматрали вечним, суштински непроменљивим јер су чак *под заштитом богова* – такође само релативни, променљиви и привремени. Судбина је постајала нејасна и

38 Милош Ђурић (1990), стр. 499.

39 Милош Ђурић, *op. cit.*, стр. 181.

40 Велики број различитих аутора спори се око тога да ли је реч о индивидуалном људском бићу или не, и вековима се око тога никаква права сагласност није могла постићи. У ту расправу се овде нећемо упустити.

41 *Perceived dangers of relativism.* (Martin, 11. 2. 4. 3. XI [2])

непредвидљива, закони којима су дешавања традиционално тумачена уздрмани су или опозвани. Протагора је ишао толико далеко да је доводио у питање срж и срце самог старог хеленског света, отворено сумњајући и у само постојање богова.

> „Што се тиче богова, ја немам начина ни да знам да ли они постоје, или да не постоје. Јер, има много препрека које ометају знање: и сама нејасноћа питања и краткоћа људског живота." (Протагора, *О боīовима*)[42]

Уздрман је устаљени поредак идеја и вредности, и то је могло (или морало, пре или касније) уздрмати поредак у друштвеној заједници. Сам Протагора је покушавао да се одбрани од оптужби да његове идеје штетe демократском поретку не одустајући од става да закони не почивају на апсолутној истини, *која не йосшоји*, али се морају поштовати јер је то за људе целисходно, тј. корисно; људи живе у друштвеној заједници због сопствене користи и опстанка, и зато морају поштовати законе који омогућавају да заједница функционише у складу са потребама сопствених чланова, грађана.

Но, изазивајући негативне реакције код традиционалистички и конзервативно настројених мислилаца и грађана, бавио се Протагора и питањем постанка и развоја културе, као и питањима настанка и развоја човека и заједнице (у спису *О йочецима људскоī друшшва*[43]). Овде се супротставља и Хесиодовом песимистичком схватању о назадовању људског рода и заједнице, те митско-поетским језиком велики софист објашњава да би људи, створени од богова, били осуђени на пропаст и међусобно би се истребили да нису вољом богова обдарени *йравдом* и *сшидом*, који су „украс државе и присна веза пријатељства". Правда и стид су *обавезни за свакоīа, јер ко их нема, шреба да буде унишшен као айсолушно асоцијално биће, као īрадска куīа*[44]. Тек захваљујући правди и стиду људи су надвладали свој природом стечени егоизам и индивидуализам и могли су да оснују друштвену заједницу и државу због заједничког и узајамног одржања.[45]

---

42 Према: Диоген Л., *op. cit.*, прев. Албин Вилхар.

43 За то знамо највише захваљујући Платону и његовом дијалогу *Прошаīора.*

44 Милош Ђурић, *op. cit.*, стр. 182.

45 Дакле, Јегер с правом сматра да софисти имају немерљив значај у историји васпитања јер су *йрви досшиīли свесни идеал кулшуре и образовања.*

У складу са таквим учењима, и Протагорин васпитни циљ исказује се на пољу практичне етике и политике (баш тај спој имплицитно за њега као да чини *науку о васпитању*), а значајну компоненту грађанске врлине коју он жели да изгради код својих ученика представља политичка мудрост којом ће ученици одржавати и унапређивати заједницу на корист своју и других грађана. Од темељног значаја је и то што он васпитање не везује само за детињство, нити за младост, већ сматра да оно *у правом смислу речи тек почиње са изласком из школе*, с тим што су (требало би да буду) главни васпитачи политичке врлине код (одраслих) грађана државни закони.

Ова идеја је суштински нова и потпуно превратничка у односу на старо васпитање, и јасно заговара не само *могућност*, већ и *нужност* васпитања и образовања током одраслог доба. У целини гледано, софисти су, као уосталом и Сократ и многи други учитељи тога доба, били посвећени поучавању *одраслих* ученика, те су тако *андрагози*, а не *педагози* (ако позовемо у помоћ модерне појмове). Јер, међу њиховим ученицима преовлађују млади и млађи мушкарци, али то су људи мужевног доба, који су изашли из школа и већ су стекли елементарно школско образовање (у ствари, стекли су све образовање које се могло стећи у постојећем, формалном *васпитно-образовном систему*). Више образовање траже *изван система*, код софиста, *приватних професионалних учитеља*. По суштинским обележјима, дакле, ради се о *образовању одраслих*, и може се чак рећи да је све образовање изван елементарног школства у Атини и Грчкој било више *андрагошко*, него педагошко.

За нас је такође веома значајно и Протагорино инсистирање на вредности *посматрања* и *упоређивања* у сазнању. Више пажљивих и упоређиваних опажања и посматрања обогаћује искуство и приближава нас истини; у овом се Протагора приближава захтевима научне методологије каснијих времена. Ипак, његова теорија сазнања представља један облик гносеолошког субјективизма или индивидуализма.[46]

> „Ја наиме тврдим да је истина како сам написао, тј. да је сватко од нас мјера онога што јест да јест и онога што није да није. Но ипак самим тиме силно се разликују један од другога што

46 С тим што то, како каже Милош Ђурић (*op. cit.*, стр. 182), никако није *прост* субјективизам или индивидуализам.

> једном јест и појављује се једно а другоме друго. И далеко сам од тога да не бих признао да мудрост и мудар човек постоје, већ штовише, тога самога називам мудрим који би некоме од нас, којему се нешто чини и јест зло, то мијењајући постигао да му се чини и јест добро. (...) *Тако и у одгоју из лошега стања треба промијенити у боље. Лијечник врши измјену лијековима, а софист говорима.*"[47]

Са оваквим субјективизмом и релативизмом није се могла засновати нити разрадити систематска етика која би се темељила на одређењу највишег добра, па то Протагора није ни остварио (то није ни желео). Уместо тога, он се посвећује васпитању, образовању, оспособљавању младих људи за успешне и корисне чланове друштва. Схватао је колико је велик значај васпитања и образовања за човека и колико је васпитање моћно средство разумног уређивања људске заједнице. Он сматра да постоје они који су способнији но други за успостављање доброг и нормалног стања (данас бисмо можда рекли – *оптималног функционисања*) и то у *људском телу, у организму биљке, у мишљењу и осећању народа* – то су *лекари, земљорадници, државници, педагози*[48]. Практичним задацима васпитања и образовања младих широм Грчке посветио је највећи и најплоднији део свог живота.

Протагора је као учитељ и софист био веома уважаван куда год је путовао и поучавао, и стекао је као мудар човек и учитељ велику славу, као и материјално богатство. Свуда је налазио

> „...очеве који су желели да им синови у свету напредују, да постану трговци, правници, политичари, дипломате: укратко да буду способни да говоре, да се изражавају течно и убедљиво, да побијају мишљења која се противе њиховим интересима, да дискредитују противнике, да изазову дивљење за сопствено излагање..."[49]

Сматра се да је баш он први заступао став да је у расправи могуће подједнако успешно заступати било које од два супротстављена гледишта, да се може убедљиво говорити и за и против било којег тврђења; тако се његов целокупан систем поучавања темељи на *антилогији*[50].

---

47 Platon, *Teetet*, 166d, 167a (прев. М. Сиронић).

48 Милош Ђурић, *op. cit.*, стр. 184.

49 Jarrett, *op. cit.*, p 22–23.

50 Marrou, *op. cit.*, p. 82, такође Ehrenberg (1973), p. 343–344.

Вербална и интелектуална окретност није могла бити довољна уколико није имала одговарајућег материјалног садржаја. Зато се морало савладати не мало знање; морали су Протагорини ученици савладати историју сопственог и других грчких градова, па и историју Персије и Египта, морали су вредним учењем упознати значајне државнике и војсковође са свим њиховим врлинама и слабостима, морали су барем донекле познавати песништво Хомера, Хесиода, Пиндара, Симонида, Есхила и других. Исто тако су морали познавати и славне спортисте и њихове подвиге и, поред свега, морали су вежбати и *рвање, јахање, гађање луком и стрелом и бацање копља*[51].

Протагора је као васпитач од позвања имао дар посматрања и објективног сагледавања васпитаника, и уочио је да је важан (пред)услов успеха у васпитању природна обдареност, која се кроз *теоријску наставу* обогаћује *знањем*, па се даље практичним *вежбањем* утврђују *врлине* у које он убраја праведност, разборитост, храброст, побожност, мудрост.

> „Ту 'педагошку тријаду' примили су од Протагоре сви софисти, па и сам Платон. Онај који људе учи врлинама и политичкој мудрости јесте *софист* као 'учитељ васпитања и врлине', тј. човек мудрац као посредник између живота према законима и нагонског живота: ко од њега учи, тај ће онога дана кад буде први пут с њиме отићи кући бољи, а сутрадан исто тако. И једнако ће сваки дан набоље напредовати."[52]

Ако је (а јесте) истина да је Протагора *први и највећи* од софиста, ако је *најоштроумнији, најоригиналнији, најумнији* и, коначно – језиком његовог времена речено – *најмудрији*, онда је за историју филозофије од свих софиста најзначајнији. Ако га посматрамо са становишта историје васпитања и историје науке о васпитању (уважавајући све раније наведене оцене о софистима као *утемељивачима науке о васпитању*, који су допринели *утемељењу педагогије и заснивању умног васпитања*), онда се све помињане високе заслуге софиста морају пре свега односити на Протагору из Абдере.

51 А ни то није још било све, јер се морао добро савладати језик, посебно граматика, и још многе беседничке вештине у ужем смислу. (Jarrett, *op. cit.*, p. 23)

52 Милош Ђурић, *op. cit.*

ГОРГИЈА ИЗ ЛЕОНТИНА

ГОРГИЈА потиче из Леонтина на Сицилији, из колоније коју су основали Грци са Халкидике. Сасвим приближно можемо рећи да је рођен између 500. и 480., а да је умро између 391. и 370. године; живео је, по разним ауторима, између 105 и 109 година, а наводно је и у тој дубокој старости живот завршио самоубиством (одбио је да узима храну, што се тада сматрало чином нарочито својственим мудрим људима). Познато је да је био ученик Емпедокла и Елејаца.

Многи тачнији подаци о његовом животу нису познати, али се сигурно зна да је 427. године[53] (већ у својим зрелим годинама) дошао у Атину као изасланик Леонтина, са задатком да тражи помоћ Атињана против Сиракузе. У овој дипломатској мисији био је успешан, али није то био једини успех који је тада постигао. Атињани су били његовом појавом, наступом и мудрошћу толико очарани *да је одједаред постао један од најславнијих људи у свој Хелади*[54]. Многи његови пријатељи и слушаоци били су врло угледни и богати људи, те се вратио кући са великом зарадом. Неколико година касније преселио се са Сицилије у Хеладу где се бавио беседништвом и беседничким поучавањем; вероватно је дуже живео у Атини из које је одлазио на путовања по многим грчким крајевима, и то од Арга до Олимпије, од Тесалије до Беотије.

> „Горгијин долазак у који град био је право славље, јер би постигао такав успех да би сви грађани почели 'горгијати'; одасвуд би хитали људи да чују славног беседника, и многи су му давали силне новце, да би их упутио у тајне своје вештине."[55]

Горгија је од свих софиста највише посвећен теорији и пракси беседништва, те се није публици нудио као учитељ (других) политичких врлина. Уместо тога, ученицима је обећавао да ће их поучити како ће, користећи моћ речи и говора, постићи свој циљ. Чак и сами Атињани, толико славни због своје речитости, жудели су да од њега уче беседништво, па *мора бити да се, почев од Горгије, ниво речитости у Атини* (још више) *уздигао*[56]. За разлику од Протагоре,

---

53 Година Платоновог рођења.

54 Милош Ђурић, *op. cit.*, стр. 196.

55 Милош Ђурић, *op. cit.*

56 Буркхарт (1992, том III, стр. 268).

он није желео (или није марио) да га уопште зову софистом, већ је хтео да буде само беседник; сматра се да је био и аутор беседничког уџбеника или приручника под називом *Вешшина*, у којем се бави критиком, сврхом и средствима *беседничке умешносши*[57].

У беседништву је био толико умешан и самоуверен да је дозвољавао самој публици да *йредложи шему* о којој ће он сам беседити, што су његови обожаваоци доживљавали као доказ његове свестраности и мудрости (или свезналаштва), јер он је често или чак увек успевао да задовољи публику беседом о *њеној* теми. Након тога, слушаоци су били спремни да му признају да је доказао и *своју* тезу.[58]

Осим неких познатих беседа, сачувано је нешто његових фрагмената (има их мали број) који доказују да је реч о проницљивом посматрачу који је и своје поуке о васпитању и образовању умео да изрази стилски ефектно и *беседнички* убедљиво:[59]

> „Они који запуштају филозофију и троше време на обична учења[60] слични су просцима који су жудели за Пенелопом, али су спавали са њеним слушкињама."

Горгија је био омиљен и поштован мислилац, беседник и учитељ реторике, и није непосредно и упадљиво као Протагора доводио у питање вредности и веровања на којима је почивао грчки свет. Међутим, барем у једном аспекту отишао је даље и од Протагоре и тако, мање уочљиво али темељно, допринео да софисте видимо као револуционарну силу у мишљењу, сазнању и просвети тога времена.

Ради се о његовом *іносеолошком нихилизму и скеййицизму*[61], који је изложио у свом (несачуваном) спису *О йрироди или о Не-Бићу*. Мада се првобитно скептицизам не усмерава посебно на религијска веровања, јасно је да религија за скептика спада у класу *доімашских* тврђења, јер се догматским сматра свако позитивно тврђење које иде

57 Милош Ђурић, *op. cit.*, стр. 197.

58 Jarrett, *op. cit.*, p. 65.

59 Jarrett, *op. cit.*, p. 66.

60 *Ordinary studies.*

61 Милош Ђурић, *op. cit.*, стр. 197–198; Jarrett (*op. cit.*, p. 67, подвукао Ж. Б.) каже: „Indeed, he is *the grandfather of Scepticism.*" Good (1965, p. 31) напомиње да га често називају и *оцем реторике*.

иза појавног. Горгија је назив праоца скептицизма заслужио својим познатим ставовима:

- *ништа не постоји*;
- *ако нешто и постоји, не може се сазнати*;
- *ако је нешто и сазнатљиво, не може се саопштити* (и другоме разјаснити).

Из овога, између осталог, проистиче да човек нема могућности да се бави некаквим вишим научним или филозофским сазнањем, већ се може посветити само делокругу практичне, конкретне делатности.

На темељу гносеолошког нихилизма Горгија изграђује и свој етички нихилизам[62], те не жели ни да говори о општем појму врлине, и сматра да се *врлина по себи не може научити*. То не мора да означава педагошки или андрагошки песимизам, већ показује да за њега постоје само бројне посебне врлине, које се могу учити и научити, а међу којима је највреднија способност владања над људима.

> „Као једини циљ философирања он налази *успех којим неко као вешт беседник стиче славу, положај и моћ у држави*."[63]

Тако је он своју изванредну беседничку вештину преносио бројним ученицима, знајући да неки од њих ту вештину користе да чине добро, али било је свакако и оних који су је користили на зло; ови други су то учење схватили као оправдање *права јачега над слабијим*. Иако је њихов учитељ био морално смеран и обзиран човек, који заступа нешкодљиво убеђивање усклађено са филозофском рационалношћу и са моралним владањем, из његовог учења се могла извући и злоупотребити и клица коју су користили и злоупотребљавали многи демагози и тирани.

Као утицајан и омиљен учитељ беседништва, Горгија је за собом оставио читав низ утицајних и знаменитих ученика, углавном беседника и/или политичара, међу којима је за нашу тему најзначајнији Исократ, којем у овом раду посвећујемо посебно поглавље. Од других беседника, Горгијиних ученика, познатији су Агатон, Протарх, Ликофрон, док су

62 „Теори(ј)ски скептицизам одвео је Софистику и моралном скептицизму." (Шљивић, 2001, стр. 219)

63 Наведено према: Милош Ђурић, *op. cit.*, стр. 198.

неки од политичара стекли још већу славу (не увек по добру) – Критија, Менон, Каликле, Проксен, Трасимах.

ПРОДИК СА КЕЈА

ПРОДИК потиче са острва Кеја (Хиоса или Хија), и поузданији подаци о његовом рођењу нису познати (живео је приближно између 470. до након 399. године). Вероватно је приближно вршњак Сократов, с тим што поуздано знамо да је Сократа надживео. Свакако је рођен у ранијем V веку, а помиње га и комедиограф Аристофан 423. године. И он је, слично као Горгија, долазио у Атину као изасланик свога града, и ту је постао познат и цењен као упечатљив говорник веома дубоког гласа. Прича се да га је Сократ добро познавао, и да га је чак препоручивао за учитеља. Под извесним његовим утицајем вероватно су били и Еурипид, Тукидид, Исократ и други.

Продик је сматрао да би софист требало да буде *посредник између филозофа и политичара*, а он сам то је и био више пута као дипломатски изасланик који је наступао у атинском већу, па се у тим приликама бавио и *полемичким предавањима о разним етичким питањима*[64]. Међутим, вероватно се највише бавио језичким анализама и подробним истраживањем значења речи; *изгледа да се већи део његових поучавања бавио прављењем тананих дистинкција између синонима за које се често претпостављало да су потпуно еквивалентни*[65]. Сматра се да је Тукидид баш од њега могао научити и преузети стилску и језичку јасност и прецизност којом се одликује. О Продиковој славној умешности у језичким студијама и граматичкој настави сведочи и сам Сократ (са дозом ироније и хумора на рачун свој и Продиков):

> „Посебице учење о именима није мала ствар. Ех! да сам ја присуствовао Продикову предавању – којега је цијена 50 драхми – *а које слушаоцу даје сву знаност о том питању* – сам он то каже! – ништа те не би спријечило да дознаш истину о исправности имена. Али, ствар је у томе да сам ја слушао само оно предавање

64 Милош Ђурић, *op. cit.*, стр. 187.

65 Jarrett, *op. cit.*, p. 79. Предмет и циљ његових језичких истраживања била је, дакле, *синонимика*, која је била посебно значајна за судско и политичко беседништво. (Милош Ђурић, *op. cit.*, стр. 187)

> од једне драхме. С тога разлога не знам како стоји с оном истином у том питању. Ипак, спреман сам с тобом и Кратилом суиспитивати."[66]

Неки аутори помињу претпоставку да је и Продик можда оптуживан у Атини за безбожништво, јер је порекло богова тражио само у природи, и земљорадњу је сматрао извором целокупне културе и религије (зато што је она подстакла побожност свих облика, од мистерија и жртвовања до поштовања богова). Земљорадња је такође за Продика у темељу целокупне просвете, док његова теогонија, рационалистички и психолошки утемељена, своди религију на душевни одговор човека на природне силе које утичу на човеков живот.[67] Због таквог учења, које има елементе пантеизма, означавали су га и као атеисту.

Познато је да је Продик био човек слабога здравља, меланхоличан и суморан, и то је вероватно барем донекле подстакло његов песимизам у погледу оцене вредности човековог земаљског живота. Величао је живот испуњен часним радом (какав је рад земљорадника), и није био наклоњен хедонизму који неким другим софистима није био стран; такође, у наплаћивању поучавања био је умеренији од многих. Његово најбоље познато дело јесте *Похвала Хераклу* (или *Избор Хераклов*), морално-поучни спис или говор који је, како су то чинили софисти и ретори, написао за своје ученике као пример одређене врсте беседе, и са тим говором је имао великог успеха у многим грчким градовима, посебно у Спарти. Спис приказује младог хероја Херакла који у младости стоји на раскршћу два пута, Добра и Зла. Херој бира пут Врлине, а то је тегобан и дуг пут до радости, и одриче се најлакшег и најкраћег пута до задовољства који му нуди Срећа, тј. Неваљалство. Врлина му вели:

> „Али те нећу преварити обећањима насладе, него ћу по истини рећи што јесте, како су богови ствари удесили. Јер од заиста добрих и лепих ствари богови не дају људима ни једну без труда и рада. Него ако желиш да ти богови буду милостиви, треба богове поштовати; ако хоћеш да те воле пријатељи,

66 Platon, *Kratil*, 384b, прев. Динко Штамбук. Уз помоћ енглеског превода којег наводи Jarrett могло би се то нешто другачије изразити: *Ех, да нисам сиромах човек, моīао сам код великоī Продика слушаши онај курс од 50 драхми, који uредсшавља uоūūуно образовање īрамаūичко и језичко – ūо су њеīове речи* – (итд.).

67 Милош Ђурић, *op. cit.*, стр. 188.

> треба пријатељима добро чинити; ако желиш да ти који град одаје пошту, треба граду користити; ако захтеваш да ти се због врлине цела Хелада диви, треба се трудити да Хелади добро чиниш; (...) ако намераваш ратом се уздићи и желиш снагу да и пријатеље ослобађаш и душмане да савлађујеш, *треба и саму ратну вештину од стручњака учити и вежбати се у* томе како се њоме служи; ако си вољан да и телом јак будеш, *треба тело навићи да се покорава памети и вежбати уз напор и зној.*"[68]

Морално-поучна снага и стил овог Продиковог дела, инси-стирање на моралном васпитању и самоваспитању у неговању врли-не, увиђање значаја знања и вежбања (рецимо: теорије и праксе) у моралном, умном и телесном васпитању – све то открива значајног и обдареног учитеља и васпитача, па утолико више морамо жалити знајући да је он био аутор и других *похвала*, које нам судбина није сачувала.

ХИПИЈА ИЗ ЕЛИДЕ

Знамо да је ХИПИЈА родом Елиђанин, али о годинама његовог рођења и смрти немамо тачнијих података, осим што знамо да је био млађи од Протагоре и да је надживео Сократа. Он је у много чему карактеристичан софистички полиматист, *типичан полихистор и представник многозналаштва међу софистима*[69]. Путовао је и поучавао и као путујући учитељ и као изасланик свога града у дипломатским мисијама. Ређе је долазио у Атину, више је путовао и поучавао на Пелопонезу и на Сицилији. Сам је тврдио да је упућен у *све области знања*, и тим својим свезналаштвом се наводно надмено хвалио.

Платон га представља[70] у негативном светлу, као помпезног, неосетљивог, самозадовољног човека, који се пред Сократом хвали количином новца коју зарађује (*чак и више од Протагоре*), говори о многим областима наука и вештина у које је упућен, а у које, *осим филозофије*, спадају теорија и пракса беседништва, теорија књижевности, теорија музике, уметност, историја, све до аритметике, астрономије и геометрије, а наводно је први у употребу

68 Наведено према Милошу Ђурићу, *op. cit.*, стр. 190 (подвукао Ж. Б).

69 Милош Ђурић, *op. cit.*, стр. 191. Freeman (1907., p. 172) каже да је Хипија био *marvellously allround genius*.

70 У дијалозима *Протагора, Хипија већи, Хипија мањи*.

увео појам *археологија* (*arhaiologija*), а то је био *први и једини пут у прехеленистичкој књижевности*.[71] Његов велики допринос васпитању јесте и значајније увођење математичких знања међу образовне садржаје; у новије време чак је доказано да је Хипија био *проналазач квадратриксе, прве геометријски дефинисане криве и у исти мах прве трансцедентне криве уопште*, па се и због тога сматра да је Платонов приказ Хипије необјективан и неправедан, и да његова *карикатура софисте има мало веродостојних историјских црта*.[72]

Противречан и противречно оцењиван готово увек и у свему, добијао је супротне оцене од различитих аутора и када је у питању стил говора и писања; за једне је био *јасан и разумљив, прожет неком једноставношћу која импонује, иако не без икаквих уметничких акцената*, док други код њега налазе *бомбастичну бујицу речи*[73].

У сваком случају, познато је да је Хипија био учитељ на гласу (и *на цени*); због способности да поучи младе људе у најразличитијим областима знања која су им могла помоћи да успеју у друштву, многи очеви су радо (и много) плаћали Хипији да поучава њихове синове. Да би се показао и доказао пред широм публиком, посебно је волео да се појављује у Олимпији, на панхеленским играма, јер је ту имао прилику да Грке из свих крајева очарава својим богато украшеним и ученим беседама.

> „Ту се и хвалисао да је све што носи на себи сам направио: прстен, печатни прстен, стругач, уљаницу, обућу, кошуљу, пурпуран огртач и скупоцени појас. То хвалисање открива, додуше, његову сујету, али је он у исти мах и остварио киничко-стоички идеал аутаркије јединке и дао пример за своје учење о повратку природи."[74]

Осим што се поносио ретким и изразитим занатским умећима, у Олимпију је доносио и тамо је представљао и своја књижевна дела, епске поеме, трагедије, дитирамбе, *и све врсте прозних дела*.[75]

И Хипија је имао обичај да понуди публици прилику да сама изабере тему беседе или предавања, а могли су слушаоци по свом

71 Pfeiffer (1968), p. 51. *Arhaiologija* = учење, изучавање, наука *о почецима*.

72 Михаило Ђурић (1952), стр. 162.

73 *Des Hippias bombastischen Wortschwall...*, наведено према Михаилу Ђурићу, *op. cit.*, стр. 164.

74 Милош Ђурић (1990), стр. 192.

75 Freeman, *op. cit.*

нахођењу и да му постављају питања; сигуран у своју упућеност у сва знања и науке, тврдио је да никада није нашао достојног противника у расправи. Његово многознанство заснивало се на посебној мнемотехничкој вештини којом је увежбавао своје памћење (*мнемоника*, мнемотехника, улази у наслеђе класичног ораторског образовања као један од пет њених делова[76]). Најзад, можда и међу најоригиналније Хипијине особине и способности можемо убројити поменуто познавање многих заната, што је био врло одважан изазов важећим друштвеним обичајима и вредностима које је Хипија сматрао противприродним и ограничавајућим.

Историја васпитања има и један посебан разлог да помиње и памти име софиста Хипије; он је, наиме, посебно заслужан за увођење математичких садржаја у образовање. Он је, пре и више него други, увидео тај огроман формални и формативни потенцијал математичких садржаја на васпитање и на развој интелекта, па се математички садржаји од Хипијиног времена неизоставно изучавају у свим васпитно-образовним системима. Порекло система општег и вишег образовања којег познајемо и сматрамо својим у великој мери је грчко-софистички.

> „Као што говори и Протагорин опис владајућег начина вас-питања, пре њих [софиста, Ж. Б.] постојала је само практична настава музике. Подучавање музике је било у рукама китариста. Софисти су му придружили теоријско учење питагорејаца о хармонијама. Но, *увођење наставе математике представљало је за сва времена фундаментралан чин*. У круговима такозваних питагорејаца математика је била предмет научног истраживања. *Њену незаменљиву педагошку вредност схватио је тек софист Хипија.*“[77]

Хипија је захтевао да се његови ученици темељно образују у садржајима четири науке које су се развијале од времена Питагориног – аритметике, геометрије, астрономије и музике (акустике), и ту ћемо јасно препознати каснији, по латинској терминологији названи *квадривијум*. Увиђање васпитних и образовних вредности ових садржаја спада у прворазредне софистичке доприносе развоју васпитања и науке о васпитању.[78]

---

76 Marrou, *op. cit.*, p. 87.

77 Jeger, *op. cit.*, стр. 164, подвукао Ж. Б.

78 В. Marrou, *op. cit.*, p 88. Pfeiffer (*op. cit.*, p. 52) наводи да сам појам *квадривијум* настаје *готово хиљаду година након Хипије*.

Хипијина дела (нажалост само нека од њих) знамо по теми (*наслову*) и из неких посредничких извора. *Тројански разīовор* је за нас значајан јер има васпитно-моралну садржину; то је књига поука о понашању племића и владара, којима као крајњи циљ и задатак Хипија препоручује постизање *славе*. Циљ васпитања је и за Хипију пре свега врлина или *одлика*, *arete*, (првенствено морално) самоусавршавање, и по томе се он не разликује суштински од других значајних софиста.

> „Само док Протагора усађивање врлине хоће да постигне школовањем мишљења и говорења, Продик истицањем моралних образаца, Хипија тежи да тај циљ постигне научним предавањима најразноврснијега садржаја."[79]

Важно је да поменемо да је Хипија међу најрадикалнијим софистима у погледима на значајно питање порекла закона, тј. на темељно важан однос *fizisa* и *nomosa*, природе и закона. Можда је баш Хипија био први који користи ову антитетичку формулу (супротстављање онога што настаје *ūо ūрироди* ономе што настаје *конвенцијом*), *формулу која је ūосūала īоūово класична*[80]. Релативизовање номоса карактеристично је за већину софиста, али Хипија у том смеру одлази даље од многих, јер изричито тврди да се људски и друштвени закони противе природи.

> „Оно што је некада – за Хераклита или Пиндара или Емпедокла – било највиша могућа норма од свих, било је, или је барем требало да буде, на другој страни у виду *државних закона* водич за живот грађанина. Сада се *nomos* сматрао за обичну људску конвенцију или чак, као код Хипије, за тиранина којег ваља уништити."[81]

Овим ставом у односу на људске и друштвене законе Хипија заступа концепцију *ūриродноī ūрава*, концепцију која законима даје само значење међу/људског споразума, договора или конвенције, и зато закони нису израз природног поретка нити божанске воље; штавише, Хипија сматра да закони кваре, ометају, спутавају природу, те да их људи поштују само због своје несигурности, слабости, страха,

79 Милош Ђурић, *op. cit.*, стр. 193.

80 Pfeiffer, *op. cit.*, p. 53.

81 Ehrenberg, *op. cit.*, p. 348.

неспособности, несамосталности. Сам аутор оваквих схватања живео је у приличној мери у складу са сопственим ставовима, изван конвенција, јавно критикујући важеће друштвене обичаје и норме. Веома је значајно да је он у своме окружењу имао снаге и храбрости да се заложи за друштвене идеје које су биле далеко испред тога времена.

> „Противприродно му се чини и законско притешњавање извесних људских класа, као и жена, *којима се ускраћује право на духовно образовање* и политичку активност, и зато он у *Збирци* није без разлога истицао 'лепу и мудру' Таргелију из Милета, која се четрнаест пута удавала и у политичком погледу била веома утицајна."[82]

> „Хипија хоће да једнакост и сродност прошири на све што носи људски лик."[83]

Имплицитно се Хипија као *универзалиста*, очигледно, одважио чак и на критику ропства и робовласништва, а све у складу са идејом о природној једнакости свих људи, са којом је повезивао идеју о аутархији јединке коју је сам очигледно доказивао шепурећи се Олимпијом у одећи и обући коју је сам сачинио, пркосећи и на тај начин свима који су и даље са висина робовласничке земљопоседничке аристократије сматрали да је сваки рад, а посебно физички, занатски, *технички* рад, срамотан за слободног човека и грађанина. Можемо овог софисту схватити и као свесног провокатора, птицу-ругалицу која својим наступом намерно привлачи пажњу, изазива публику на размишљање и критичко преиспитивање свега што се сматрало неприкосновеним. Хипија очигледно и нападно покушава да у људима и заједници уздрма неке темељне идеје на којима је почивао свет хеленског полиса којем се ближио неминовни крај. Сасвим је могуће да је он тога био свеснији него многи од њега *већи* филозофи; тога је такође био свестан и Горгија, један од првих заступника панхеленизма.

82 Милош Ђурић, *op. cit.*, стр. 195, подвукао Ж. Б.

83 Јегер, *op. cit.*, стр. 169.

АЛКИДАМАНТ ИЗ ЕОЛИДЕ

Међу оним млађим софистима који се могу сврстати у *Горгијину школу*[84] истицао се и АЛКИДАМАНТ из Елеје (у Еолиди). Он је врло радикално (не мање радикално од Хипије, можда чак јасније него сам Хипија) заступао концепцију природног права и противио се ропству. У једној беседи он изговара реченицу која је заиста *знаменита и револуционарна*:

> *„Слободне је све пустио бог; никога робом није природа учинила."*[85]

Алкидамант је и један од оних (спадају међу њих и највећи филозофи, као што знамо) који заступају јединство политичке моћи и филозофске мудрости. Пример за такав идеал за њега је био Епаминонда, славни тебански државник и генијални војсковођа, васпитаван у питагорејском духу, човек који је могао послужити као пример *краља-филозофа*, јер је био филозофски, музички и беседнички образован, био је стваралачки иноватор ратне вештине и тактике, победник над Спартанцима код Леуктре 371. године. Епаминонда је сузбијањем спартанске војне и политичке моћи остварио (привремену) тебанску хегемонију међу Грцима и задужио хеленски свет потпомагањем ширења демократије у многим грчким градовима.

АНТИФОНТ ИЗ АТИКЕ

АНТИФОНТ је атички софист, беседник и политичар, и о њему нам сведочи Диоген Лаерћанин; Диоген га представља као саговорника Сократовог у разним приликама, па и у оној где Сократ упоређује софисте са блудницама, јер мудрост нуде на продају. И Антифонт је заступао концепцију природног права на штету позитивног права, те је и саму поделу људи на Грке и варваре сматрао *варварским разликовањем*. Познат је био по својим хедонистичким идејама, па

---

84 По Милошу Ђурићу, *op. cit.*, стр. 202–203.

85 *Месенска беседа*, у којој се Алкидамант залаже за хелоте које Епаминонда, упркос противљењу Спарте, 366. године насељава у Месенији. Наведено према Милошу Ђурићу, *op. cit.*, стр. 203.

је Сократа наводно оптуживао да не зна шта је срећа, јер се она у самој врлини и знању не може наћи, те у Сократа мудрости и среће нема (Сократ има *само врлине и знања*, а срећа је за Антифонта материјална).

Као и многи други софисти, Антифонт питање закона (*nomos*) везује са корисношћу. Његов спис под називом *Истина* (*Aleteia*), сачуван у фрагментима и откривен тек 1915. године у Египту, представља *једини оригиналан документ софистичког учења о природном праву*[86]. У овом тексту он закључује да би човек пред другима требало да поштује државне законске норме (*nomima*), али када је сам требало би да следи природне законе. *Правила законска су арбитрарна, а правила природна су нужна.*[87] Зато се човек не сматра обавезним да без присуства других људи своје понашање усаглашава према људским законима, они важе условно, арбитрарно, а само природни закони важе увек; човек друштвене законе уважава јер тако избегава казну. Природни закон је изнад државног закона; државни закони, *окови природе*[88], регулишу деловање људи да би достизали задовољство и избегавали бол. Антифонт је, опет то и овде видимо, натуралист и хедонист.

Бавио се Антифонт и природним наукама, физиком, сложеним математичким проблемима (можда је чак први који је решавао проблем квадратуре круга, а неки га сматрају и једним од оснивача инфинитезималног метода), теоријом културе, политиком, етиком.

Његов спис *О јединству* (*О слози, Homonoia*) није сачуван, осим одломака, што нам знатно отежава да реконструишено његове идеје, али знамо да се у овом делу Антифонт бави и васпитањем.

> „Зато је за њега, као и за Протагору, *васпитање* најважнија од свих ствари. 'Јер, кад се нека ствар правилно започне, вероватно је и да ће завршетак бити правилан. Какво се семе посеје у земљу, према њему треба очекивати и жетву. *И кад се у младу душу посеје право образовање, оно тако живи и цвета за цела живота*, и не могу да га униште ни дажд ни суша.' "[89]

86 Михаило Ђурић (1958), стр. 73.

87 Ehrenberg, *op. cit.*, p. 349.

88 Јегер, *op. cit.*, стр. 169.

89 Наведено према: Милош Ђурић, *op. cit.*, стр. 212. Такође в. Jarrett, *op. cit.*, p. 85, и Freeman (1907, p. 172–173).

Појам *јединства* или *слоге* Антифонт везује за породицу, а не за питања устава или закона, и потом закључује да је безвлашће зло, а покоравање (помирљивост) нужно. Овде износи раније поменути закључак да су Грци и варвари *у сваком погледу слични*, а суштински се то односи и на робове.[90]

Све што смо изнели представља нам једног мање познатог али веома значајног мислиоца; *по својој индивидуалистичкој, хуманитарној, демократској и космополитској садржини, Антифонтово природно-правно схватање је исто толико радикално, реформаторско и револуционарно као и Хипијино.*[91]

Софисти које смо представили спадају међу оне који су значајнији и иза којих је остало више историјских података. Међутим, међу оне који спадају у софистички круг у ширем смислу има и оних који су се бавили различитим областима од интереса за софисте, или оних који су од софиста учили па су се потом истицали на неком другом пољу стварања. Пошто нас првенствено занимају они који су се бавили поучавањем, само ћемо укратко поменути значајније међу онима који се поучавањем у ужем смислу не баве.

Занимљиво је, вероватно и оправдано гледиште[92] да се у оквиру расправе о софистима може говорити и о ствараоцима из других области који су били ученици софиста и који су *суштински* у свом раду идеје и начин мишљења софиста ширили у другим пољима интересовања атинске јавности. Тако би велики драматичар Еурипид такође био софистички васпитач у драми тога времена, што нас не би смело изненадити будући да је *драмска књижевност међу Грцима била васпитна сила*, један аспект *paideje*[93]. И због тога се о драмској књижевности говори и у другим деловима овога рада. Други стваралац којег у овом контексту можемо поменути јесте историчар Тукидид, за којег се може оправдано претпоставити да је барем нешто од своје језичке прецизности научио (вероватно) од великог Продика, а његова бескомпромисна објективност у приказивању историјских догађаја указује на софистичке методе анализе и приказивања супротних гледишта, ставова и аргумената.

---

90 Ehrenberg, *op. cit.*; такође в. Милош Ђурић, *op. cit.*, стр. 209–213.

91 Михаило Ђурић (1958, стр. 82).

92 Jarrett, *op. cit.*, p. 87–94.

93 Повезаност Еурипида и софистике је много дубља од саме по себи занимљиве, илустративне и непотврђене чињенице да је Протагора можда баш у Еурипидовој кући обзнанио и читао спис *О боговима*.

„Стил и манир јесте стил и манир антитезе: нека се обе стране покажу."[94]

Тукидид је писац историје који тај свој рад посматра као *корисно* дело које људима треба да пружи поуздано знање о догађајима; ово знање ће људе *поучити* и помоћи им да

„... јасно сагледају оно што се догодило као и оно што ће се једнога дана поново догодити, сходно људској природи, на исти или сличан начин..."[95]

То само потврђује да је за Грке, ма каквим стваралаштвом или практичном друштвеном делатношћу се бавили, *paideia* била неодвојиви део стваралачке, животне и друштвене целине, циљ који, отворено или скривено, постоји на почетку и/или на крају свега.

Поменућемо још једну групу личности које се сматрају заступницима историјски и (посебно) политичко-филозофски значајне концепције тзв. *права јачега*. Између осталих, у ту групу спадају и Каликле, Трасимах, Калија, Критија.

КАЛИКЛЕ из Ахарне био је припадник софистичког круга, али није био софист у практичном смислу (у смислу *професије*), и чак је на професионалне софисте гледао са негодовањем; он је првенствено био политичар, и често се сматра да је баш он *најизразитији представник екстремног природно-правног учења по коме неправда и егоизам владају светом и представљају једино оправдане принципе делања*[96].

КАЛИЈА је богаташ који у свој дом прима Хипију, КРИТИЈА бивши ученик Сократа и софиста који постаје члан озлоглашене Тридесеторице (тирана који под покровитељством Спарте преузимају власт у Атини након њеног пораза у Пелопонеском рату) – и баш је Критија, за многе (не и за Платона, можда само за Платона не) најкрволочнији од свих који учествују у тој страховлади. И сви су поменути појединци својеврсни изданци софистичког учења, идеје и постулате софиста усвојили су на свој начин, у складу са сопственим схватањем или *интересом*, па су их неки опет и у практичној политици показивали *на делу*. Учење о праву јачега суштински се бави

94 Jarrett, *op. cit.*, p. 94. В. и Vauhkonen, 2002., p. 128: If we connect the rhetoric with the sophists, then we are immediately on the field of rhetoric when we speak of Thucydides.

95 Тукидид, I, 22.

96 Михаило Ђурић (1958), стр. 53.

политичком сфером, оно је у сржи политике и *оно је у сржи политика*; идеал овог учења јесте (политичка) моћ и сила, важнија и од сваког права.

ТРАСИМАХ Сократу каже:

„Свака власт, опет, прави законе у своју корист: демократија демократске, тиранин издаје монархистичке законе, а тако чине и остале власти. *За оно што је њима корисно веле да је право поданика*, и ако га ко прекорачи, онда га кажњавају као човека који је преступио законе и починио кривицу. Тако ја мислим, најдражи мој, кад кажем да све државе подједнако суде о појму правичности: да је правичност од користи за државну власт. Јер та државна власт влада у држави и тако ће свако, ко добро размисли, увидети да је *баш свуда правично оно што ја велим: оно што користи јачему*."[97]

Трасимах тврди да праведност не подразумева ништа друго до (1) *право јачег*, (2) *покоравање законима* и (3) *искоришћавање других* (слабијих, од стране јачих). Законе с правом утврђују они који у држави поседују моћ и власт, и то у складу са сопственим интересом.

И ово учење о *праву јачег уопште* било је у теорији, а понекад и у пракси, извесним друштвеним снагама добродошло *теоријско и готово државно-правно оправдање тираније*.[98]

Дакле, она софистичка струја која се залаже за природно право, једнакост међу људима, изразито је универзалистичка, хуманистичка и космополитска, и доследно заступа *право слабијег* (осим поменутих, Ликофрон сматра да је држава обавезна да законима обезбеди слободу и безбедност појединцу, и то не само јачем, већ и слабијем, већини грађана, народној маси[99]). Међутим, упоредо и истовремено, из софистичког круга излазе и они који заступају сасвим супротне идеје и вредности. И то је сасвим *софистички*. Највећи међу софистима увели су на велика врата у дух и мисао својих савременика субјективизам и релативизам, за консеквенце које из тога изводи један Критија не можемо непосредно окривити самог Протагору, али ипак су и то чинили многи који су вековима у софистима видели друштвено и морално зло које нагриза темеље друштва новим идејама

97 Платон, *Држава*, 338е–339а, подвукао Ж. Б.

98 Михаило Ђурић (1958), стр. 63.

99 Милош Ђурић, *op. cit.*, стр. 203–204.

којима ништа није свето. Атински грађани су у једном историјском тренутку као своју субјективну истину доживели да *њихов град* (а то значи и *њихов свет*) *пада због просвете и софиста*. А ако о свему постоји двоструки говор, двоструки аргумент, двоструки разлог, ако свако од нас има (право на) своју истину, и мнење грађана атинских, *као и било шта друго*, може бити чак и истина.

Све оно што смо до сада показали, уверени смо, довољно аргументовано и убедљиво потврђује како су и зашто су софисти из најразличитијих разлога, више или мање неоправдано, вековима *као филозофи* били предмет оштрих напада и беспоштедне критике великих и највећих филозофских мислилаца, аналитичара и критичара, почев од њихових савременика па до наших дана. У филозофији, дакле, противречна гледишта везана за њихов значај и улогу трајно опстају и жилаво се одржавају.

> „Чак и данас, након размака од толико стољећа, многи људи понављају мишљење сувременика софиста који су оптуживали софисте да су *завели грчку мисао* и учинили је *скептичном, празном, формалном и аморалном.*“[100]

На крају овог поглавља, након раније изложене темељније анализе софистичких васпитно-образовних идеја и наставничко-васпитачко-учитељске праксе најбољих међу софистима, закључак и оцена коју о њиховој улози можемо и морамо донети сасвим је другачија од претходно поменуте. Јер, ако им је у историји филозофије припало нежељено и непожељно место *заблуделих и незаконитих синова* филозофије, у историји васпитања (и наукама о васпитању уопште) софистима би свакако, с пуно права и са добрим и јаким разлозима, морао припасти частан положај *заслужних и законитих праочева*.

---

100 Paretti (1967), стр. 269., подвукао Ж. Б.

5. СОКРАТ

ЛИЧНОСТ И ОКРУЖЕЊЕ/СОКРАТ И СОФИСТИКА/
СОКРАТОВА МЕТОДИКА/ЕТИКА И ВАСПИТАЊЕ/НАСЛЕЂЕ

Тако је Сократ провео цео свој живот
у Атини водећи разговоре.
Б. Петронијевић

Онима који су га слушали било је добро,
онима који га нису слушали било је жао.
Ксенофонт

ЛИЧНОСТ И ОКРУЖЕЊЕ

СОКРАТ (469[1]–399. год. п. н. е), Атињанин из племена Антиохида и четврти Алопеке, био је син вајара[2] Софрониска и бабице Фенарете. Дакле, познато је да није био аристократског, племићког, већ „нижег порекла".[3] Међутим, очигледна материјална оскудица која је пратила Сократа у зрелим и касним годинама не мора нужно да значи да је он и потицао из сиромашне породице, јер сама чињеница да је у војним походима учествовао као хоплит, тешко оклопљен и наоружан ратник-пешак показује да је он ипак имао, барем у том (ранијем) периоду живота, значајних средстава захваљујући којима је могао набавити скупу ратну опрему (то је била обавеза самог грађанина-ратника-појединца, односно његове породице); „... а да би се могао прихватити такве службе, морао је да наследи довољно велику очевину која би му то омогућавала".[4]

Каквог год да је био порекла, постао је најзначајнији и најславнији атински филозоф касног петог века, велики *оснивач аттичке философије*[5] и први у непоновљивом низу великих мислилаца (Сократ – Платон – Аристотел) који су се непосредно и стваралачки сусрели на тлу античке Атине у временском распону од само неколико деценија мада су, сваки понаособ и сва тројица као једна „целина", одлучујуће обележили целокупни развој потоње филозофије и културе уопште. Овакав, вишеструко значајан и наизглед готово нестваран сусрет тројице великана који су у низу учили и поучавали, први другога а други трећег, није се поновио у каснијој историји цивилизације, а може се са великом сигурношћу тврдити да би такав сусрет био немогућ на било ком другом месту. Они су се заиста могли

1 Различити аутори тврде (или претпостављају) да је Сократ рођен 470. или, можда, 468. године.

2 Софрониск је, по некима, био *каменорезац*.

3 Петронијевић (2002), стр. 139.

4 Коплстон (1988), стр. 134; В. и Милош Ђурић (1987, стр. 239).

5 Милош Ђурић (1980), стр. XIX.

срести само у старој Атини која и преко њих, ако не и *ӣрвенсӣвено ӣреко њих*, постаје клица из које касније, са промењивим успехом и тешким историјским искушењима и драмама, даље клија и расте цивилизација у којој живимо.

> „Сократ је био ружан, имао је велике очи, широке ноздрве, пљоснат нос, дебеле усне и уста отворена за уједање. Личи на Силена, пратиоца Бахусова са сатирима; он иде бос и увек у једном прљавом огртачу. Напустио је своју кућу. Његова жена Ксантипа била је врло жустра. Сократ је био врло сиромашан и умерен у јелу и пићу. Могао је да пије много и да се не опије. У рату је био врло издржљив и храбар. Ишао је бос по леду.“[6]

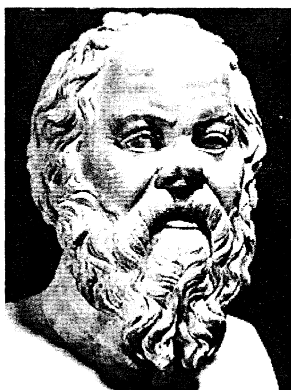

Познато је да је у млађим и средњим годинама Сократ био храбар војник, хоплит, оклопљени пешак или „пешадинац“ који се истицао на бојном пољу наизглед потпуним недостатком страха од непријатеља или од смрти, као и способношћу да трпи недаће, хладноћу и глад са необичном трпељивошћу и мирноћом. То су особине које су се и касније код Сократа могле уочити, јер је он увек живео веома скромним животом, у оскудици, немарно и слабо одевен, не обраћајући на те околности такорећи нимало пажње. Учествовао је у биткама код Потидеје 431–430, код Делиона 424. (где су Атињани поражени од Беоћана, и где су морали трком да беже, док је једино Сократ ходао лагано и без страха), а борио се и код Амфипоља 422. године. О Сократу код Делиона сведочи сам Алкибијад[7]:

6 Петронијевић, *op. cit.*, стр. 145. Наводно је Сократ имао (изгледа, *seems to have possessed*) један једини пар добрих сандала током целог живота. (Davis, 1914, XVI, 129)

7 Платон, *Гозба*, 221a-c, подвукао Ж. Б. И још Алкибијад вели: *А желиӣе ли да чујеӣе какав је био у борбама, јер је одисӣа ӣраво да му се и у ӣоме одужимо: за време борбе, ӣосле које*

„... И онде ходи својим путем као и овде,..., *мирно йоīледајући и на йријаšеље и на нейријаšеље*, тако да је свако и из даљине могао видети да ће се тај човек, дарне ли га ко, јуначки бранити. Зато се и повукао неповређен, и он и његов пратилац, јер у рату готово и не дирају у оне који се тако држе, него прогоне само оне који беже главом без обзира."

Неки аутори наводе да се Сократ у младости бавио и очевом уметношћу (или занатом), те му приписују да је израдио једно дело и за сам Акропољ (три грације, *Милоснице*, наводно су још стајале на улазу у Акропољ у II веку наше ере). Ово Сократово ауторство не може се сматрати сасвим извесним, а ни сама претпоставка да се бавио вајарском уметношћу није поуздано потврђена.[8] Знамо да је добио основно образовање које обухвата писменост, језик и књижевност, музику, гимнастику, да је био упознат са учењима филозофа које данас називамо представницима Јонске школе у филозофији, познавао је учења Анаксагоре и других савремених филозофа који су у Атини живели или су је посећивали, а посебно је подробно познавао своје савременике софисте, са којима је имао много додирних тачака, али и коренитих разлика које су се изражавале у бројним расправама.[9]

Сократ је своје зрело и касно животно и стваралачко доба проживео у време тешких и драматичних догађаја који су најављивали завршетак најсјајнијег доба у развоју Атине као привредног, политичког, културног, филозофског и уметничког средишта целокупне Грчке. То је време које *йружа у Грчкој слику оðшӣе несӣабилносӣи и несйокојсӣва*.[10] Дуготрајни и крвави Пелопонески рат (431–404), у којем као војник учествује и сам Сократ, постепено је разарао и најзад разорио моћ атинског града-државе, па је коначни пораз

су војводе дале мени и одликовање за јунаштво, нико други мене није спасао до овај. Био сам рањен, и он ме није хтео оставити, него је срећно избавио и моје оружје и мене самога. Вероватно је овде реч о бици код Потидеје, почетком Пелопонеског рата, када је Алкибијад имао тек око 18 година; *оружје* о којем се говори вероватно подразумева главни део опреме пешадинца-хоплита – округли штит *hoplon*, по којем су хоплити и названи; *одликовање за јунаштво* је тзв. *aristeia*, и Алкибијад сматра да је требало да буде додељено Сократу, а не њему – Алкибијаду. (B. Hamel, 2001)

8 Тако нпр. и Коплстон (*op. cit*) наводи да ово дело „археолози приписују неком ранијем скулптору", док Милош Ђурић (1987, стр. 239) ипак тврди, позивајући се на Паусанију и Диогена Лаертија: „Испрва се, као и његов отац, бавио вајарством и извајао скупину одевених Харита (Дражести), које су још и у позна времена стајале на атинском Акропољу... Оставио је малу радионицу очеву, да од целе Атине направи своју велику вајарницу."

9 И о којима нам сведоче Платон, Ксенофонт, Диоген Лаертије и други.

10 Папазоглу (1972), стр. 23.

довео до великих политичких потреса и трагичних последица (међу које можемо сврстати и осуду самога Сократа на смрт 399. године). Атина ни у IV веку, нити икада касније, неће повратити своју моћ из времена Делског савеза или „Атинског царства“, али ће ипак у том веку имати зрелог Платона и Аристотела.

Сократ се није непосредније и активније укључивао у политичка догађања свога времена, али његово деловање је увек било од значаја и за политички живот Атине, која је у бурним временима брујала од политичких и идеолошких трвења која су обојила и целокупан друштвени и културни живот града. И једина јавна дужност за коју знамо да ју је Сократ обављао остала је забележена као вишеструко значајна, историјски и симболички. Наиме, Сократ је био један од педесеторице *йришана*, већника који стално заседају и воде послове *Већа 500*, и то 406. године, у време велике и значајне поморске битке код Аргинуских острва, где су Атињани поразили Спартанце и поново остварили превласт на мору, али је због олује која је нагло почела после битке атинска флота изгубила многе бродове и морнаре које њени стратези нису могли спасити из мора, нити су тела мртвих морнара могли покупити да би их достојно сахранили. У закулисним политичким сплеткама и трвењима неки политички кругови су снажним притисцима, злоупотребама и манипулацијама обезбедили да се победничким стратезима због овога суди (и то у вишеструко незаконитој процедури), па су ови и осуђени на смрт и погубљени. Једини је Сократ од свих притана одолео свим притисцима, и једини се он супротставио покретању судског процеса (који барем у три аспекта није био у складу са важећим законима) и једини је, дакле, рекао да ће поступати *само йо закону*.

Овај догађај (који се недовољно често спомиње и наглашава када се о Сократовом јавном деловању говори) вероватно је био од великог утицаја на ток и завршетак Пелопонеског рата који је Атина коначно изгубила само две године касније, али утицао је вероватно и на судбину самог Сократа, те нам овај пример још са једне стране осветљава однос његових суграђана према њему, а можда нам објашњава и бројност оних који су били спремни да подрже оптужбу против њега, па и саму смртну пресуду. Атина је можда у овој прилици, злоупотребом сопствених демократских институција, учинила корак ка самоубиству,[11] али истовремено и корак ка убиству

11 *То је, зайраво, злочин који је дух народа извршио над самим собом.* (Шушњић, 2003, стр. 64)

великог Сократа коме није могла опростити што је боље од ње саме знао шта Атина заиста јесте, шта треба да буде и шта треба да чини.

У другој прилици супротставио се Сократ и тиранину Критији (који му је и сам раније био ученик) када му је овај наредио да доведе неког богатог човека да би га тиранин погубио. Све су то докази особене карактерне снаге и неуништивог моралног интегритета великог филозофа, интегритета који се најзад и најснажније потврђује у процесу који је против Сократа вођен 399. године, и када је он својим држањем пред оптужбом, судијама и најзад пред самом смрћу, потврдио да му је поштовање сопствених моралних принципа и закона важније и од сопственог живота.

> „Кад је био осуђен, сам он нити је хтео да моли за милост нити је хтео да бежи из тамнице, јер би тиме сам себе издао, разорио дело свог живота, порекао своју свештену мисију и престао да буде оно што је он хтео да буде: савест Атине."[12]

> „А кад му је било омогућено да побегне из затвора, он то није хтео. Своје пријатеље изгрдио је што плачу над његовом судбином и остајући у тамници одржао је *оне дивне говоре*."[13]

Сократ је као филозоф првенствено заинтересован за морал, он увек наглашава тежњу ка апсолутној истини и моралном усавршавању, с тим што је за њега знање првенствено *самопознавање, тј. познавање себе, проналажење апсолутних моралних појмова*[14], па је свакако Сократ *постао творац најдоследнијег етичког рационализма*[15]. Што се тиче филозофије природе, *Сократ је увидео да истраживање природе није наша ствар*[16], па том истраживању не поклања значајнију пажњу. У Сократовој моралној филозофији веома је значајан појам *самоусавршавања*; самоусавршавање је пут којим се „стичу унутрашња добра" док, по њему, чак ни само „зло, дакле, није апсолутни реалитет, самосталан чинилац стварности, него *последица*

12 Милош Ђурић (1987), стр. 269. А Бертранд Расел (1998, стр. 98, подвукао Ж. Б.) објашњава како је Сократ покушавао да (пре)васпита све и свакога у Атини. „Исти план је покушавао да изведе на многим људима, укључујући министра рата; *али је одлучено да га је лакше ућуткати отровом од кукуте, него лечити зло на које се тужио*."

13 Диоген Л. (II, 5. 24), стр. 49., подвукао Ж. Б. О *дивним говорима*, свако на свој начин али сваки са најдубљим поштовањем, убедљиво сведоче Сократови ученици Платон и Ксенофонт.

14 Заниновић (1988), стр. 27.

15 Атанасијевић (1968), стр. 8.

16 Диоген Л. (II, 5, 21), стр. 51.

неусавршавања људске природе“[17]. Овај став је значајан и због тога што указује на велико уважавање моћи васпитања (и образовања), а васпитању Сократ, уосталом, и посвећује огромну енергију и већи део свог живота. Уважавање моћи васпитања проистиче и из јасног приказивања све штете и свег зла које може проистећи у случају да се способности и обдарености појединца не увиде и не развијају на прави начин.

> „Тако и веома обдарени људи, они који се одликују веома јаким духом и који су веома способни да ураде оно чега се прихвате, постају веома способни и корисни ако се образују и науче шта треба да раде; тада чине веома многа и веома крупна добра. Ако остану неваспитани и необразовани, постају веома лоши и наносе највећу штету, јер они не умеју просуђивати шта треба да раде, стога се прихватају лоших послова, а како су поносни и жестоки, тешко их је обуздавати и задржавати. Зато и чине веома многа и крупна зла.“[18]

Дубока вера у моћ правог знања, васпитања и образовања (а ту веру можемо назвати и *педагошким* и *андрагошким оптимизмом*) сигурно је једна од значајних особености Сократове мисли и његовог деловања; он је потпуно уверен да васпитање (а нарочито филозофско образовање) има *моћ да људски живот преобликује набоље*[19]. Он се неће никада ни у овоме питању приклонити важећем схватању тога времена, схватању да је бављење филозофијом (а то код Сократа обухвата трагање за *правим знањем, старање за душу*, дакле и васпитање и образовање, а нарочито самоусавршавање, самоваспитање и самообразовање) нешто што се може препоручити само младим људима, док за старије (одрасле) постаје некорисно или чак штетно. Грчко и атинско већинско мнење Сократовог времена[20] говори да је можда *филозофија веома пријатна ствар ако се човек њоме бави у младости, али, ако се њоме бави дуже него што треба, то је онда пропаст за људе*, или, још јасније:

> „А кад наиђем на старијег човека који се још увек бави филозофијом и који не може да је се ослободи, онда, мој драги Сократе, мислим да такав човек заслужује батине.“

17 Милош Ђурић (1987), стр. 258, подвукао Ж. Б.

18 Ксенофонт (1980), стр. 96.

19 Paul Woodruff, *Socratic Education*, у: Rorty (1998, p. 14)..

20 А то мнење заступа Каликле (овде њега и наводимо) у Платоновом *Горгији*, 484b, d.

Уместо оваквог приступа, Сократ заступа веру и наду да се свакоме може помоћи да ступи на пут врлине и правога знања, ма колико био млад или стар; и сам Сократ са својим само/усавршавањем током целог живота (укључујући и учење музике, свирања лире, или плеса у поодмаклим годинама) доказује да он увек и у свему полази од себе, те да *оно што препоручује или тражи од других првенствено захтева од самога себе*. Никада се неће устручавати да каже: *Јер што ти говорим о нужности образовања односи се на мене једнако као и на тебе.*[21] Утолико је његов став супериоран у односу на масу других учитеља и васпитача (Сократове, и свих других генерација, подједнако). Он не поставља захтеве нити предуслове својим васпитаницима, не поставља старосне нити било какве другачије границе, што подразумева да је његово учење, поучавање, намењено *свакоме*, и он деценијама свуда по Атини покушава да ступи у разговор (уколико је то уопште могуће) *са сваким*, без обзира на узраст, занимање, порекло, претходно знање или образовање, он жели да у том разговору преиспита *првенствено себе, а затим и сваког другог*, те да покуша да достигне право знање које ће користити и њему и другоме, можда и свакоме.

Васпитни (педагошки, андрагошки) оптимизам, али и изванредан васпитачки теоријски и практички таленат Сократов огледа се и у схватању да најобухватније и најбоље, најозбиљније и највредније образовање и највишу мудрост мора стећи онај који ће се бавити најзначајнијим послом – *владањем* (државом). Јер, владар својим понашањем за највећи број људи може проузроковати највећу штету и/или највећу корист.[22]

> „Чудно је за што се само они који хоће да постану способни китараши, фрулаши и јахачи или што друго такво труде да што устрајније раде оно за што хоће да постану способни, и то не само за себе, него у оних који су на гласу као најбољи, и све чине и свега се лаћају само да ништа не би чинили без њихова упутства, јер иначе мисле да не би постали чувени; а неки од оних који желе да постану одлични беседници и радници у државним пословима мисле да ће, без припреме и труда, сами себе одмах оспособити да то чине.

21 Plato, *Alcibiades* I.

22 Наравно, овде јасно препознајемо клицу оне Платону толико драге и блиске идеје о владару-филозофу, идеје коју је ученик Сократов од свог учитеља преузео и са толико пажње даље развијао.

…Очевидно је, дакле, да већег и јачег труда треба онима који теже да управљају државом него онима који хоће да се баве поменутим вештинама.“[23]

И најзад:

„Сократ изјави да је то *лудо мислити да се у веома простим вештинама не постаје способан без врсних учитеља, а да управљање државом, највећи од свих послова, долази људима само од себе*!“[24]

Али, да бисмо у пуној мери приказали и схватили Сократову мисао и његов значај за теорију и праксу васпитања, потребно је да детаљније посебно прикажемо и још неке значајне особености његове васпитне делатности. Неке од ових особености нарочито су уочљиве уколико се подробније представи и анализира однос Сократа и његових савременика софиста.

СОКРАТ И СОФИСТИКА

Софисти су, као што знамо, путујући учитељи који су своје ученике поучавали на јавним местима, у предворјима храмова, гимназијама и тремовима Атине и других грчких градова. Њихова делатност на први поглед има заиста много заједничких карактеристика са деловањем Сократа, који је такође тражио саговорнике и ученике на сваком погодном месту.

„Сократ је свој позив вршио свуд по улицама атинским, обично у подне на пијаци, по јавним вежбаоницама, по тремовима око храмова. Он је свуд започињао разговор са људима свих сталежа, највише са младићима. Он се разговарао са државницима, песницима, научницима, занатлијама, ковачима и говедарима. Сократ се није стидео да почне разговор ма с ким.“[25]

Извесну разлику у односу на софисте овде већ можемо уочити. Софисти су као учитељи *по занимању* (или *по професији*), дакле професионалци који своје услуге наплаћују, углавном више желели да привуку младиће и људе из бољих и богатијих породица, односно

23 Ксенофонт, *op. cit.*, стр. 97–98.

24 Ксенофонт, *op. cit.*, стр. 97, подвукао Ж. Б.

25 Петронијевић (2002), стр. 140.

оне којима су могли да добро наплате своју наставу (и имали су у томе успеха). Истини за вољу, треба рећи да је и међу Сократовим ученицима били много знаменитих, па и богатих људи, и један од разлога његовог страдања и јесте вероватно у томе што су неки од таквих сматрани чак врло опасним и штетним (опасним посебно за тзв. *демократску странку* Атињана)[26]. Рђав утицај и негативно (политичко) делање тих моћних појединаца многи су очигледно сматрали за последицу штетног утицаја самог Сократа (сетимо се, *кварење омладине* је била једна од званичних тачака оптужнице). Стварни политички разлози за напад на Сократа и за његово уклањање из Атине (и *из живота*) нису се могли, тј. смели јавно и јасно изнети, јер политика је и у демократском атинском друштву (као, уосталом, и другде) била поприште испреплетених манипулација, завера, (целих) лажи и (полу)истина.

> „Стварни разлог непријатељства према њему био је, готово је сигурно, што се сматрало да је повезан са аристократским друштвом; већина његових ученика припадала је овој класи, а неки од њих, на утицајним положајима, показали су се као веома опасни. *Али овај разлог се, због амнестије, није могао навести.*“[27]

Још значајнија, практична и принципијелна разлика између Сократа и софиста јесте наведена професионализација поучавања која је карактеристична за софисте, а којој се и Сократ, као и многи његови савременици (и они необавештени који су софистом и њега сматрали) жестоко противи. Може се и скроман живот у оскудици, слабе материјалне прилике и одрицање од сваког луксуза, сузбијање сопствених (пре свега телесних и материјалних) потреба на најмању могућу меру сматрати сасвим свесним Сократовим опредељењем да постане и остане независан и слободан од свих спољашњих утицаја, чак и сопствених страсти и телесних потреба, а све са циљем да се потпуно посвети тражењу потпуне и апсолутне истине о себи, о човеку и о друштвеној заједници.

Сократ, дакле, за своје поучавање не прима новац нити било какве поклоне, и у приповестима Ксенофонта, Платона, Диогена[28],

---

26 *Сократ је веома волео обичан народ, али је важио за рђавог демократу.* (Јегер, 1991, стр. 244)

27 Расел (1998), стр. 99, подвукао Ж. Б.

28 Нпр. Сократ одбија и самог Алкибијада (њему је, како смо помињали, у бици Сократ спасао живот) који му нуди велико имање, одбија позиве многих владара да дође на њихов

можемо наћи већи број примера како филозоф одбацује све материјалне ствари које су му понекад нудили и врло моћни (дакле, можда и *опасни*) појединци. Тако је овај став карактеристичан за Сократа, а колико је различит од онога што чине многи софисти:

> „Често је бацио и поглед на обиље робе која се продавала и онда би самом себи рекао: *'Како много ствари ми је непотребно!'*
>
> Често је рецитовао и следеће јамбе:
>
> *Сребро и пурпур су корисни за песнике трагедија,*
> *а не за живот.*"[29]

Софисти су живели од свог умећа, а Сократ је живео за своје умеће. Међутим, то не значи да се морамо приклонити традиционално прихваћеној осуди софистике због наплаћивања поучавања; о томе говоримо и на другом месту у овом раду, а овде ћемо само скренути пажњу и на чињеницу да Сократови савременици и суграђани нису јасно схватали разлику између софиста и Сократа, и многи су сматрали да је и он један од софиста, можда (нај)опаснији од свих. То је у многим Атињанима појачавало гнев који је Сократ и иначе изазивао код већине грађана, због свог упорног и готово агресивног настојања да буди и пробуди жељу и потребу за достизањем правог знања код свих које је сусретао. А пошто знамо да је у природи Сократовог метода било првобитно достизање свести о сопственом незнању (или недовољном, неадекватном знању), ово учитељево довођење ученика и бројних саговорника у *невољу* да сопствено незнање јавно признају многи су доживљавали као подсмех и увреду.

Тако је током деценија Сократ вредно умножавао број својих непријатеља, оних који нису били спремни или способни (или *достојни*) да схвате вредност онога чему их је могао поучити, док је с друге стране стекао мањи број бескрајно оданих следбеника и ученика, оних који су жудели за правим знањем/истином и били способни да (барем донекле, у складу са сопственим способностима) прате учитеља на путу сазнања. Но, такву судбину Сократ је сам изабрао и другачију није ни желео.

> (*Деметрије из Византија*) „... даље прича да су због жестине у његовим истраживањима људи често наваљивали на њега

двор, итд. В. Диоген Лаертије (II, 5, 25–26, и другде).

29 Диоген Л. (II, 5, 25), подвукао Ж. Б.

стегнутим песницама, или га чупали за косу, а најчешће су га презирали и исмевали, а он да је све то подносио стрпљиво. Зато је, кад га је неко ритнуо ногом па се чудио што то тако мирно подноси, Сократ одговорио: 'Да ме је ритнуо магарац, да ли сам то добио по правди?'"[30]

Што се тиче тада врло актуелног, важног и принципијелног питања – да ли је прихватљиво узимати новац за поучавање, и сам Сократ се на свој начин, јасно и сократовски гласно изјашњава, и у том изводу лако ћемо препознати како он види себе, а како оцењује софисте (морамо признати да је он више него било ко други имао права да о том питању суди или да *сократовски загрми*):

„Антифонте, давање лепоте и мудрости на продају сматра се у нас једнако лепим и једнако срамотним... Исто тако и оне који мудрост за новац продају ономе ко хоће *зову софистима као блуднике*; а ко младића за кога је видео да је обдарен учи свему добру што га сам зна и чини га пријатељем, за тога сматрамо да чини што лепу и добру грађанину доликује."[31]

Но, ова разлика између софиста и Сократа нити је једина, нити је најзначајнија, и више се тиче система вредности карактеристичног за једну робовласничку друштвену заједницу са одговарајућим вредносним односом према раду као *привређивању* и извору *зараде*. Овакав однос према раду подразумева један суштински аристократски елемент који је трајно опстајао и у вредносном систему претежно демократске Атине. Можда бисмо једноставно могли рећи да ова разлика (између софиста и Сократа) заиста није толико суштинска колико неке друге.

Ако софисте и Сократа упоређујемо са становишта њихове *друштвене функције* вероватно ћемо уочити *сличности* пре него разлике.

„Као што је било очигледно у судници на суђењу великом учитељу, у очима старијих грађана који нису дошли под његов лични утицај, било је мало тога што може да разликује Сократа од његових професионалних такмаца. *Уистину је Сократ био софист; али и више од софиста.* И он и они слично су слободно

30 *Op. cit.*, стр. 48.

31 Ксенофонт (1980), стр. 27–28, подвукао Ж. Б.

испитивали ствари које су за очеве биле изван сваког питања; охрабривали су код синова оно што је изгледало као безбожничко преиспитивање, окретали су 'срца синова против очева'; и било је неких тачака где се сумњало да је Сократово учење разорније но њихово."[32]

Посао који су обављали софисти и који је обављао Сократ био је изванредно значајан са становишта постојећих друштвених потреба атинске државе (а нарочито са становишта атинског *друштва*), али то не значи да су друштвена заједница и појединци који су је чинили били у пуној мери свесни значаја друштвене улоге јавних учитеља. Погрешно разумевање околности и стварних потреба *заједнице* од стране већине коштало је Сократа живота, јер је у многим аспектима он за државу био најпогоднија жртва. У питању је *реакција против читаве културе карактеристичне за демократију, а посебно против софистике као кључне тачке те културе*[33]. Атина је пала, и маса је тражила *појединачног кривца*, јер тамна страна атинске демократије (посебно у њеном *радикалном* виду) огледала се и у превеликој моћи и премалој одговорности (често изманипулисане, неразумне, страстима пометене) *масе*.

„Аристофан то *мишљење да је Сократ софист* распростире по целом атинском грађанству. Али то Сократу не би шкодило, да нису дошле друге политичке прилике. Крајем Пелопонеског рата, Атина је 404. г. пропала. Владавином Тридесеторице уништена је демократија. Јавила се у облику реакционарном обнова која хоће поново да заведе стари морал, морал Солона и Дракона. *Атина свој политички пад приписује софистима и просвети*. Дакле, дошао је згодан моменат да се изађе са осудом против софиста. Не знају се специјални разлози што је баш на Сократа избор пао."[34]

Једна од битнијих разлика између Сократа и софиста тиче се и *беседничког поучавања*, које је свим софистима било углавном у првом

32 Pater (1910), p. 101.

33 Paretti (1967), p. 271.

34 Петронијевић (2002), стр. 141, подвукао Ж. Б. Узгред, могли би се са прилично великом сигурношћу утврдити и *специјални разлози* због којих је баш Сократ био (постао) у том друштвеном и политичком окружењу, као што смо већ рекли, *савршена жртва*, али такво разматрање (колико год било изазовно и занимљиво) превише би нас удаљило од сржи наше теме.

плану (ма колико да су се иначе међусобно битно разликовали, и мада су се сви трудили да пружају такорећи све врсте знања, имали су и своје специфичне области у којима су се нарочито истицали). Сократ је, међутим, самога себе сматрао неупућеним у беседништво, и о беседничкој вештини не ретко говори са снажно наглашеном иронијом. Њему је стало до *садржаја*, а не до *форме*; он увек и свуда жели да на слушаоце делује указујући на пут ка истини и правом знању, и зато сматра да сам није беседник, нити то жели да буде. Беседници су му често били противници, почев од софиста па и до неких од тужитеља на процесу 399. године.

> „Али, тако ми Дива, грађани атински, оно што ћете од мене чути, то неће бити беседе као што су њихове, улепшане глаголима и именицама, ни искићене, него беседа једноставна и са обичним изразима. Јер сам тврдо уверен да је право оно што кажем, и нико од вас нека не очекује друкчије. *Та не би, зацело, ни доликовало, грађани, овим годинама мојим да као лудо момче слажем беседе и да пред вас излазим.* (...) Тако се, ево, и сада обраћам вама са оправданом, како ми се чини, молбом да не гледате на начин моје беседе – можда ће она бити лошија, а можда и боља – него само да гледате на то и *само на то пажњу да обраћате да ли ја право говорим или не*, јер то је дужност и задатак судијин, а беседников – *истину говорити*."[35]

Прост, а искрен говор, којим се саопштава *истина*, јесте за Сократа у првом плану, и то су добро разумевали његови ученици и прави следбеници, који су били способни да схвате суштинско значење онога што им је учитељ саопштавао. Они, као ни он сам, нису марили за форму његовог говора, нити су га сматрали беседником (у тада важећем значењу те речи).

> „Јер, ако би ко хтео да слуша беседе Сократове, учиниле би му се испрва смешне: у такве речи и реченице споља су замотане, као у какву кожу разузданога сатира. Он говори о магарцима под самарима, и о неким ковачима, и обућарима, и кожарима, и чини се да увек истим речима исто говори, *тако да би се сваки неискусан човек могао смејати његовим беседама.* Међутим, ко их види отворене и зађе унутра, наћи ће најпре

35 Платон, *Одбрана Сократова*, I, I (*Разлика између кићене, али лажне, и просте, али искрене беседе*), подвукао Ж. Б.

да *оне једине међу свима беседама имају у себи ума*, и затим да су сасвим божанствене, и да у себи крију највећи број кипова који представљају разне видове племенитости и да оне највише ствари додирују, штавише: све оно што доликује да има на уму онај који хоће да буде леп и добар."[36]

Најзад, оно што сматрамо најзначајнијом разликом којом се Сократ темељно и суштински разликује од софиста, јесте Сократов *васпитни метод*; овај метод је толико оригиналан и значајан (вероватно и значајнији од целе расправе о сличностима и разликама између софиста и Сократа), да му морамо посветити посебну пажњу.[37]

СОКРАТОВА МЕТОДИКА

Сократ је заиста, како смо већ помињали, *провео цео свој живот у Атини водећи разговоре*, и баш је тај *разговор*, плодоносни дијалог између учитеља и ученика сама срж Сократовог васпитног (и образовног) метода. Сократ је био краљ атичке уметности разговарања која је имала вековну традицију; у Атини је *царовала „највећа слобода говора", и у њој већ и деца почињу говорити месец дана раније неголи у другим крајевима*. Били су Атињани уопште *љути препирачи и неуморни говорљивци*, па им се увек заједљиви Аристофан подсмева да су једино они својом брбљивошћу превазишли чак и *непрестано поцвркивање цврчака, у којима су они налазили символ своје аутохтоности*.[38]

„Тој атинској крилатој говорљивости и беседничкој окретности најплеменитији израз дао је Сократ."[39]

Атињани су, дакле, први међу брбљивцима, говорљивцима, разговорљивцима и разговарачима, а међу тим и таквим *дијалогичарима* (сасвим условно и *пригодно* их тако овде називамо) први и највећи

36 Платон, *Гозба*, 221е–222а, подвукао Ж. Б.

37 С тим што ћемо се односу и упоређивању Сократа и софиста неминовно повремено још враћати, без претензија да ћемо проблем тога односа заиста коначно разрешити, јер свесни смо следеће чињенице: „У области грчке филозофије, пребогатој споровима, питања која се односе на софистику и Сократа можда су најтежа и најзамршенија." (Јодл, 1975. стр. 19)

38 Милош Ђурић (1987), стр. 245.

39 *Op. cit*, стр. 246. Милош Ђурић сматра еластичну конверзацију *специјалном атичком вештином*.

је био Сократ. То је његово бојно поље и његово царство, у разговору и разговарању, пре но у говору и говорништву. А да се опет мало вратимо софистима, поменућемо да је њихов метод утемељен на другој врсти поступка и другој врсти ауторитета у односу на поступак и ауторитет Сократов. Софисти су, наиме, беседници и *предавачи*, а ауторитет предавача темељи се на ауторитету носиоца знања који је спреман да тај свој *посед* подели са слушаоцем/учеником, тј. да га њему *пренесе* или *преда*. Учено, китњасто, беседнички вешто софисти *предају* и излажу слушаоцима своје мисли, ставове, тезе, идеје, своје *знање*. Пре софиста, још у VI веку је Питагора својим ученицима саопштавао, обзнањивао истине, учења или *откровења* до којих је дошао, са огромним ауторитетом зналца и мудраца који је од следбеника бивао беспоговорно прихваћен. Ваљало би знати, дакле, да још из Питагорине школе потиче израз *Учитељ је рекао* (*Autos epha*) као довољан доказ истинитости одређеног става или тврдње[40].

У самом срцу Сократовог поучавања јесте, управо супротно томе, разговор или дијалог (*dia* = кроз; *logos* = реч), и Сократ дубински трага за начином да се мишљењем које се изражава речју допре до саме истине. Тим начином се унапређују способности *да се снагом речи разуме стварност, и да се стечено разумевање подели са другима. Дијалогом информацију преображавамо у лично (са)знање.*[41]

За разлику од софиста и других *мудраца*, Сократ нема жељу нити намеру да своје слушаоце веже ауторитетом зналца или, још горе, свезналице (што понекад неки софисти чине и отворено и на свој начин надмено). Те врсте ауторитета он се већ у почетку разговора радо одриче признајући да *ни сам не зна ништа, осим што зна да ништа не зна*. Суштински значај оваквог става тешко се може пренагласити, јер је он вишезначан и темељан за свако истраживање и за свако трагање за *правим знањем* како га Сократ схвата. Он признавањем сопственог незнања тек омогућава да се и саговорник у даљем току разговора лагано, само вешто вођен питањима Сократовим, и сам суочава са заблудом да нешто заиста зна, он и сам *освешћује* своје заблуде, погрешно знање и само незнање. Без те *свесности и освешћености*, човеку није могуће да учини било какав

40 Clarke (1971), p. 58. Тек много векова касније настаће *нови (?)* израз суштински истог значења: *Magister dixit*.

41 Bai (–); www.quasar.ualberta.ca/cpin/bai.htm.

даљи корак у тражењу истине, а заблуда о сопственом знању била је једна од основних и стално присутних препрека које су човеку стајале на путу у целом току развоја цивилизације, од почетака тог развоја па до данас.

Тако се Сократово наизглед слабашно и *једино* знање о сопственом незнању показује као суштинско и неопходно почетно освешћивање ограничења сопственог схватања, разумевања и сазнавања, освешћивање које је *conditio sine qua non* сазнавања истине, мада је и оно само почетни корак на том путу сазнања. Не треба сметнути са ума да ни тај почетни корак многи појединци, од Сократових до многих наших савременика *интелектуалаца*, нису у стању да учине. Јасно је колико је Сократов метод неупоредиво занимљивији, продубљенији, плодоноснији, али и захтевнији и тежи од софистичког, те су га могли са разумевањем и правим уважавањем (*и захвалношћу*!) прихватити само малобројнији, надаренији и способнији појединци који су постајали и остајали одани ученици и следбеници великог учитеља. Маса осталих, неспособних да на прави начин схвате и прихвате овај тегобан пут откривања истине, остајала је увређена и осрамоћена Сократовим доказима да је њихово „знање" лажно. Бивајући наведени да сами сазнају и признају да *не знају баш оно што су мислили и тврдили да знају најбоље* (тако се доказивало да они заиста ништа не знају) окретали су се многи против Сократа као да их он вређа и да их извргава руглу у јавности. Тако је учитељ током година у свом родном граду умножавао број сопствених непријатеља, потпуно свестан тога што чини, и у потпуном миру са самим собом и својим унутрашњим гласом, *daimonionom*, који га је водио кроз живот; не тражи Сократ до краја живота за себе другу и другачију судбину.

Захваљујући томе што је користио изванредно вешто вођена и обликована питања уместо отвореног *поучавања*, уместо излагања сопствених ставова и схватања, Сократ је ученику помагао да схвати недостатке и празнине у *сопственом* знању, *своје* заблуде и грешке, па се као резултат целокупног сложеног и тегобног процеса долазило до тога да ученик дође, уз помоћ учитеља, и до узрока заблуде и до истине саме, али *сопствене*, стваралачки и *свесно* сазнате истине, уместо до некакве *Сократове* истине која би се пасивно примала и јалово репродуковала. Овај процес је вишеструко практички и

теоријски поучан у филозофско-дијалектичком, психолошком, дидактичко-методичком, педагошко-андрагошком погледу.

> „Сократ је дијелио своју методу на два дијела: на *иронију* – негативни дио заједничког истраживања и увјеравања у погрешку, и на *мајеутику* – позитивни дио проналажења истине."[42]

Када би се сусретао са „неискреним људима, тобожњим свезналицама", који би се, „кад би им Сократ уздрмао тврђење, веома непријатно осећали"[43], он се служио својом специфичном *дијалектичко-педагошком иронијом*[44], полазећи од тога да ни он сам ништа не зна и да зато поставља питања другима, дакле и онима који мисле или тврде да знају, не би ли тако он сам до знања дошао. Утолико његов почетни став (*знам да ништа не знам*) заиста представља темељно *методолошко начело*[45], полазну тачку и претпоставку, ми сматрамо чак и *нужни (пред)услов* самог започињања тешког пута сазнавања истине.

> „Иронија му је служила само као средство да, у живој агонистици духа, очисти душу од корова и по њој посеје плодно семе. Он свакако ни сам није био свестан истине, али је познавао пут који води њој."[46]

На овоме познавању *пута* који ка знању, сазнању, истини води, а не на *поседовању* (знања, сазнања) истине темељи се васпитачки и учитељски *геније* и *ауторитет* Сократов, те се он по својој функцији и поступку, слободно речено, приближава неком савременом психотерапеуту или источњачком гуруу[47], и зато је Сократ више но било ко други *архетипски васпитач*[48]. Његови ученици (они малобројнији и способнији, из ужег круга следбеника) Сократа и уважавају као

42 Заниновић (1988), стр. 27. Good (1965, p. 33) каже да Сократов метод има три *корака*: иронију, *дефиницију* и мајеутику, док Шушњић (2003, стр. 36, и даље) говори о Сократовим *методама* у које убраја: иронију, мајеутику, дијалог и индукцију.

43 Нпр. в. разговор са софистом Трасимахом (о *праведности*) у првој књизи Платонове *Државе*.

44 О иронији Сократовој в.: Милош Ђурић (1987), стр. 247–248.

45 Шушњић, *op. cit.*

46 Милош Ђурић, *op. cit.*, стр. 248.

47 *По страсти расправљања упоређују га са софистом, а по равнодушности за свакодневне ствари, самодисциплини и концентрацији у разоткривању („порађању") истине, пореде га са гуруом.* (Кандић, 1992., стр. 108)

48 Hummel (1994), p. 5.

најдражег пријатеља који им помаже у достизању знања и истине која је у њима скривена, а не као мудраца, носиоца мудрости који им своју мудрост преноси.

Након иронијског *чишћења душе од корова* (заблуда, „лажи и утвара" које неки цене више од истине[49]) Сократ приступа другом делу процеса заједничког истраживања, за који је досетљиво користио назив заната своје мајке Фенарете – то је *мајеутика*[50], тј. бабичка вештина, те се он представља као познавалац тога заната, као *бабица* нешто необичне врсте – он не помаже у порађању женама, већ мушкарцима и, осим тога, не ради се о порађању телесном, већ о порођајним боловима и порађању *душе*.

> „А ево зашто то чиним: бог ме приморава да помажем при порођају али ми није дао да рађам. Према томе, *ја никако нисам нарочито мудар*, нити имам шта да покажем што би могло важити као пород моје душе; међутим, чини се као да они који са мном саобраћају испрва ништа не знају, али сви, уколико им је бог милостив, показују у току нашег саобраћања изванредан успех, као што сами, а и други то примећују; *и очевидно је да ништа нису могли да науче од мене, него су, напротив, много и лепа сазнања нашли сами у себи, и она су њихова имовина.*"[51]

Тако се сазнање добра, уместо непосредног преношења из свести једног човека у свест другог, „стиче као резултат сопственог размишљања и анализе садржаја свести – *самосазнавања*"[52]. Зато се и васпитање и образовање претварају у стваралачко само/васпитање и само/образовање, у буђење и развијање умних и моралних снага појединца, унапређивање низа стваралачких и критичких способности до којих се другачијим васпитно-образовним поступцима тешко или никако не допире.

Сократ је толико упоран у свом одрицању од сваког настојања да буде учитељ и да се учитељем назове, да се чак може сматрати да је његово постигнуће и идеал специфично поучавање, васпитање,

49 Platon, *Teetet*, 150e.

50 По Милошу Ђурићу *мееутика*, о томе в. Ђурић, *op. cit.*, стр. 248–249. *Иронија је била усмерена на оспоравање заблуда, мајеутика на откривање истина.* (Шушњић, *op. cit.*, стр. 37)

51 Платон, *Теетет*, 149a – 150e, у преводу М. Ђурића (подвукао Ж. Б.); у преводу Миливоја Сиронића 149d-e гласи: *Но и то је јасно да од мене никада ништа не научише, него су сами у себи много тога лијепога нашли и то рађају. Узрок пак порођаја је бог и ја.*

52 Милош Ђурић (1987), стр. 249, подвукао Ж. Б.

образовање *без учитеља* (енг. *teacherless education*). Он сматра да не испуњава ни један од три (сопствена) предуслова за учитеља: нити је сам успео да за себе пронађе учитеље какве је тражио, нити може да покаже успешне ученике као доказ свог учитељског умећа (*ко су нам били учитељи у оваквом образовању и којим смо другим људима помогли*[53]), па чак, најзад, ни сам не успева да одговори на сопствена питања. Оне који га желе за учитеља он убеђује да је учитељ и њему потребан, и при томе на изванредно упечатљив начин (готово без премца у литератури тога доба) потврђује своје залагање за *целоживотно и доживотно учење*. Ова поука једнако је свежа и драгоцена данас, као што је била у времену када је настала.

> „Међу нама речено, људи, ја мислим да сви ми треба заједно да тражимо што бољег учитеља, понајвише за нас саме – заиста нам је потребан – а потом и за младиће, и да при том не штедимо ни новац ни било шта друго; *но не саветујем да останемо онакви какви јесмо*. Ако нам се неко буде подсмевао што се у тим годинама не устручавамо обилазити учитеље, чини ми се да се треба позвати на Хомера који је рекао да 'стид није добар за сиромаха човека'. *Не обраћајмо дакле пажњу на то шта ће ко рећи, већ се образујмо заједно са својим синовима.*"[54]

Свој метод истраживања, који води ка стицању поузданог *знања*, Сократ сам назива *дијалектиком*. Право или поуздано знање се од индивидуалних *мнења* разликује по томе што га сви морају признати и прихватити. Дијалектика означава вештину расправљања „којом се у измењивању, растварању и оцењивању појединачних представа неминовном логичком нужношћу налази општи појам који изражава суштину ствари"; пошто је појам и *научни и морални циљ* Сократове дијалектике, и пошто *закон о логичкој зависности појединачног од општег диже до принципа научне методе*, Сократов метод је у основи индуктивни пут сазнања. „До општега пак долази се *индукцијом*."[55]

> „Читав пут сазнања, како га је концепирао Сократ, може се означити индуктивним."[56]

---

53 Платон, *Лахет*, 189е (*Дијалози*, 1987).

54 Платон, *Лахет*, 201а–б (*Дијалози*, 1987), подвукао Ж. Б.

55 Милош Ђурић, *op. cit.*, стр. 250. Ђурић Сократову методу прецизније одређује као *индуктивно-дефиниторну*, или *индуктивно-дефиницијску*.

56 Савићевић (2000), стр. 55.

„То је индуктивни поступак који испитивањем много праведних ствари, или много лијепих ствари, или много стабала, доводи човјека до дефиниције шта је 'праведно', шта је 'лијепо', шта је 'добро'."[57]

Није претерано, закључујемо на основу свега наведеног, тврдити да је Сократ својом методом (или *методиком*) *за(по)чео развој рационалних метода поучавања*, па је тако, осим што је зачетник етике, био и утемељивач васпитног метода.[58]

ЕТИКА И ВАСПИТАЊЕ

Добро је познато да Сократ *одлучну превагу даје етичком проблему, и то индивидуално-етичком као и друштвено-етичком, над космолошким и природно-филозофским истраживањем*[59], да он жели да открије истину, *али не као нешто што спада у чисто умовање, већ с обзиром на добро живљење: да би правилно делао, човек мора да зна шта је то добар живот*.[60] Зато је код њега етика увек, у крајњој линији, у првом плану, зато је Сократ у филозофији етичар више него било шта друго, зато је у практичној делатности током деценија био и до смрти остао *васпитач и учитељ* – васпитач Добра у човеку и учитељ доброг живота.

Због свега тога етичко учење Сократово има прворазредан васпитно-теоријски и васпитно-практички, педагошки и андрагошки садржај и значај. Тако се његова етика открива као нераскидива целина са васпитном теоријом и праксом, па је зато морамо барем у основним цртама приказати.[61]

Сократова етика може се представити приказујући три формална и три материјална принципа на којима почива.

I формални принцип:
врлина је знање

„Говорио је да је знање једино добро, а незнање једино зло."[62]

57 Paretti (1967), стр. 271.

58 Good, *op. cit.*

59 Jodl (1975), стр. 21.

60 Коплстон (1988), стр. 144.

61 В.: Милош Ђурић (1990, стр. 511–513; 1987, стр. 251–262).

62 Диоген Л. (II, 5, 31).

Теоријско знање и практично владање за Сократа представљају неразлучиво јединство, па он зато не само да сматра да је врлина знањем *условљена*, већ је с њим чак *истоветна*. Поистовећивањем врлине са знањем он је у етици нагласио ону особеност којом се човек као морално биће уздиже над природом, и зато је човек (једино) биће које *може природу да усаврши новим вишим обликом*[63].

„Између *мудрости* (*sofia*, у теоријском смислу) и *разборитости* (моралност, у практичном смислу) није правио разлике, него за онога ко зна шта је лепо и добро па се тиме служи, и ко зна шта је ружно па се тога клони, сматрао је да је мудар и разборит. (...) Мислим, дакле, да они који право не раде нису ни мудри ни разборити.

А казао је да је и *праведност* и сва остала врлина мудрост (тј. знање). Јер, оно што је праведно и све што се ради врлином јесте лепо и добро. И који то знају ништа друго неће волети него то, а који не знају не могу тако да раде него, ако и покушају, греше. Како се, дакле, и оно што је праведно и остало све што је лепо и добро оснива на врлини, *очевидно је да је и праведност и свака остала врлина мудрост*."[64]

С тим је у складу закључак да *нико не греши намерно*[65], већ само из незнања, те је свако чињење зла резултат незнања (колико је и добро делање исход правог знања).

II формални принцип:
уколико су знање, све врлине су једно

Другим речима, ако већ Сократ сматра да је свака врлина знање (шта треба и шта не треба чинити), онда и нема више различитих врлина, већ постоји *само једна врлина*. Све врлине чине јединство, па су у ствари једно, а не мноштво. Када разматра питање склоности ка врлини, Сократ сматра да су (сви) људи по тој склоности приближно једнаки, а да се та склоност може (и мора) развијати васпитањем, учењем, вежбањем, поуком, улагањем труда. Људи се не разликују по

63 Милош Ђурић (1990), стр. 513.

64 Ксенофонт (1980), стр. 80–81 (подвукао Ж. Б.).

65 *Други облик* првог формалног принципа, по Милошу Ђурићу.

склоности ка врлини, већ по способностима да ту склоност развијају, *али је свима потребан труд, учење, вежбање, васпитавање* (*paideia*).[66]

„А и у свему осталом ја бар видим да се људи природом једнако разликују, а и вежбањем се нарочито усавршавају. Отуда је очигледно да сви, и они који су од природе обдаренији и они који су тупљи, треба да уче оно и да се вежбају у оном у чему желе да постану чувени."[67]

III формални принцип:
врлина је достижна, јер се може научити

Сократ тврди да појединац баш у ономе за шта по природи има највише способности треба и највише васпитања. Због тога његов формални принцип наглашава да се, супротно традиционалним схватањима која верују само у природну обдареност, врлина *јер је знање* може (на)учити, и тај одговор на једно од кључних питања тога времена Сократа као радикалног рационалисту (или – етичког интелектуалисту и екстремног оптимисту) јасно чини весником и гласноговорником новог времена и *нове образованости*. Ту је он заиста носилац *века просвећености*, доба које се одликује *преовлађивањем рационалности у свим областима људског живота*.[68]

„Сократ, у коме се људска свест успела до јасне самосвести, показује да *врлина није ни поклон природе ни нешто споља научено и добивено*, него *се изграђује самосазнањем и сазнањем етичких норми*, дакле *знањем*. Док софисти узимају људску природу као готову, Сократ је узима као неизвајан мрамор, од кога човек–вајар самосазнањем и самосавлађивањем треба да створи уметничко дело. Може правилно делање бити резултат и урођене склоности добру или последица привикавања на ред и запт, али *само оно делање које произлази из разумског сазнања има праву етичку вредност*."[69]

66 Ђурић (1987), стр. 255.

67 Ксенофонт, *op. cit.*, стр. 80.

68 Милош Ђурић (1990), стр. 512, 513.

69 Милош Ђурић (1987), стр. 255, подвукао Ж. Б. Знање је за Сократа етички идеал, а „заједничко тражење знања представља етички однос узајамног допуњавања и подупирања, и њему је дао име *љубав* (eros)" (Ђурић, 1990, стр. 511).

I материјални принцип:
сазнање је сазнање добра

Свођење (сваког) сазнања на сазнање добра проистиче из тога што је „као садржај знања које човека чини врловитим Сократ узимао уопште *добро*“[70]. Добро се изједначава са лепим, корисним и законитим, тј. *све је лепо и корисно с обзиром на сврху којој служи, и с обзиром на то што је по закону.*

> „Из тога излази да нико драге воље и са знањем не може бити рђав, јер нико неће намерно радити против своје користи. Свако хоће своје добро (= егоизам), а ко ради супротно, он то чини из незнања. Свако хоће и туђе добро (= алтруизам), а ко ради супротно, и њему смета незнање јер не зна да је туђе зло и његово зло, да ко што ради све себи ради. *Корист и штета јесу, дакле, мерило добра и зла.*“[71]

Добро се не везује само за корисно већ и за пријатно, с тим што је добро увек пријатно; али, оно што је пријатно није увек добро (у складу с тим, мада пријатност узима као једно од елемената добра, Сократ у етици није хедонист, као што га инсистирање на корисности не чини утилитаристом). Увек је у првом плану ум и знање, а све што је зло и погрешно проистиче из незнања, те, да поново поменемо други облик првог формалног принципа – *нико не греши намерно.*

II материјални принцип:
самоусавршавање

Сократова етика, и то баш у оном делу који се можда највише дотиче васпитних питања, у сржи јесте *етика самоусавршавања.* Самоусавршавање се, опет и увек, темељи на знању које је првенствено *самоспознавање, тј. познавање себе, проналажење апсолутних моралних појмова*[72]. Због тога ни само зло, како смо раније помињали, није реалитет са апсолутном стварносном егзистенцијом, већ је само последица неусавршавања људске природе. Живот се код Сократа схвата као *етички задатак, као непрестани рад на сопственој души,* и

> „он се показује као *преодређивач* свих хеленских традиционалних вредности. То преодређивање, тј. истицање свесног уобли-

70 Милош Ђурић (1987), стр. 257.

71 *Op. cit.*, подвукао Ж. Б.

72 Zaninović (1988), стр. 27.

чавања свог личног унутрашњег живота, значајно је и за проблем васпитања, јер право васпитање и није друго него сврховито ‘обделавање душе’, ‘старање за душу’.“[73]

Сам је Сократ био најбољи пример старања о сопственом самоусавршавању, био је и остао узор *старања за сопствену душу*, самоваспитања и самообразовања током целог живота. Темељи концепције доживотног или целоживотног образовања сасвим лако се могу уочити већ код овог прадавног васпитача, јер он васпитању и образовању није постављао границе које се тичу времена или узраста, и сматрао је да се ради о *бризи за душу* која се тиче целокупног човековог живота; зато је *његова филозофска пракса васпитање и образовање за свакога, укључујући и њега самог*, и зато је *васпитање како га Сократ схвата доживотна тежња*[74].

Добро је познато и славно његово држање на суду и на прагу смрти, али се као карактеристичан може навести и наизглед баналан детаљ који ипак много говори о великом филозофу, и о његовом схватању самоусавршавања или самообразовања током целог живота.

„Већ као стар човек научио је да свира у лиру, говорећи да *нимало није бесмислено научити нешто што човек не зна*.“[75]

III материјални принцип:
блаженство

Претходно поменути принцип води коначно највишем животном циљу, које Сократ назива индивидуалним *блаженством*, *срећом* (*eudaimonia*), с тим што је блажен или срећан само *онај човек који је усавршио себе стицањем знања, сазнања и мудрости, и чији се поступци и делатност одвијају на основу јасних појмова.*[76]

„То је трајно задовољство што га ствара добар рад и леп напредак, а ови долазе од учености и увежбаности, тј. самоусавршености.

73 Милош Ђурић (1987), стр. 258.

74 Paul Woodruff, *Socratic Education*, у: Rorty (1998, p. 15).

75 Диоген Л., II, 5, 32, подвукао Ж. Б. Сократ је заиста изузетан *пример властитог рада на самообразовању* (Савићевић, 2000, стр. 56), па је сигурно он сâм древан и убедљив доказ и увек ваљан пример за (нашу, модерну и *савремену*) концепцију доживотног образовања.

76 Атанасијевић (1968), стр. 8.

(...) И врлина је самоусавршеност, којом човек чини срећним и блаженим не само себе него и друге."[77]

За разлику од блаженства претежно хедонистичког садржаја какво су као животни циљ заступали неки од софиста, Сократ заговара уздржавање и обуздавање страсти и нагона, одрицање од материјалних и телесних потреба, што је својим начином живота (и смрти) снажно и упечатљиво доказивао и доказао. Јер, он није био човек коме су непознати нагони и страсти (и сам његов физички изглед за неке је доказ бурно страствене природе), али он је сопствене страсти сам обуздавао и најзад обуздао, и тиме је још једном показао и доказао јединство теоријског учења и практичног владања, јединство које се оваплотило барем у једном смртном човеку – у самом Сократу.

Но, када говоримо о Сократовом етичком учењу, и о значају његове етике за васпитање, онда морамо дати и неке напомене о социјално-етичким питањима и проблемима значајним за наше истраживање. Социјални и политички аспекти Сократовог учења и деловања (који су, како смо видели и као што је опште познато, у највећој могућој мери сједињени у *једно*), друштвене и политичке консеквенце његових етичких истраживања и поучавања на крају су га довели и пред суд и одвели су га у смрт.

У најзначајније међу тим аспектима и консеквенцама спада и његово схватање друштвене елите, и ово схватање му је међу суграђанима свакако регрутовало не мали број противника и непријатеља. Могуће је да се радило о неспоразуму и неразумевању, или о сплеткама, заверама и манипулацијама оних који су били довољно спремни и спретни да у одређеном тренутку масу грађанства, и раније сумњичаву према Сократу и софистима, сасвим окрену против њега и да у њему виде симболичног или конкретног кривца за тешка искушења, поразе и понижења које Атина доживљава почев, нарочито, након коначног пораза у Пелопонеском рату 404. године.

„Пре свега, Сократ изгледа (појављује се) као гласноговорник старе аристократске традиције; у политичком смислу, изгледа да је он 'средиште једне антидемократске клике' која укључује људе попут Алкибијада и Критије и Хармида."[78]

---

77 Милош Ђурић, *op. cit.*, стр. 259.

78 Marrou (1964), p. 91.

Како год било, тако је Сократ и могао изгледати великом броју грађана Атине, што никако не значи да је та слика била објективна. Посебно су површни посматрачи и мање обавештени, упућени и способни људи, могли и у Сократовим учењима наћи елемената који упућују на извесну учитељеву наклоност ка аристократији. Но, ако код Сократа и налазимо заговарање аристократије, то је далеко од дневно-политичких и уопште практичко-политичких разматрања, јер он се залаже за *владавину духовне и моралне елите*, а то код њега никако не значи грубо и/или једнострано заступање аристократске владавине на штету демократије.[79] Младог Глаукона, жељног беседничке и државничке славе и успеха, Сократ упућује на оно што је и државницима најпотребније а што Глаукон, млади и неискусни Платонов брат, још није могао стећи:

> „А узми на ум и оне који разумеју што говоре и што раде и, како ја мислим, наћи ћеш да у свима пословима они који су на гласу те изазивају дивљење припадају међу људе који *највише имају стручних знања*, а који су изложени рђаву гласу и презрењу да припадају међу највеће незналице.
>
> Ако, дакле, желиш да будеш угледан и да ти се у држави диве, труди се да у *највећој мери постигнеш то да познајеш оно што желиш да изведеш*! Јер, ако у томе одмакнеш од осталих, па се станеш бавити државним пословима, не бих се чудио кад би веома лако постигао што желиш.“[80]

На тај начин учитељ неспремног младића поучава да се одрекне вођења државних послова и политичког наступања док не стекне довољно знања и искуства, и док своје способности за ту делатност у довољној мери не унапреди. Јер, највише и најзначајније послове треба да воде они који су доказано способни и поседују довољно правог знања да би им се могла поверити брига о државним стварима.

С друге стране, као прави васпитач који своје васпитанике објективно посматра и добро уочава њихове способности, обдарености и потенцијале, другог младог човека, бојажљивог и стидљивог Хармида, Сократ *соколи да буде државник*, видевши *да је угледан човек и много*

79 *Државни послови треба да се поверавају само стручњацима, онима који се у њима разумеју. Сократ је, дакле, за владавину ума и карактера.* (Милош Ђурић, 1987, стр. 261)

80 Ксенофонт (1980), стр. 76, подвукао Ж. Б.

способнији него тадашњи државници[81], с тим што га учи да пре свега *спозна самога себе*, сопствене могућности и способности, те да за добро своје и добро заједнице одговорно и разумно те своје дарове употреби:

> „Добриковићу мој, упознај себе и не греши, као што веома многи греше! Та, многи узму да посматрају шта други раде, а заборављају да себе огледају. Не напуштај, дакле, то него приони да обраћаш пажњу на себе! И немој државу занемаривати ако је могућно да јој твојим радом буде боље. Јер, ако она буде напредовала, биће корисно не само за остале грађане него и за твоје пријатеље и једнако за самога тебе."[82]

Но, наравно, Сократова процена о *способностима* и *квалитетима* његових младих васпитаника није могла нити морала увек бити потпуно тачна (јер непогрешивих васпитача нема). Тако је било могуће да се и *стидљиви* Хармид касније претвори, барем по процени многих, у тиранина. Саобраћање, дружење са оваквим људима (Хармид, Критија, Алкибијад, и многи други), и *утицај* који је Сократ на њих имао или могао имати барем у неком периоду – све је то могло утицати на његове суграђане који су у одлучујућем тренутку 399. године прихватили оптужбу која Сократа (само делимично скривено) осуђује као непријатеља демократије.

НАСЛЕЂЕ

Дуг који европска (и не само европска) култура и цивилизација има у односу на Сократа тешко се може премерити и измерити уобичајеним мерилима, како се то иначе чини када је реч о појединцима који су својим стварањем учествовали у изградњи света онаквог какав нам је познат. Између осталог, то је тешко већ и зато што је код Сократа било врло мало (ако је било уопште) ма чега уобичајеног. Ма колико он био и Атињанин, и пре свега Атињанин, човек свога времена и простора (државе-града), он је неким чудом (или својим генијем,

81 *Op. cit.* А ето и тај *бојажљиви* Хармид (да ли само у очима већине атинског грађанства?) у неком тренутку постаје члан *клике* која ради против демократске власти (в. претходни цитат из Marroua).

82 *Op. cit.*, стр. 78.

унутрашњим гласом, *daimonionom*, како год) успео да у многоме постане и остане посебан, самосвојан, другачији од свих тадашњих и каснијих великих људи. Многи су од њега могли и морали да уче, а он сам, такав какав је, једва да је имао од кога шта да научи. И посебно је важно да је у многим важним стварима Сократ стајао на самом почетку, да их је отворио, уочио, покренуо и већ темељно обликоване предао даље својим наследницима у које спадају и они који за њега и не знају. Јер, Сократов ум је у темељу нашег света.[83]

А ако хоћемо да се усмеримо на Сократа – учитеља и васпитача, његов допринос науци (или наукама) о васпитању такође се обичним и стандардним мерилима не може сагледати, нити обухватити. И најпозванији истраживачи и најдубљи познаваоци ове области умели су да у оцени Сократа (оправдано) посегну за говором поштовалаца, и да барем за трен напусте *научнички језик* који иначе врви од критичко-аналитичке скепсе.

> „Сократ је средишња тачка формирања грчког човека и највећи васпитач у историји европске културе."[84]

И мада у отпору према тадашњој преовлађујућој педагошкој и андрагошкој, наставничкој и учитељској, предавачкој и васпитачкој пракси (најблаже речено) веома другачијој од његове, одбија да призна да је икада тврдио да хоће да било кога васпитава, то је управо оно што он током целог живота заиста чини. Сам не жели да говори о *paideji*, али када о њему говоре ученици Платон и Ксенофонт, они за његов рад управо врло често тврде да је *paideia*.[85]

И та paideia, то васпитање има за циљ највише постигнуће, за које је потребно уложити цео живот, јер истински циљ живота је испуњавање човековог духовног и моралног позвања; зато је, дакле, *човек рођен за paideju*.

> „Васпитање није усавршавање способности или посредовање знања – све то се у најбољем случају схвата као средство и степеник у процесу васпитања, права суштина васпитања је да оспособи човека да постигне истински циљ свог живота. Оно се

83 *Сократ је и данас жив, више од многих живих, чије присуство и није нужно: пре су терет него радост живота.* (Шушњић, 2003, стр. 74) *Сократ је прва личност старог света и зна да је то.* (*Op. cit.*, стр. 48)

84 Јегер (1991), стр. 243.

85 *Op. cit.*, стр. 260.

> изједначава са сократским стремљењем ка знању као доброме, *phronesis*. То стремљење се не може ограничити на неколико година такозваног вишег образовања. Оно постиже свој циљ или у једном целом људском животу, или га не може постићи уопште."[86]

Сам је Сократ најбољи пример овог *целоживотног и доживотног* самоусавршавања, самоваспитања, самообразовања; ово је пре свега *за њега* тежња која се не ограничава временом нити узрастом, тежња која никада не престаје. Са друге стране он, који се наводно не разуме у васпитавање људи, током целог свог живота посвећено васпитава и поучава све које је могао *срести* и *навести* и *завести*, упорно и готово агресивно, да се са њим упусте у разговор, у *dia-logos*.

86 *Op. cit.*

6. ИСОКРАТ – БЕСЕДНИК И УЧИТЕЉ

БЕСЕДНИК КОЈИ НЕ БЕСЕДИ/
ПРОТИВ СОФИСТА/ШКОЛА И *PAIDEIA*/ПРОТИВ ПЛАТОНА/
УТИЦАЈ И ЗНАЧАЈ

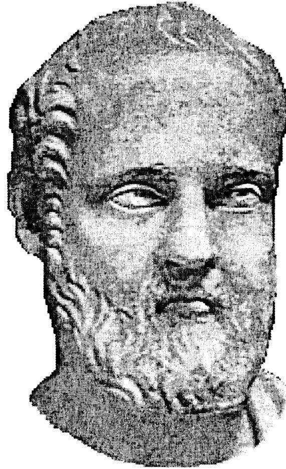

Али он је првенствено био учитељ,
велики учитељ у граду који је сам сматрао
градом учитеља.

Јамес Л. Јаррет

Права реч је поуздан знак доброг мишљења.

Исократ

БЕСЕДНИК КОЈИ НЕ БЕСЕДИ

ИСОКРАТ (436 – 338) је рођен, по неким изворима у богатој атинској породици, по другим у осредње имућној занатској породици у једном атичком селу, које се звало Ерхија[1]. Наводно је отац Исократов, Теодор, био довољно имућан да је могао преузети захтевну и скупу дужност *хорејā* (могао је опремити и финансирати хор за драмска извођења и такмичења). Исократ је имао два брата, Телесипа и Диомнеста, и једну сестру (чије нам име није познато). Теодор је, у сваком случају, био довољно богат да би својим синовима омогућио најбоље образовање, па је Исократ, како сам каже, међу вршњацима у младости био упадљивији и више се међу њима истицао неголи касније, у старости. Стекао је елементарно образовање и одслужио дужност ефеба. Након тога био је можда Сократов, вероватно Протагорин и сигурн о Продиков ученик али, што је можда најважније, највише је учио од Горгије. Међу његовим учитељима били су, можда, и Сиракужанин Тисија, као и беседник, државник и политичар Терамен. По једнима је Исократ био муж кћери славног софиста Хипије, по другима Хипијине удовице. Сопствене деце није имао (већ у старости је наводно усвојио Афареја, најмлађег сина своје жене из њеног претходног брака), и можда је и због тога деценијама био толико посвећен васпитању и образовању својих ученика, са којима је одржавао дуготрајну везу, духовну, интелектуалну и емотивну, са снажним елементима родитељске наклоности.

Од Сократа је вероватно научио и преузео нешто од животног става, као и страст за поучавањем, васпитачку проницљивост и практичност, а можда и снажну потребу и спремност да критикује и напада софисте не би ли доказао да се од њих суштински и квалитативно разликује. Најзад, у делима која пише у дубокој старости, Исократ сигурно има (као узор) и Сократа у виду када самоме себи пише

1 Isocrates, *Antidosis*, 161. Марицки-Гађански (1999, стр. 47) и Beck (1964, p. 253) наводе да је отац Исократов некада производио фруле, и од тога добро зарађивао док за време Пелопонеског рата потражња за оваквим робама није сасвим пресахла, па је породица остала без ичега.

једну *апологију*, говор у одбрану себе и свог животног дела.[2] Многи га сврставају у групу на коју се најчешће односи устаљени назив *десеторица атичких беседника*.

Изгледа да је Исократ Горгију упознао у Тесалији где су заједно, далеко од Атине, провели тешке ратне године (можда и последњих десетак година Пелопонеског рата). Горгијини ученици делили су се у две скупине: на оне који су пажљиво и детаљно припремали своје говоре, и на друге који су били спремни да у сваком тренутку импровизују говор такорећи о било којој теми. Исократ је мајстор прве поменуте врсте, и пре свега је славан као *писац* говора.[3] Сасвим је могуће да је од Горгије преузео и *идеју општег образовања*, којем је дао име *filosofia*, *при чему је више обраћао пажњу на познавање историје културе него ли на познавање природних наука*[4]. Понекад је појам *filosofia* схватао као синоним за *paideju*, *општу теорију културе*.[5]

Колико је познато, и за време страховладе Тридесеторице напустио је Атину и основао малу реторску школу на Кеју, након што је видео и преживео тешке злочине сурових тирана на челу са Критијом. Исократов морални лик осветљава и не сасвим сигурно потврђена прича да је он једини од свих грађана устао у одбрану свог пријатеља и бившег учитеља Терамена када су тирани у суду намеравали да Терамена убију (тиме се, наравно, и сам Исократ изложио смртној опасности). Дуго је Исократ једини ћутећи стајао у маси престрашених суграђана који су седели погнутих глава, све док сам Терамен, пре но што ће бити убијен, није замолио Исократа да се повуче јер *његов бол ће бити утолико већи ако било ко од његових пријатеља због њега страда*.

У својој школи на Кеју Исократ је првобитно имао деветорицу ученика, и баш тамо је вероватно први пут доживео да ученици долазе да му дају новчану надокнаду за поучавање. Тада је наводно завапио: *Сада јасно видим да сам се својим ученицима продао!* Међутим, већ је током Пелопонеског рата остао без породичног имања и богатства, тако да је од свога рада и способности морао да зарађује за живот,

2 *Antidosis* је написан у многоме по узору на одбрану Сократову, и не може се избећи утисак да се барем донекле Исократ са Сократом пред крај живота поистовећује, суочен са неким оптужбама које су, истина, имале далеко блаже последице но у Сократовом случају.

3 *Панегирик* је, наводно, писао целих десет или чак петнаест година; за таква дела, дуго и пажљиво писана и дотеривана, тада се говорило да *заударају на уље* (из лампе).

4 Милош Ђурић (1987), стр. 201.

5 Jarrett (1969), p. 99.

ма како се то многим племенитим Атињанима, па и њему самом, чинило недостојним.

У Атину се вратио 403. године, и у почетку се (можда и приближно до 390) бавио *лоīоīрафијом*, тј. писањем говора за поручиоце, и то углавном правничких, судских, *форензичких* говора. Јер, као што смо помињали, у Атини је свако самога себе морао да заступа на суду и у другим институцијама, пошто није било заступника – адвоката; зато су неки, па и многи мање вешти, слабије образовани и способни грађани ангажовали логографе (логограф дословно значи *онај који īоворе заūисује, заūисивач, ūисац īовора*) који су им припремали и писали говоре за одређене прилике, с тим што су наручиоци те говоре учили и увежбавали да би могли сами непосредно и убедљиво заступати своју тужбу, одбрану, предлог и сл. У сваком случају, Исократ јесте извесно време био *лоīоīраф*, мада на то није био ни најмање поносан, па је касније чак у потпуности порицао да се таквим послом икада бавио.[6]

Платон Сократовим речима описује младога Исократа као младића и човека од којег се много добра може очекивати.

> „Још је млад Исократ, Федре. Али шта очекујем од њега, казаћу. (...) Чини ми се да је он својом обдареношћу кудикамо бољи него Лисијине беседе, и да је сливен од благородније ћуди. И зато не би никакво чудо било кад би он у зрелијим годинама, бавећи се истим беседама као и сада, као децу оставио иза себе све оне који су се икада прихватили беседа, па ако се још ни тиме не би задовољио, већем успеху повео га неки божански нагон. Јер од природе, пријатељу мој, у његовој души лежи нека философска црта. Ово, дакле, ја од овдашњих богова поручујем Исократу као мојему љубимцу, а ти оно Лисији као својему.“[7]

Ова изузетна похвала, без обзира на то да ли потиче од Сократа или од самог Платона, заиста показује да се за Исократа у круговима најмудријих грађана Атине знало још од његове ране младости, и он је та велика очекивања у великој мери и оправдао, мада на нешто другачијем пољу од поменутих великих филозофа. И сам навод нам указује да је Исократова главна област делатности беседништво, а *нека философска црша* која у његовој души *од ūрироде лежи* била је

6 *Antidosis*, 36: *Неће се ūоказаши да сам икада имао било шша са беседама за суд.*

7 Платон, *Федар*, 279а–b.

другачија од филозофске црте карактеристичне за филозофе који се баве метафизичким, космолошким и другим сложеним теоријским питањима. Касније ћемо видети да и став Платонов у односу на Исократа временом постаје много *мање позитиван*.

Исократ се најчешће памти и помиње као беседник, али он није уистину сам држао говоре због озбиљних и значајних сопствених недостатака којих је био сасвим свестан.

> „Јер ја сам рођен са већим недостатком двеју одлика које у Атини имају највећу моћ – а то су снажан глас и спремна самоувереност – него, усуђујем се да кажем, било који од мојих суграђана. (...) Али ипак нисам дозволио да ме ови недостаци обесхрабре нити сам дозволио себи да потонем у таму или потпуни заборав, већ након што сам искључен из јавног живота нађох уточиште у учењу и раду и писању својих мисли, бирајући за своје поље, не ситне ствари нити приватне уговоре, нити оно о чему други беседници торочу, већ питања Грчке и краљева и држава."[8]

Гласовни недостаци и недостатак самопоуздања спречили су га, дакле, да се непосредно упусти у беседничке (и политичке) битке. Ученицима је понекад говорио да он своје умеће наплаћује десет мина, али да би он сам свакоме човеку радо дао десет хиљада ако би га овај могао поучити одважности и добром изражавању. На питање како може друге поучавати речитости ако сам слабо говори, одговарао је да ни тоцило не уме да сече, али ипак може ножеве добро оштрити.

Он је зато говоре *писао*, и посебно су његове личне, слободне писане беседе (*епидеиктичке* или *епидиктичке* беседе, реторички састави или свечане беседе на одређену тему), углавном фиктивна обраћања значајним стварним личностима тадашњег грчког света, означила почетак нове књижевне категорије у развоју хеленске књижевности, и уз то су јасно показала да се ради о писаној књижевности која је намењена првенствено за читање, а не за слушање. Када год се анализирају овакви писани говори, мора се имати у виду да се они пишу првенствено као *наставно средство* за илустровање елемената теорије и вештине беседништва, и да аутор често себи допушта велику слободу у обради и тумачењу чињеница и ликова. Тумачење

8 *Panathenaicus*, 10, 11.

оваквих текстова као извора историјских чињеница може бити извор потпуне заблуде.

И код софиста и код других учитеља беседништва постојала је писана беседа углавном као узор, средство и пример којим се ученицима демонстрира одређена врста беседе (предмет беседе је заиста могао бити, а често и јесте био сасвим произвољан). Исократ је, ипак, имао и други циљ и отишао је корак даље у продубљивању значења овог књижевног облика, који је код њега прерастао у садржинску и формалну новину прве категорије.

> „То је постао инструмент акције, посебно политичке акције, средство путем којег је мислилац могао пустити своје идеје у оптицај и којим је могао утицати на своје савременике. Од времена Исократа па надаље, ова књижевна категорија, *јавно предавање*, добија одлучан значај који ће имати и у хеленистичкој и у римској култури, а тиме утиче и на начин на који се поучавање развијало.“[9]

Године 393. (највероватније; у сваком случају у интервалу између 393. и 388) Исократ је у Атини (у ствари, у близини Атине и близу Ликеја) основао своју школу, која се вероватно може сматрати првом трајном институцијом за више или високо образовање уопште. Основна намена његове школе било је савладавање беседништва, језика и књижевности. Знамо да је ова школа била на врло добром гласу, и у њу су долазили ученици са свих територија на којима се говорио грчки језик. Атињани су наставу наводно, како је и сам Исократ у неким текстовима тврдио, могли похађати бесплатно, али су сви остали похађање његове школе морали платити знатном сумом новца.

Међу Исократовим ученицима било је много значајних појединаца, као што су беседници Ликург, Есхин, Исеј, Хиперид, историчари Теопомп и Ефор, војсковођа Тимотеј, државник Лаодамант, филозоф Спеусип (Платонов сестрић и наследник на положају *сколарха* Академије), и други. Велики беседник Демостен наводно је такође жудео да учи од Исократа, али га је у томе спречило само сиромаштво (пошто је Демостен рођен у Атини, остаје нејасно колико је, у ствари, тачно да Исократ од Атињана не узима новац за поучавање)[10]. Чак је

9 Marrou (1964), p. 121, подвукао Ж. Б. Исократов стил одликују *перфекција, раскош, музикалност, узвишеност*. (Марицки-Гађански, 1996, стр. 349)

10 Плутарх каже да је Демостен учио од Исеја, а не од Исократа, или зато што као сироче није могао платити десет мина за Исократово поучавање, или зато што му је Исеј

остала забележена анегдота о томе како је наводно Демостен, пошто није имао свих хиљаду драхми колико је Исократово поучавање коштало, учитељу понудио колико је имао – две стотине драхми, да би од њега научио томе сразмеран део Исократовог умећа (дакле, једну петину). Учитељ му на то одговара: *Немамо обичај да умеће своје преносимо напола,..., ако имаш жељу да учиш, поучићемо те целоме умећу, а не само једноме делу*; јер, како Исократ каже, не продају људи ни добру рибу у деловима, већ само целу.

Дуже од педесет година био је и остао Исократ веома цењен, утицајан и успешан учитељ, који је одгојио генерације Атињана и других Грка. У дугом периоду Исократова школа и Платонова Академија практично су биле супарничке институције које су привлачиле млађе људе жељне вишег образовања, али различите оријентације ових школа ипак су допринеле да се ученици са различитим потребама и амбицијама упуте код онога који боље одговара ономе што су од образовања очекивали.

Када смо поменули да је Исократ пре свега *писац беседа*, из његовог целокупног деловања јасно је да се ради првенствено о политичкој књижевности, која је нарочито у IV веку бујала у Атини, и углавном се на крају сводила на заступање једне од двеју основних струја: панхеленизам или независност полиса. Исократ је један од најважнијих и најстраснијих, али истовремено и најубедљивијих и најмудријих заступника панхеленистичке идеје тога времена. Он је панхеленизам током деценија видео као спас за грчки свет, културу и цивилизацију; прво је желео да као ујединитеља свих Грка види своју Атину, потом Дионисија Старијег из Сиракузе, али је на крају све своје наде полагао у Македонију и њеног владара Филипа.

Када је имао већ 82 године (354) био је предмет тужбе и захтева за размену имовине (*antidosis*)[11], јер је био на гласу као богат (један од 1200 најбогатијих Атињана који су могли добити дужност/почаст,

изгледао као практичнији и ефикаснији учитељ корисних знања. Неки су се Исократу подсмевали да његови ученици остаре пре но што заврше са учењем код њега, као да ће своју вештину користити да воде парнице на суду краља Миноја, на оном свету. (Plutarch, *Lives, Demosthenes*).

11 Богат грађанин којем је као пореска обавеза одређено да буде *тријерарх* (да опреми, тј. финансира опремање тријере, ратног брода) или да организује (финансира) јавну светковину или *литургију*, или да као *хорег* (хоровођа) опреми хор за драмско извођење, имао је право да укаже на неког још богатијег који би са више права требало да преузме тај терет. Тада би предлагач захтевао размену имовине са оним којега је прозвао, са циљем да тако покаже да је мање богат од суграђанина.

назив, али и терет *трију̂ерарха*), али није уз то био и нарочито омиљен човек; наводно је и пре тога већ једном или чак двапут успео да избегне *трију̂ерархију*, док је овога пута изгубио процес, те је ипак морао да преузме ову скупу част и обавезу, што га је коштало велике количине новца.

Оптужба и захтев за размену имовине, као и судски спор (који је изгубио) омогућавају му да тим поводом накнадно и *фиктивно*, а не у јавности или на суду, изложи (само у писаном облику) своју самоодбрану, која је истовремено и аутобиографија али, што је за нас најзначајније, приказ и одбрана Исократове *paideje*; тиме ћемо се касније свакако подробније позабавити.

Један од разлога непопуларности Исократа, нарочито у извесним круговима противника панхеленских идеја, било је његово упорно и ватрено ангажовање у политичком животу; толико је ова страст обузимала часног Исократа, да је свој живот завршио тако што је извршио самоубиство гладовањем 438. године (имао је тада 98 година), разочаран због трагичних и бурних завада међу Хеленима у целини и међу самим његовим суграђанима Атињанима, као и због пораза Атине на бојном пољу код Херонеје. Он је тако дао живот у нади да ће барем тако своју браћу Грке убедити да им је у слози једини спас и да ће само сложни моћи да испуне мисију која их разликује од других народа. За Исократа није заједничко порекло већ заједничка култура бит и срж Хелена и Хеладе међу народима. У време када је још веровао у свету мисију своје Атине у уједињењу свих Грка (а док траје спартанска хегемонија у грчким земљама), он 380. године пише оно у шта у потпуности верује, надајући се узалудно да ће моћи да утиче на ток историје:

> „Толико је Атина надмашила остатак човечанства у мисли и у речи да су њени ученици постали учитељи света, и учинила је да грчко име више не означава расу већ дух, и да се назив *Грци* користи пре за оне који деле нашу културу (образовање, *paideuseôs*), но за оне који деле заједничко порекло.“[12]

Исократ је деценијама својим списима покушавао да учини што (је мислио да) може – да потпомогне панхеленско уједињење под једним владарем, али није доживео коначно остварење панхеленске

12 *Panegyricus*, 50.

идеје које остварују Филип и Александар Македонски, на начин историјски реалан и самим тим неједнак са идеалом који је замишљао ретор Исократ. Али, тек с таквим политичким уједињењем Грчке и Грка, ма колико тешко и повремено крваво то уједињење било остварено, могао је грчки дух да се расеје широм тада познатог света и да докаже своју културну и цивилизацијску моћ у свој својој снази. Хеленизам је, дакле, одјек и резултат настојања многих мислилаца; међу најзначајнијима је свакако и стари ретор, писац и учитељ Исократ.

Причало се касније да се још дуго након смрти овог необичног човека у Елеусини могла видети бронзана статуа којом се Исократу одужио један од највернијих ученика; на споменику је стајао натпис:

У част и славу Исократа,
Кип је овај посвећен Богињама:
Дар је Тимотејев.

ПРОТИВ СОФИСТА

У првим годинама рада Исократове школе, око 490. године, учитељ је сматраодајепотребнопозабавитисенекимпринципијелнимпитањима везаним за тадашње образовање, настојећи да првенствено укаже на негативне стране васпитне и образовне праксе која је тада постојала, на грешке у васпитању и на последице погрешног поучавања. Тако се морао критички позабавити софистичком образовном праксом, јер су софисти још увек били главни носиоци вишег образовања у Атини, а узгред и главни конкуренти Исократу на том пољу или *тржишту*. Посебно је Исократу важно да укаже на разлике између софистичке образовне праксе и озбиљног и систематског поучавања и наставе коју он сам нуди. Тако је спис о којем је реч[13] више полемичко настојање да се укаже на негативне стране софистичког поучавања, него што је позитиван приказ сопственог приступа и праксе. Овај текст се може сматрати пропагандом (са елементима *економске* пропаганде), али са претежно негативним садржајем, јер се првенствено бави приказивањем конкуренције у рђавом светлу.

13 *Против софиста, Against the Sophists.*

„Када би сви који су укључени у професију поучавања били спремни да износе чињенице уместо да више обећавају но што би икако могли испунити, не би били на тако лошем гласу код широке публике. (...) Заиста, ко може да се не гнуша, и да не осуди, оне учитеље, пре свих, који се посвећују расправљању[14], претварајући се да трагају за истином, а већ на самом почетку своје професије покушавају да нас заварају лажима."[15]

Исократ очигледно не жели да га било ко повеже са еристичарима и софистима који су у то време поучавали или „поучавали" на сваком углу и тргу Атине; он је сматрао да је његово васпитање и образовање, да је његова *настава* супериорна у односу на све друге конкуренте.

Наглашавао је да се у његовој школи ученици неће бавити *тривијалним и вештачким* проблемима[16] које неки софисти намећу својим слушаоцима; њему је као учитељу и као грађанину стало до широког круга озбиљних и судбинских питања тога времена. Он не говори нити поучава о локалном и појединачном интересу, већ о интересу Грчке као целине; његово васпитање је морално и политичко, и није *досадна правничка рутина*, карактеристична за тадашње писце говора који младе људе оспособљавају за судску праксу.[17]

Да би се дошло до резултата у том процесу поучавања или наставе, образовни процес је трајао три или четири године (и због тог трајања школовања многи Исократа, као што смо напоменули, исмевају), за разлику од софистичких *студија* у једногодишњем трајању.

Разлика између њих огледа се и у већем Исократовом инси-стирању на теорији беседништва, и он много мање него софисти инсистира на мнемотехници и запамћивању узорака беседа одре-ђених врста и категорија. Софисти[18] по правилу захтевају учење бе-седа и дијалога напамет, што подразумева механичку имитацију и *недисциплиновано коришћење језика*. Уместо тога, систематични Исократ води ученике кроз пажљиво припремљени низ покушаја, вежбања, анализа и корекција, уз активност и иницијативност ученика.

---

14 Мисли се пре свега на *еристику*.

15 *Against the Sophists*, 1. „По Исократовом мишљењу, софисти су били двоструки кривци: нудили су се да поучавају немогуће, и за то су још примали накнаду, *often quite large*." (Bowen, 1972, p. 93)

16 Jarrett, *op. cit.*, p. 101–102.

17 Јегер (1991), стр. 482.

18 Они које Laurie (1907, p. 290) назива *вулгарним* софистима.

Још један од разлога због којих се Исократ противи пракси поучавања софистичких учитеља (и писаца говора, *логографа*, што се само делимично поклапа), јесте и у томе што су се у његово време готово масовно појављивали и користили *приручници* или *уџбеници* (*techne, technai*) говорништва[19]. За Исократа то је била јалова и недовољна замена за непосредну вербалну наставу; као и други учитељи од ауторитета, он је оваква дела презирао.[20]

И заиста, за разлику од несталних путујућих учитеља, Исократ је основао једну озбиљну и за оно време солидно организовану *високошколску институцију*, и деценијама је са великим успехом водио своју цењену школу.

ШКОЛА И *PAIDEIA*

Можда је Исократ први учитељ који је организовао и изводио студије вишег нивоа са систематизованим и степенованим садржајима учења, те са јасним образовним, па и друштвеним циљем. Његова школа имала је засигурно великог успеха (о томе нам, поред осталог, сведоче и деценије успешног рада, као и сама цена студија); успеха су имали и бројни његови ученици и васпитаници, који су се доказали као појединци ваљано оспособљени за различите делатности, па и за друштвени и политички живот.

Јасно нам је већ да је у средишту интересовања Исократа и у средишту *наставног плана* његове школе беседништво. То ипак не значи да је реч о уско схваћеном образовању, јер у сваком случају ради се о *вишем нивоу* образовања; као предуслов за почетак учења код Исократа подразумевало се да је ученик морао већ савладати тада доступне образовне садржаје елементарног образовања, граматичког и музичког. Овде је граматика подразумевала све аспекте језичког истраживања, а музика епску, драмску и лирску поезију; све то је опет обухватало и историјске, религијске и филозофске садржаје, док се, у складу са традицијом код свих Грка, није смело запоставити

19 Међу ауторима таквих *technai* познати су Коракс и Тисија, путујући учитељи беседништва, обојица из Сиракузе; њихова *нова подука није имала никаква морална циља: она је ишла само за тим да говорникова теза побиједи.* (Paretti, 1967, стр. 363)

20 Bowen (*op. cit.*) наводи да Цицерон и Квинтилијан тврде да је и сам Исократ написао један *techne*, што није вероватно ако знамо његов став према оваквим приручницима. Вероватно се ради о белешкама неког Исократовог ученика.

ни телесно васпитање[21]. Исократ је у својој школи поучавао у *извесној мери* и математику и природне науке, па опет и нешто саме *еристике*, као вештине расправљања.[22]

> „... Ја чак препоручујем оно (образовање) које је уведено у наше време – мислим на геометрију, астрономију, и такозване еристичке дијалоге, у којима наши млади људи уживају више но што би требало, мада их ни међу старијима нико не би прогласио неподношљивим. (...) Дакле, сматрам да се за оне који су на овом узрасту не може пронаћи кориснија нити подесније занимање од трагања за овим учењима..."

Математика као формативна сила, средство за јачање и развијање ума – то су увидела обојица учитеља о којима говоримо (Платон и Исократ). *Међутим, схватање еристике је код њих сасвим несагласно. Код Исократа еристика је умешност или вештина расправљања која се поучава кроз дијалог* и може се сматрати дијалектиком или, уопштеније, филозофијом. *Оно што је за Платона круна дугогодишњег поучавања и истраживања за које су способни само малобројни, најтананији умови, за Исократа је другоразредни предмет наставе намењен само младима, и то у ограниченом трајању да би њихов разум био сачуван од* пресушивања и одустајања[23].

Из овога можемо закључити да је Исократ био претежно скептичан у односу на потребу и могућност учења код старијих ученика, али важно је да увидимо да он у овом контексту говори (првенствено, ако не искључиво) о еристици, од чијих је скривених негативних утицаја и последица желео да сачува своје старије ученике, оне који нису били у најмлађем добу (да је заиста био песимиста у погледу способности учења код старијих, сигурно не би ни примао старије ученике).

Било је сигурно и других значајних разлика у саставу и особеностима ученика у две велике школе (Исократове школе и Академије), а све у зависности од потреба и жеља сваког ученика. Лако можемо замислити како су они који су првенствено желели да савладају вештине беседништва и расправљања могли бити обесхрабрени Платоновим инсистирањем на сложеним питањима из области математике, астрономије, физике, формалне логике и дијалектике, метафизике, политичке теорије и етике. Исократова

21 Marrou, *op. cit.*, p. 124; Jarrett, *op. cit.*, p. 101.

22 *Panathenaicus*, 26, 27.

23 Marrou, *op. cit.*, p. 125.

школа је вероватно била бољи избор за оне који су желели корисна, *практичнија* знања и вештине. Практична мудрост, толико потребна у свакодневном друштвеном и политичком животу, била је оно што је Исократ у својих ученика желео да пробуди и развије.

Међу *садржајима наставе* у Исократовој школи реторика није само главни предмет по себи, већ се сматра и средством за постизање још једног значајног васпитног циља – *моралног усавршавања*; тако Исократ сматра да се морални квалитет његове наставе преноси на карактер његових ученика. Он заиста верује да људи могу постати *бољи и вреднији* уколико имају амбицију да добро говоре, ако имају жељу да стекну способност да своје слушаоце добром беседом убеђују; тако се његови васпитаници удаљавају од порока и злочина, а неки од њих примају од града круну као признање врлине и вредности.[24] Исократ је заиста сматрао да је *квалитет ученика* који излазе из његове школе подобно мерило *квалитета образовања* које им он пружа.

Веома значајна новина коју међу образовне садржаје уводи Исократ је и примат *прозе над поезијом* као извором васпитних и образовних садржаја и примера. У том смислу бисмо њега могли сматрати и аутором првог прозног посмртног говора једној стварној, а не митолошкој личности[25]. Овим кораком је он још једном снажно уздрмао традиционалну праксу *старог* васпитања, мада је и сам схватао да се ради о тешком задатку који је самоме себи поставио.

> „Потпуно сам свестан да је оно што предлажем тешко учинити – у прози хвалити врлину човекову. Ово је најбољи доказ: они који се посвећују филозофији усуђују се да говоре о многим стварима сваке врсте, али ниједан од њих никада није покушао да састави говор на такву тему."[26]

Основно поље и садржај где се ово инсистирање на прозним садржајима показује јесте *историја* коју Исократ такође на велика врата уводи међу наставне садржаје своје школе. Може се рећи да је увођење историјских садржаја учитељ извео на штету *митологије* и митолошких садржаја који су раније преовладавали као извор моралних поука у васпитању старијег кова. Још је у ранијем периоду свога живота Исократ одлучио *да не пише ону врсту говора која се бави*

24 *Antidosis*, 275, 144.

25 Beck, *op. cit.*, p. 275. (Ради се о беседи Евагори, *Evagoras*)

26 *Evagoras*, 8.

митовима, нити ону која обилује чудима и фикцијама, мада је већина међу људима више одушевљена таквом књижевношћу но оном која је посвећена њиховом добру и сигурности[27] (дакле, од које имају користи). Као (у образовном и васпитном погледу) *корисне* историјске садржаје Исократ предлаже и користи ближе и *свежије* историјске догађаје и личности и то, наравно, у прозном приказу. Уместо доминантне поезије, дакле, проучава се, анализира и тумачи недавна прошлост и текућа историја, и ту се траже примери и узори моралног владања и објекти за анализу значајних последица политичких кретања и одлука. Исократов став антиципира и касније широко прихваћено схватање *историје као учитељице живота.*

> „Размишљај о судбини и несрећи која задеси и обичне људе и краљеве, јер ако схваташ прошлост боље ћеш планирати будућност."[28]

Поменули смо да је међу његовим ученицима било и историчара, као што су Ефор из Еулиде и Теопомп са Кеја, који су од свог учитеља преузели схватање да изучавање историје првенствено има васпитну вредност, историја је и за њих извор моралних узора и примера (обојица су склони морализирању), а мање истраживање чињеница и достизање *научних* сазнања у модернијем смислу. Исократов траг и значај је и у овом погледу остао трајан и дубок. *Исократ је био први који је историју увео у наставни план.*[29]

Помињали смо и раније полемички жар који је стално постојао између Исократа и софиста, сократоваца, Платона, свих оних који су филозофију схватали другачије. Један од неспоразума који прате Исократа и његову школу и јесте настао (и) због тога што је он упорно оно опште образовање које је својим ученицима преносио називао *filosofia*, ма колико се то суштински разликовало од схватања овог појма код филозофа као што је Платон (и многи други). Филозофија за Исократа није само спекулативна мисао, већ представља заиста *љубав према мудрости* и освајање културе у најширем смислу.[30]

Међутим, он допушта да је и спекулативна филозофија донекле корисна у том смислу да може поспешити развијање умних снага, као

27 *Panathenaicus*, 1.

28 *To Nicocles, 35*, наведено према: Beck, *op. cit.*, p. 279.

29 Beck, *op. cit.*, p. 277.

30 *Op. cit.*, p. 276.

што телесно вежбање поспешује развој тела. Тако је као *іимнасшику ума* допуштао да се у његовој школи изучава чак и еристика, умешност расправљања, као и геометрија и астрономија. Све ове дисциплине као наставни садржаји имале су пре свега *формални* или *формашивни* значај, биле су корисне за развијање способности мишљења, и Исократ их је сматрао (само) припремањем за филозофију. То значи да су ове *вешшине, науке,* или *йредмеши* у Исократовом систему на другом степену или нивоу, изнад елементарног нивоа образовања, али и испод вишег нивоа, који је одређен за (исократовски схваћену) филозофију, а пре свега за реторику.

Телесно васпитање такође има своје место у Исократовом схватању *йаидеје* и у његовој школи, с тим што он не пропушта да у многим својим списима јасно нагласи да је телесно васпитање од значаја, али ипак само од *друїосшейеноі* значаја у односу на умно васпитање.

> „Јер, ако би сви спортисти достигле снагу двоструко већу од оне коју сада поседују, други људи од тога не би имали никакве користи; али, ако један човек достигне мудрост, плодове његовог увиђања уживаће сви они који су спремни да његово сазнање поделе."[31]

Посшиїнућа снаїе и брзине, каже Исократ, *йриродно ишчезавају са шелом, док умешносши и науке одолевају вечно, и korисше онима који их узїајају.*[32] Тако се и гимнастика као начин телесног васпитања, уважава и прихвата и као *школски йредмеш* код Исократа, са јасно одређеним местом и ограниченим значајем, без атлетског и спортског претеривања.

Када већ знамо да је у Исократовој школи на првом месту *реторичка насшава*, потребно је да нешто ближе о њој сазнамо. Ако је реторика за Платона примењена дијалектика, за Исократа је то особена и самосвојна вештина, дакле, беседништво је умеће над умећима[33], и његова је сврха и моћ прворазредна и огромна; овим умећем може се постићи *да се велико умањи, а да се мало увећа.*

---

31 *Panegyricus*, 2.

32 Наведено према: Beck, *op. cit.*, p. 283..

33 Marrou, op. cit., p. 126.

> „Говорништво је по античким мерилима спадало у миметичке вештине, а Исократ је подвлачио и његову нарочиту улогу, коју бисмо ми могли одредити као *цивилизаторску моћ*."[34]

Основна разлика између поменуте двојице мислилаца је у томе што Исократ сматра да је реторика двоструко корисна, и за практични живот и за јачање и развијање ума, духа, морала, итд.; њен значај је и материјални и формални, за разлику од спекулативне филозофије којој Исократ признаје само ограничено формално дејство. Чак и у односу на реторику једног Горгије Исократ сматра да он сам поседује нешто друго и ново, а знамо да је жестоко критиковао и све оне који банализују реторско поучавање писањем и објављивањем реторских приручника, те не знају ништа о индивидуалним разликама међу читаоцима/ученицима, о индивидуалним диспозицијама сваког посебног ученика, о вежбању, досетљивости, радним навикама, снази памћења, осећању мере и ритма, гласовним квалитетима, итд.

Основа наставних садржаја Исократове школе свакако је граматичка настава, која се у доброј мери темељи на проучавању класичне књижевности (грчко значење граматике другачије је и шире него наше, и у основи означава *језик и књижевност*[35]). Знамо да је Исократ био суочен са честим и многим нападима различитих *софиста без угледа*, који су га оптуживали да он наводно тврди да *сви, осим оних који уче код њега, само трућају*, и како одбија и негира свако друго поучавање осим свога. Један од разлога или повода за те нападе био је и његов (раније већ поменути) нетрадиционални однос према поезији, великим песницима и према њиховом месту у процесу васпитања. На те гласине и клевете желео је да одговори на свој начин (вероватно једном *апологијом*, одбраном, или *енкомијем*, похвалом самога себе), али то нажалост, колико је барем познато, није остварио.

> „Јер мислим да, ако успем својим писањем да изнесем и разјасним каква су моја гледишта *о васпитању и о песницима*, спречићу своје непријатеље да измишљају лажне оптужбе и да потпуно насумице говоре."[36]

---

34 Марицки-Гаћански (1996), стр. 349.

35 Clarke (1971), p. 12.

36 *Panathenaicus*, 25, подвукао Ж. Б.

Само је у неким својим списима Исократ донекле, несистематично расветлио своје схватање *песника и васпитања,* помињући (и критикујући) Пиндара као једну од главних окосница старог васпитања и старих садржаја образовања. У таквим приликама је по правилу, посредно или непосредно, поредио самога себе са славним песником Пиндаром, полазећи од заслуга за хвалу коју су учинили своме граду. Исократ негодује јер је Пиндар за један једини стих у славу Атине (као *бастиона Хеладе*) богато награђиван, и морално и материјално (титулом *проксена* и наградом од 10.000 драхми), док њему, Исократу, суграђани не дозвољавају ни да мирно проживи остатак живота, мада је славио Атину и њене претке много обимнијим и племенитијим *енкомијима.*[37]

Али, довољно смо сазнали о Исократовим схватањима поучавања и *paideje* да бисмо схватили да је њему увек у образовном раду стало до успешности својих ученика, било у поучавању (он, дакле, образује и *учитеље*), било у расправљању, било у општој култури; културан човек је за њега онај који разумно расуђује, који је способан да спонтано и природно узме учешћа у свакој врсти расправе.[38] Неки његови ученици постају *способни победници*[39] *а други умешни учитељи*; остали постају *отменији у друштвеном саобраћању, оштроумније судије и саветници смотренији од велике већине других.*

> „Како је онда могуће презирати дисциплину која је у стању да од оних који су је усвојили начини такве људе?“[40]

Ова *дисциплина* за Исократа је беседништво какво он својим ученицима преноси, али у ширем смислу то је образовање, култура, *paideia,* његова paideia коју он пред крај живота приказује, али и брани[41] од многих демагога и политичких клеветника који нову просвету отворено нападају, јер у нестабилним политичким приликама образовање, па и оно Исократово, чија се реторска суштина све више испуњава политичким садржајем и набојем, и све више постаје *политичка критика,* то образовање се као духовна опозиција

37 *Antidosis*, 166.

38 Marrou, *op. cit.*, p. 122.

39 Победници у *бесједничким надметањима*, Ж. Б.

40 *Panathenaicus*, 204.

41 Та одбрана је детаљно изнесена у најобимнијем Исократовом делу, *Antidosisu*, и донекле још и у *Panathenaicusu*. *Antidosis* је писао у својим осамдесетим годинама, а *Панатенејску беседу* је завршио у претпоследњој години живота, у *97*!

тадашњем устројству и у очима носилаца тога устројства удружује и поистовећује са политичком опозицијом.[42]

И из дугог низа васпитаника Исократових, значајних у култури и у политици, јасно видимо да је његова школа била место где се образују и политичари, државници, и то је, сасвим у складу са тадашњом оријентацијом водећих васпитача – *васпитање принчева*; то су и у теорији и у пракси чинили или покушавали да чине и Сократ, и Платон, и Аристотел, и Исократ. Исократов идеал је била демократија, али демократија са снажним аристократским елементима, каква је била у златним временима Атине.[43]

Гледајући уназад у прошлост Атине, Исократ види носиоце тих најславнијих атинских времена пре свега као *племство духа*, јер су то били људи *супериорни и надмоћни, не само по рођењу и угледу, већ по мудрости и речитости, што нам донеше наше благослове*[44]. Бавећи се славном прошлошћу и узбурканом садашњошћу, учитељ, како смо рекли, све више реторику испуњава политиком, а *његов реторички gymnasion све више постаје висока школа политике. Панегирички дух у њему је уступио место критичко-васпитном.*[45]

ПРОТИВ ПЛАТОНА

Поређења Исократа и Платона, њихових школа, циљева, метода, намера и идеала већ смо морали да чинимо и у претходном делу рада, али значај разлика међу њима је толико велик да је потребно да такво упоређење још у неким аспектима допунимо и резимирамо. Ова два велика учитеља и васпитача, два велика конкурента на пољу вишег и високог образовања у организованом и „институционализованом" виду (то је поље где баш они представљају *сам почетак целокупне историје*) нису били један другом блиски, и нису један о другом мислили најбоље.

Платон је велики филозоф који заступа идеју да се учењем, васпитањем и образовањем морају освајати апсолутна знања, тео-

42 Јегер (*op. cit.*, стр. 490) каже да је *радикалније демократско крило* све више заузимало непријатељски став према образовању.

43 Јегер, *op. cit.*, стр. 494.

44 *Antidosis*, 308.

45 Јегер, *op. cit.*

ретска знања о највишим врлинама, апсолутним појмовима и вредностима. Исократ, као практичнији и реалистичнији мислилац, сматра да су у првом плану увек *корисна знања*, што неминовно подразумева беседништво и политику. Ако Исократ каже да је боље имати *йриближно знање* (мнење) *о корисној сшвари*, него *айсолушно знање о некорисним сшварима*[46], онда је то свакако критика упућена сократовцима, Платону и филозофима платонског кова.

Раније смо поменули да се Исократ, у складу са својим моћима и могућностима, труди да утиче на догађаје и да допринесе разрешењу силних конфликата који разарају Грчку његовог времена, и он покушава да буде један од оних који ствари поправљају и који *сшално мењају оно шшо није како би шребало биши*[47], док би се за великог Платона вероватно оправдано могло рећи да он *као шеорешичар државе не види решења за људе ван оквира своје реалносши.*[48] Колико год Исократ размишља и (редовно, непосредно, конкретно и опширно) пише практично о свим значајним догађајима и питањима свога времена (а ради се о судбинским питањима целе Грчке и свих Грка), Платон историјске и политичке догађаје сопственог времена чешће прећуткује. Многи аутори због овога нашу двојицу великих учитеља виде као две крајности у приступу и доживљавању конкретне историје која се дешавала њима и њиховим суграђанима и саплеменицима.[49]

А пошто се у том времену у грчким земљама ближило неумитно разрешење судбинског спора између *йанхеленсшва* и *аушономије*, није на одмет рећи да и грчки појам (именицу) *autonomia* дугујемо баш Исократу и Тукидиду; појам потиче негде са краја V века п. н. е., а након ове двојице великана можемо тај појам срести и код Ксенофонта. Придев *autonomos* користио је још Херодот, средином V века.[50]

Један од приступа које су неки аутори примењивали у анализи и поређењу далекосежнијих утицаја Исократове и Платонове школе

---

46 *Helen*, 209.

47 *Evagoras, 7.*

48 Марицки-Гађански (1999), стр. 48.

49 Ксенија Марицки-Гађански (*op. cit.*, стр. 48-49) наводи Улриха фон Виламовица Мелендорфа који наглашава да од свих главних догађаја атинске политике IV века у Платона нема *ни шраīа*, па још додаје: *Wie anders Isokrates* („Како друкчије поступа Исократ").

50 Марицки-Гађански, *op. cit.*, стр. 49. *Autonomia* пре свега значи *йраво да се влада йо сойсшвеним законима.*

на друштвена и политичка догађања јесте праћење *каријера* њихових васпитаника који су учествовали у државним пословима, војном и политичком животу. И такве необичне анализе доносе и необичне резултате, јер мање слављен и славан Исократ мање би имао разлога да се стиди неких својих васпитаника но велики филозоф Платон, из чије је школе и начина мишљења произашао, међу мноштвом ученика, и један не мали и не сасвим безначајан низ оних који су били склони апсолутној власти, тиранији и диктатури.[51]

Исократ и отворено објашњава зашто сматра да је његово васпитачко дело значајније и вредније од дела *филозофа и софиста,*

> „... који људе подсећају на врлину и правду; јер, њихов позив на *phronesis*, морално сазнање и поступање у складу с њим, упућен је само појединцима и они су задовољни кад придобију неколицину људи. Исократово васпитање окреће се читавом полису и тежи да га покрене на таква дела која ће њему самом донети срећу, а остале Грке ослободити њихових јада."[52]

Пошто Исократ сматра да је сам мајстор истинског васпитања, а и пошто деценијама живи у трајној полускривеној конкуренцији и полемици са Платоном и његовим следбеницима, он и сопствено одређење истинског васпитања износи критикујући и негирајући Платоново схватање васпитања. За Исократа постоји само једна истина (*sofia*), чија је суштина у томе да се на основу мнења (*doxa*) учини оно што је исправно; филозоф је онај који се труди да усвоји *овакву phronesis*. Људској природи није дато да стекне истинску науку, сазнање какво је Платоново *episteme,* а које нам говори шта да чинимо или кажемо. Између *doxa* и *episteme* читава је провалија, па је у овом погледу настао огроман јаз и између схватања Исократа и Платона. За Платона је, наравно, *доха,* мнење или вероватност, далеко мање значајно и поуздано него *episteme,* извесност, знање, истина, наука.[53]

Поменућемо још једном да се Исократ не одриче старог идеала калокагатије, који подразумева развој и равнотежу тела и духа, те он, не једном, говори и о гимнастичком васпитању упоредо са умним васпитањем.

---

51 То су *револуционари и експериментатори.* (Јегер, *op. cit.*, стр. 484)

52 *Op. cit.*

53 Jarrett, *op. cit.*, p. 103; Јегер, *op. cit.*, стр. 492.

„Пазећи и пратећи их и вежбајући их на тај начин, и учитељи гимнастике и учитељи говора способни су да унапређују своје ученике до тачке где постају бољи људи и где су снажнији у мишљењу и у телу. Али, ниједна врста учитеља није у поседу вештине којом би могли створити способне спортисте од кога год пожеле. Они томе могу допринети до извесног степена, те моћи никада се не могу наћи у њиховој савршености (вештини), већ у онима који се одликују и врлином дара и врлином вежбања."[54]

Из овога лако закључујемо да је Исократ свакако педагошки реалист, добар посматрач и психолог. Јер, он није у заблуди да се свако може поучити у било чему, и свестан је да постоје различите способности и потенцијали код различитих ученика, те су природни капацитети, оно што се налази *у* ученицима важан предуслов успеха у учењу и образовању. Он се бурно противи свима онима (у које сврстава Платона и сократовце) који прецењују моћ *paideje*, и он сматра да такви учитељи хоће да учине оно што није могуће, *да по природи рђавим људима усаде врлину и праведност*[55]. У том смислу радило би се о сукобу педагошког/андрагошког *оптимизма* и *реализма*, мада је ипак објективност Исократове оцене супарничких васпитно-образовних циљева под знаком питања. Могућности и границе васпитања он је, у сваком случају, посматрао уже, а то може значити и реалније и објективније.

„Можда им ова професионална и педагошка конкуренција и не би толико сметала да се ово високо школовање (*кога дотле у Атини није било*) није плаћало, и да Исократ није крајње искључиво инсистирао да се то што он предаје зове философија. По Исократовој дефиницији то је заправо била *теорија о прозним текстовима*, јер он говоре баш никада није држао, иако је сматран ретором."[56]

Још једна значајна разлика постоји између двојице учитеља (и њихових школа) – за разлику од Академије која је имала обележја *затворене секте*[57], Исократова школа је била (у принципу) отворена

54 *Op. cit.*, 185.

55 Јегер, *op. cit.*, стр. 492.

56 Марицки-Гађански, *op. cit.*, стр. 49, подвукао Ж. Б.

57 Marrou, *op. cit.*, p. 123. Милош Ђурић би ту „затворену секту" назвао *револуционарно-препорођајном установом на конзервативној основи, образованој према обрасцу пита-*

за свакога. Цена учења код Исократа плаћала се унапред за цео *курс* или *студије* (трогодишњег или четворогодишњег трајања) у износу од хиљаду драхми. И поред скупе школарине, школа је била позната, славна и успешна; по неким изворима, имала је и по стотину ученика, с тим што учитељ никада није истовремено радио са више од девет присутних слушалаца; просечно их је било пет или шест, с тим што би само тројица или четворица била интензивно посвећена учењу.[58]

Овако мале групе и мали број ученика био је један од разлога што је и настава у Исократовој школи морала бити скупа. Уосталом, његово несумњиво значајно богатство, стечено готово искључиво поучавањем током 50 или 55 година, доказује да је он имао успеха у своме послу и да је могао да за поучавање добије велик новац, с тим што је свакако добијао и нешто значајних и вредних поклона од својих моћних и богатих бивших ученика, племића, богаташа, принчева и владара.

И захваљујући присној, интимној атмосфери у малој групи ученика стварала се блиска веза између учитеља и ученика, веза која је трајала годинама након завршетка *студија,* јер су и бивши ученици дубоко поштовали Исократа, тражили од њега савете, а за неке је током низа година још писао говоре и саветовао их, посебно у политичким питањима (нарочито је био везан за свог ученика Тимотеја, стратега и политичара, и помагао му је у политичком раду). Учитељ је задржао велик и дубок лични утицај на ученике и многе од њих *васпитавао* и даље током њиховог живота и делатности, тј. *каријере.* Сигурно је то и био један од Исократових циљева – посредан или непосредан утицај на политичке догађаје и на његове актере, на њихове акције и одлуке. Јер, као што је један аспект његове концепције политике и историје схватање да *историју стварају велики појединци,* људи од акције, људи који *стварају* и који *делају*, тако и сам на свој начин, мада ретор без гласа, *активно* учествује у догађањима и променама које потресају његово доба и његов свет.

> „А умни људи не смеју себи дозволити да робују особама чији је ум тако искварен (особама с лошим намерама), него нека их као такве занемаре и навикну суграђане своје да слушају о онима којима смо дужни хвалу, нарочито зато што смо

горовачког братства,... (1990, стр. 528)

58 Marrou, *op. cit.*, p. 128.

> свесни да *напредак, не само у уметностима но и у свим другим делатностима, не чине дела оних који су задовољни стварима какве јесу, већ оних који поправљају, и имају храбрости да стално мењају све оно што није како би требало бити.*“[59]

У *поправљању* света Исократ учествује непосредније и страсније, вероватно и храбрије, на најбољи начин који му је био доступан, својом *речју* и својим *поучавањем*, па ако и није био мудрији од свог супарника – великог филозофа, сигурно је давао све од себе, до самог краја живота.

Платонов свет апсолутних појмова, свет идеалних држава које не постоје, свет идеја у филозофији и идеала у политици, и свет Исократов, стваран, узбуркан, драматичан и трагичан, свет реално и материјално политички, свет због којег се цео век стар човек свесно одриче остатка живота – два су то света, подељена и различита, без осећаја и свести да су ипак само један једини свет, грчки и атински, у истом времену. Међусобно неразумевање међу овим мудрим и добронамерним људима (и међу масом осталих Грка и Атињана) означава време, заједницу и свет у неспоразуму са собом.

> „Мене занима противстављеност и непомирљивост савременика око заједничке будућности, као што је код нас данас. Као што је било и у Атини 4. века пре нове ере, кад су у полису упола мањем од, на пример, данашњег Новог Сада живеле тако важне и способне јавне личности, заједно неколико деценија, Платон, Исократ, Аристотел и Демостен – последња двојица и рођена и умрла исте године – без икакве могућности међусобног дијалога и споразума око онога што су највише волели: истине и Грчке.“[60]

59 *Evagoras*, 7, подвукао Ж. Б.

60 Марицки-Гађански, *op. cit.*, стр. 52–53.

УТИЦАЈ И ЗНАЧАЈ

Детаљно смо се већ бавили многим доприносима и иновацијама које дугујемо старом ретору Исократу, и које су након њега у васпитној и образовној пракси, у различитим облицима опстајали вековима након његове смрти, и јасно нам је да је он учествовао у утемељењу васпитне традиције која је преживела и до наших дана у многим својим важним видовима. Платонова Академија је била модел многим тадашњим и каснијим филозофским школама, као што је и Исократова школа била очигледан узор многим реторским школама које ћемо вековима након његове смрти моћи да пратимо широм грчког, хеленистичког и римског света. А његово наслеђе доспело је и даље од Грчке и Рима.

> „Традиција Исократова преживела је у томе што је реторика постала признати део либералног образовања."[61]

Наравно, ни то није све. Реторска настава, образовање говорника је дуго било у центру пажње многих значајних *педагошких класика* у које, свакако, убрајамо Цицерона и Квинтилијана, а опет и многе друге који од Исократа уче и надограђују оно што познајемо као његово наслеђе. И у сваком општем, класичном, либералном, хуманистичком образовању налазимо његов траг, било да га препознајемо или не.

Један од важних аспеката Исократовог наслеђа посебно ћемо нагласити на крају излагања о њему, не зато што је тај аспект најмање важан, већ је управо обрнуто, то је најбитнији допринос, немерљива заслуга коју је тешко изразити и објаснити, али то јесте главни разлог зашто Исократа сматрамо *првобитним извором, врелом целокупне струје хуманистичког школства*[62]. Део те заоставштине је његова непоколебљива вера у моћ речи, уздизање људскости и живота уместо мита и фикције, уважавање историје стварних људи уместо поезије која пева о митским бићима, оспособљавање младих људи за мењање и усавршавање самих себе, своје заједнице и света, и то у живој стварности, а не у идеалном и непостојећем свету. Најзад, Исократ се зато може видети, разумети и доживети као претеча хуманизма и хеленизма, културног идеала преко којег наслеђе античког света

61 Clarke, *op. cit.*, p. 30.

62 Marrou, *op. cit.*, p. 132.

доспева даље и даље, све до нашег времена. Када Исократ каже да су Грци *они који деле исту културу, а не они који су исте крви,*

> „... овде поново имамо осећање да се налазимо на ивици нове епохе и новог света: у овом веома изричитом ставу већ је потпуно изражен целокупан идеал хеленистичких времена – *идеја о култури као највишем добру.* Исократ иде и корак даље: нема сумње да је ова национална култура дело Грка као целине, историје као целине, али то је *првенствено дело Атине,* 'образовалишта све Хеладе', како је Исократ, следећи Тукидида, волео да понови: њена истинска величина налази се у *надмоћној култури.*"[63]

Реч је о трајним и универзалним вредностима и идејама које су уграђене у темеље цивилизације и културе којој припадамо (па смо у том смислу, ако верујемо Исократу, *сви ми Грци*), јер је реч, *logos*, и култура *речи* – оно што је Грке чинило Грцима, и оно што људе чини оним што јесу.

> „Исократ је, у ствари, веома био заслужан за ширење идеје о културном универзализму и космополитизму, по чему је био идејни претеча целе једне епохе светске историје – хеленизма. Он је и најгласније од свих грчких мислилаца и практично истицао хуманизам као политички идеал..."[64]

Наравно да је *снажну хуманистичку инспирацију* могао Исократ препознати и код других, код Сократа и других својих учитеља и ривала – софиста, јер је њихов *читав филозофски хоризонт сав прожет хуманистичким акцентима*[65] (*човек* је тај који све ствари мери – чак и то да ли *јесу* или *нису*), али ретор Исократ је својим делима и својом школом, којом упорно, сталожено и промишљено управља пола века, изградио стабилан темељ високом образовању новога света, и не бисмо га смели сагледавати и оцењивати само у површном контексту филозофског или „филозофског" надмудривања са великим Платоном и другима – то би само значило да га нисмо разумели.[66]

---

63 Marrou. *op. cit.*, p. 130, подвукао Ж. Б.

64 Марицки-Гађански, *op. cit.*, стр. 51.

65 Михаило Ђурић (1997), стр. 339.

66 Као што га, нажалост, нису разумели неки савремени научници који га са *модерним* и беспримерним цинизмом умеју назвати (цитат!) *рођеним просветним радником и убедљиво најнапорнијим атинским писцем који је, нажалост, поживео деведесет осам година,* који

се залаже за *стручно оспособљавање без и мало садржаја*, у чијим теоријама није било *ничег што би подстицало на озбиљно размишљање*. И даље: *На жалост, оне су* (Исократове теорије) *због тога биле као поручене да постану образац за организовано високо образовање*. Итд. (Аутор ових *оцена* је Озвин Мари, в. *Оксфордска историја...*, 1999, стр. 281)

7. ПЛАТОН

ОД СОКРАТА ДО ПЛАТОНА/
ОД АКАДЕМИЈЕ ДО СИЦИЛИЈЕ/
ОД ИДЕЈЕ ДО ДРЖАВЕ/
ОД ДРЖАВЕ ДО ВАСПИТАЊА

Он није имао шеоријско-философијску и научничку
неīо йолишичку амбицију:
као у свима њеīовим сйисима,
шако врела крв морално-йолишичкоī реформашора
шекла је у целом њеīовом живошу,
који йрешсшавља најјасније сведочансшво
њеīове йолишичке сшрасши.

Милош Н. Ђурић

ОД СОКРАТА ДО ПЛАТОНА

ПЛАТОН, велики и можда највећи филозоф античке Грчке и Старога века (а за многе и највећи филозоф уопште), Атињанин из атичке деме Колита, потиче од знаменитог оца Аристона чији је отац носио име Аристокле[1]. Највероватније је баш то – Аристокле, било право или барем прво име Платоново; очеви су често у Грчкој сину давали име по сопственом оцу. Филозоф је рођен између 429. и (вероватније) 427. године, у породици вишеструко славног и племенитог порекла. Његов отац био је у сродству са (последњим, а можда и митским) атичком краљем Кодром, док му је мајка Периктиона чак потицала из породице самога Солона. Млади Аристокле је био најмлађи син Аристона, и имао је два брата, Ад(е)иманта и Глаукона, сестру Потону и полубрата Антифона (сина другог Периктиониног мужа, Пирилампа). Племенито, највише аристократско порекло младића Аристокла, тј. филозофа Платона готово да га је обавезивало на високе амбиције, између осталог (или – пре свега) у политици; не треба заборавити да су и двојица од озлоглашене Тридесеторице тирана (који ће брутално и самовољно владати Атином када Платон буде у својим двадесетим годинама) били такође његови блиски рођаци – Хармид је био брат, а Критија стриц његове мајке Периктионе.

Платон је сигурно у детињству и младости стекао најбоље васпитање и највише образовање какво је било намењено синовима тако племените (и имућне) породице. Васпитавали су га и образовали неки од најцењенијих учитеља који су у то време боравили у Атини. Читање и писање научио је у школи граматисте Дионисија, а гимнастику је вежбао у палестри Аристона из Арга; вероватно је овај други учитељ, педотриб Аристон, свом младом васпитанику Аристоклу дао надимак или име Платон (*Широки*), што је можда значило

1 Мањи број извора тврди да Платон није рођен у Атини, већ на острву Егини, где је његов отац 427. године предводио атичке досељенике који су ту насељени након што су Атињани у почетним годинама Пелопонеског рата изгнали домаће становништво са острва.

да је био *плећат*, широких леђа или рамена, можда да је имао широко *чело*, или се то у ствари односило на *опширност у говору*. Међутим, можда је ово име дошло и отуд што је дечак много *измишљао* (*platte-in*).[2] Многи аутори сматрају поузданим да је филозоф у детињству и младости био веома цењен и истакнут као вешт и увежбан рвач, те да је вероватно учествовао и у рвачким такмичењима на панхеленским играма, можда чак и на сва четири свегрчка надметања (Истамске, Питијске, Немејске, Олимпијске игре). Музику је у детињству филозоф учио од Атињанина Дракона (тај је био ученик славног Дамона, који је, опет, музици учио и самог Перикла), као и од Метела из Акраганта.

Сигурно је, дакле (мада детаљни и потпуно поуздани подаци о томе у ствари не постоје), да је млади Аристокле или Платон као аристократски син најплеменитијег порекла имао прилику да се образује у складу са највишим захтевима, потребама и жељама какве је имала атинска друштвена (племићка) елита тога времена. Сигурно је да су такво (највише и најбоље) образовање стекла и његова браћа, као и полубрат Антифон, док је сестра Потона, у складу са чврсто утемељеним обичајима тога времена, остала без школског образовања и могла је бити васпитавана и образована само у кући и породици.

Не сасвим поуздани подаци сугеришу да је Платон учио (или *студирао*) и сликарство, поред филозофије и, сасвим сигурно, поезије. Сматра се потврђеним да је у младости писао поезију (писао је дитирамбе, а приписују му се и неки сачувани епиграми), а такође је сигурно да се опробао и у писању трагедија; неки претпостављају да је у младости писао и комедије, те се чак сматрало да је (или да ће бити) у комедиографији супарник самога Аристофана.

Младић Платон сигурно је већ познавао и учења ранијих и њему савремених мудраца и филозофа, а сусретао се и са бројним софистима које је имао прилику да често сретне у Атини. Међу његовим учитељима филозофије вероватно је први био Кратил, следбеник Хераклита; касније је учио и од Парменидовог ученика Хермогена, тако да је упознао и учења Елејаца. У релативно раном добу већ је Платон био упознат са Анаксагориним идејама, такође и са космологијом старијих филозофа Јонске школе. Али, оно што ће младог Платона темељно

2 Милош Ђурић (1990), стр. 524.

преобразити и потпуно окренути ка филозофији, био је свакако његов судбоносни сусрет са великим Сократом.

Када су се најзад сусрели, тј. када је као ученик Платон ступио пред Сократа, било му је око 20 година, а учитељу преко 60[3]; вероватно се овај сусрет одиграо око 407. године, и још је у антици настало и поетско, митско-легендарно тумачење овог догађаја који је имао огромног утицаја на даљи развој филозофије, културе, цивилизације. Забележено је, наиме, да је Сократ уснио сан у којем му је на крилу седео млад лабуд, птица позната по музикалности (а била је и у митско-симболичкој вези са богом Аполоном); птица се огласила пријатним гласом и потом полетела. Када је Сократ сутрадан упознао свог новог ученика, младог Платона, у њему је препознао лабуда из свога сна; то се сматрало божанским предсказањем да ће Платон у филозофији бити недостижан.[4]

Утицај Сократове личности на младог Платона био је толико снажан да је млађани ученик донео преломну животну одлуку и у потпуности се посветио филозофији. Чак је, након учешћа у театарском такмичењу, јавно спалио сопствене трагедије и сва поетска дела, користећи Хомеров стих да би свом чину дао нарочиту боју и драмску тежину; наводно је призвао самог бога ватре, сина Зевса и Хере, да му притекне у помоћ (*Дођи, Хефесте, амо, јер тебе Платон тражи!*[5]). Тако се Платон опрашта од песничке уметности, покушавајући да тај опроштај учини потпуним и коначним; овај покушај је имао симболичан (мада такође и противречан) резултат, јер се делимично Платон, развијајући оштар непријатељски став према уметности, окренуо и против самога себе. Али, уметничка снага коју је поседовао била је толико очигледна да ће много касније и Цицерон преносити легенду о пореклу несвакидашње лепоте Платоновог говора, стила и језика: на усне уснулог дечака Аристона слетеле су пчеле, и са тих усана *слатких као мед* морале су се очекивати речи којима ће се дивити и које ће вековима поштовати генерације.

---

3 По некима га је Сократу довео отац Аристон, што није вероватно, јер је Аристон највероватније умро не дуго након Аристокловог рођења, што би потврђивало и рођење полубрата Антифонта, за чијег се оца Пирилампа Периктиона могла удати тек након Аристонове смрти; Антифонт је, колико знамо, као и Платонова браћа Глаукон и Адеимант, учио од Сократа те је морао бити рођен *знатно пре 407. године*.

4 Диоген Л., III, 5; Паусанија, I, 30.

5 *Илијада*, XVIII, 392.

„Мада је Платон доцније ишао и даље, те је из своје државе гонио Хомера, трагедиографе, као и сликаре и уопште све, по његову суду штетне, уметнике подражаваоце, *опет он није могао изагнати из себе уметника*, јер сва његова дела по надахнућу, облику и стилу носе уметничко обележје.“[6]

У сваком случају, након судбоносног сусрета два велика мислиоца, Платон ће остати веран и марљив ученик Сократов током неколико наредних година, све до Сократове смрти 399. године. То су биле плодоносне године Платоновог учења и сазревања, али и драматичне и трагичне године за атинску државу и друштво. Судбоносни догађаји тог периода обухватају тешке битке Атине против непријатеља у Пелопонеском рату, од Аргинуса до Егоспотама, све до коначног слома 404. године, укидања демократије и успостављања владавине Тридесеторице тирана (међу којима су и Платонови рођаци Критија и Хармид, који су и раније на Платона имали врло значајан утицај).

Мада се Платон противи терору Тридесеторице (одбија и непосредно учешће које му је у тој *влади* понуђено), он не одобрава ни радикални демократски поредак који се поново успоставља 403. године, поредак који ће касније и самога Сократа осудити на смрт. Тај трагични и дубоко неправедни процес против његовог учитеља снажно одбија самог ученика Платона од непосредног политичког ангажовања, уверавајући га да *грађани у демократском поретку нису вољни нити способни да се изнад себичних интереса уздигну до сазнања универзалне истине*, и зато ће Платон убудуће *демократију огорчено одбацивати као систем владавине који би се могао правдати.*[7] По рођењу и пореклу, по искуству и утицајима, најзад и по свесном опредељењу, Платон ће бити и остати противник радикалних облика демократије (ако не и демократских облика владавине уопште) које је темељно истраживао и анализирао, али их је непосредно и видео на делу. А свог учитеља Сократа трајно ће памтити и са најдубљим поштовањем ће га помињати до краја сопственог живота.

„Платон, кад виде да му се смрт приближава, захваљиваше наклоности провиђења и својој срећној судбини, прво, зато што је рођен као човек и као Хелен, а не као варварин или звер, а затим и зато што је живео у доба Сократово.“[8]

---

6 Милош Ђурић (1987), стр. 316.

7 Martin, 15. 1.

8 Plutarch, *Lives (Caius Marius)*...

Рекли смо да је Платон свакако и пореклом и сопственим тежњама био окренут ка непосредном политичком деловању (*Још у мојој младости догодило ми се исто што и многим другима: намеравао сам да се, чим бих постао свој господар, одмах посветим задацима државног живота.*[9]). Међутим, судбоносни догађаји последње деценије V века, закључно са осудом и смрћу Сократа, тешко су га потресли и удаљили од личних и непосредних политичких амбиција, али ће се велики филозоф ипак политиком бавити током целог свог живота, с тим што ће то деловање бити посредно, научно-аналитички, филозофски и теоријско-реформаторски усмерено. Вероватно је баш и зато Платон оставио много дубљи и значајнији траг у филозофији, науци и политичкој теорији, но што би то био случај да је у политичкој пракси имао више успеха, тј. да је уопште постао *политичар,* што му је сигурно била амбиција. Много мање способни појединци, у Платоново време и не само тада, у директном политичком деловању умели су да постигну више него можда највећи филозоф којег је свет имао; сукоб између стварности и идеја (и идеала) понавља се и траје у свим периодима развоја државе, друштва и цивилизације.

Дакле, Платон је након Сократове смрти утучен, разочаран, а вероватно и уплашен за сопствени живот, као и многи други Сократови следбеници. Због тога је на неко време напустио Атину и прво је отишао у Мегару, где се упознао са идејама (филозофа) Еуклида и његове школе. Након тога путовао је и у Египат, где је много тога видео и научио, посебно изучавајући астрономију и математику, а можда ће заиста *штошта у својој* Држави *удесити према египатском обрасцу*[10]. Претпоставља се да је делимично (и) од Египћана могао усвојити, између осталог, приступ и принципе који су били утврђени у области религије, музике, васпитања, друштвених сталежа и слојева, друштвене поделе рада, и др. Осим у Египту, Платон и у Кирени изучава математику код Теодора.

Најзначајнија и најпознатија Платонова путовања (и једина историјски потпуно потврђена) воде га у Велику Грчку (Јужну Италију) и Сицилију. У Италији је саобраћао са следбеницима Питагорине школе (неке од њих упознао је и раније, у Атини), те је истраживао њихова научна, верска и политичка гледишта. У Таренту је упознао племенитог и мудрог владара Архиту, питагорејског мислиоца и

9 *Седмо писмо.*

10 Милош Ђурић (1987, стр. 319; 1990, стр. 527).

изванредног математичара; овај необични човек, од тада Платонов несебичан и веран пријатељ, у многоме личи на идеал о којем ће Платон толико много и размишљати и писати – идеал владара-философа, који оличава идеју *софократије*, владавине најмудријих, у којој се достиже спој политичке моћи и философског ума.

Најзад се Платон 388. године нашао и у Сиракузи, на Сицилији, где је дошао на двор тиранина Дионизија Старијег, који је волео да око себе окупља мудре и знамените људе да би тиме доказао (и) сопствену величину. Овде је философ покушавао непосредније да утиче на политичка збивања и на државно и друштвено уређење у Сиракузи, те је тиранина покушавао да саветује и убеди да се одрекне тираниде и да уместо ње прихвати устав и монархију.

Платонова залагања код Дионизија су након неког времена почела да изазивају бес и непријатељство, али су зато имала успеха код тада још веома младог племића Диона, чија сестра је била Дионизијева жена (једна од две његове жене); Дион је Платона одушевио својом племенитошћу, умном снагом и спремношћу на учење, а вероватно и складном лепотом, и међу њима се развило дуготрајно и нежно пријатељство. Што се Дионизија тиче, он је наводно у једној прилици, видевши одушевљење са којим многи слушају Платона, а неспреман да се сам упусти у напорна и озбиљна философска истраживања или у темељне и ризичне политичке реформе, упитао већ славног философа каквим послом је дошао на Сицилију, и добио је одговор: *Тражим човека од врлине,* на шта је тиранин одговорио: *Онда ти је труд био узалудан.*[11]

Дионизије се затим побринуо да Платон на путу бродом у Атину буде убијен или продат у робље (злобни тиранин каже да, ето, праведан какав јесте, Платон може и као роб бити срећан); срећом, догодило се ово друго, те је он на острву Егини доспео у ропство као ратни заробљеник, јер су Егињани били у непријатељским односима са Атином. Платона је откупио Кирењанин Аникерис, који се ту срећним случајем затекао, и затим је философа ослободио и послао у Атину; на понуду Платонових пријатеља да му врате потрошени новац, *овај одговори да не приличи да само они буду достојни да се старају о Платону.*[12] Тако се завршио тек први чин велике сицилијанске авантуре великог философа.

11 Plutarch, *Lives (Dion)*.

12 Диоген Л., III, 20–21.

АКАДЕМИЈА И СИЦИЛИЈА

Након повратка са Сицилије (а највероватније је реч о 388. години), Платон је на тлу јавног вежбалишта, гимназије у врту посвећеном хероју Хекадему (Академу), најзад основао сопствену школу која ће по значају и чувењу затамнити много старију гимназију истога имена – *Академија* (Akademeia). Прво је Платон отпочео са наставом, поучавањем у самој гимназији, да би затим са тим наставио у врту и кући који су наслеђени или откупљени; Платон се у тој кући и настанио, те му је школа била и дом. Сва његова знања и искуства прикупљена током живота у Атини, учење од Сократа и других филозофа, преко сазнања прикупљених на путовањима – све то дошло је до изражаја у организовању и деловању његове Академије. По много чему његова школа је личила на питагорејска братства, на релативно затворен круг посвећеника који се, блиско повезани, баве изучавањем најсложенијих питања филозофије и науке.

> „Академија му је заменила породицу, коју није основао, као и практичко-политички рад у Атини, кога се морао одрећи. Пошто је напустио одлуку да уђе у непосредан политички живот, у њему се још јаче развило осећање права на духовно вођење. Академија није била никаква организација наука у модерном смислу, него револуционарно-препорођајна установа на конзервативној основи, образована према обрасцу питагоровачког братства, са циљем да одваспита и образује ново поколење, нову аристократију, и то не по рођењу него по духу, која ће етичко-политичке идеје оснивачеве раширити по свему хеленском свету и, где буде могућно, и остварити их.“[13]

Дакле, и поред одустајања од непосредних политичких амбиција, Платон увек у првом плану држи политику и државу, јер он себи доступним средствима покушава да оствари јединствен циљ, стварање *калипполиса*, сређене и ваљане државе, коју је могуће створити само уколико се исправним и одговарајућим *васпитањем* младог нараштаја постигне идеал припремања будућих државника који уједињују *политичку моћ и филозофску мудрост, тј. образованост*. Ваљаном државом управљаће они који се *одликују добрим и разумним животом*, који нису у политичку моћ, *у владу заљубљени*, они који

13 Милош Ђурић (1990), стр. 528.

најбоље *упознају начине помоћу којих се најбоље управља државом;* све ове предуслове, укључујући и *презир према политичкој моћи,* испуњава само онај који је способан за живот *истинског философа.*[14]

Академија је била институција која је у целокупној историји васпитања и образовања стекла сасвим посебно место, место које је заслужила многим својим особеностима и значајним утицајем на даљи развој установа за више образовање током векова; и због тога је неки аутори сматрају прапочетком универзитета, или чак *првим универзитетом уопште.* Академија се, између осталог, међу (релативно) сличним установама истиче и својим (нарочито за античке прилике) скоро невероватно дугим трајањем. Јер, она је преживела многе мене и промене, историјске немире и драматичне потресе, али и векове – успела је *непрекидно* да опстане чак до 529. године нове ере, када ју је римски цар Јустинијан *насилно затворио и конфисковао јој знатну имовину, с истом безобзирношћу с којом је прогонио и хришћанске јереси*[15]. Академија је, дакле, надживела узбурканих и дугих девет векова, и сведочила је многим фазама развоја философије, а које историчари философије означавају платонизмом (или платонизмима) – старији платонизам (старија, средња, млађа академија), средњи платонизам, неоплатонизам.

Платонова Академија је била посвећена остварењу већ поменутих идеала *племства по духу и уму,* па је за време живота свога оснивача постепено постајала *етичко-политичка матица* чији утицај се шири тадашњим грчким светом.[16] У самом приступу и организацији наставног и васпитачког рада велики ученик великог Сократа увелико одступа од сократовског типа васпитавања и учитељевања.

> „Слушаоци Платонови нису били као Сократови. У школи Платоновој није било, као у Сократовој, буржоазије, која је проводила живот по трговима и радионицама, већ је то било једно *бирано друштво.*“[17]

Заиста се бираним друштвом могу и морају сматрати они ученици/студенти великог Платона који су из бројних грчких земаља долазили да би се оспособили за философе, политичаре и владаоце;

14 Милош Ђурић (1987, стр. 321 – 322); Платон, *Држава,* VII, 521a-c.

15 Милош Ђурић (1990), стр. 551.

16 Милош Ђурић (1987), стр. 321.

17 Шљивић (2001), стр. 258.

зато Академија није била масовна установа са великим бројем ученика, а и специфична организација (донекле по угледу на питагорејски круг) чини да се учење у Академији своди на мањи број одабраних или *посвећених* појединаца, који се учењем и истраживањем баве у ограниченом кругу истомишљеника.

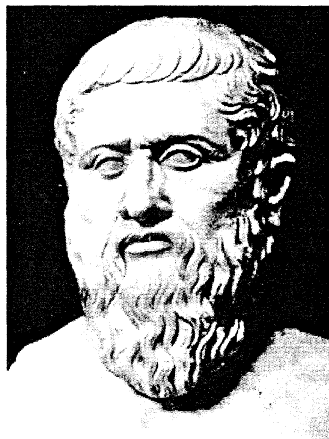

Установу су сопственим средствима солидарно издржавали сами чланови/ученици, тако да је Академија *приватна школа* или удружење са обележјима религијске заједнице (с тим што Платон у сопственој школи поучава без накнаде). Државна власт директно не утиче на Академију, нити је уређује (пре би се могло рећи да је *толерише*); како се традиционално у Грчкој васпитне и образовне установе везују за Музе, тако је и Платон своју школу њима посветио, све са посебним светилиштем у оквиру школе. Школом је руководио управитељ (сколарх, *scholarchês*), којег именује оснивач (након Платоновог времена управитеља бирају чланови заједнице). Вероватно је сваких десет дана међу ученицима биран *архонт*, са посебним задужењима која се тичу унутрашњег реда и владања у Академији, што нам опет показује да је унутрашња школска дисциплина била ваљано наглашена и уређена. Дисциплинованост, самосавлађивање и одмереност у понашању унутар школе и изван ње – сасвим јасно и логично следе из Платонових васпитних идеала које можемо препознавати у његовим бројним дијалозима (а свакако и у сачуваним писмима). Није без значаја напоменути да су ученици Академије били на гласу као скромни и умерени (у јелу и пићу, као и у владању), одевали су се једноставно и понашали пристојно (док су

киници из Киносарга били познати као *аљкави и заједљиви*, а доцнији ликејски перипатетичари као *надмени*)[18].

На основу расположивих извора претпостављамо да су многи ученици били у младићком добу, добу касне адолесценције и нешто од тога старији (знамо да Аристотел ступа у Академију са седамнаест година, вероватно нешто раније него већина осталих ученика). Пошто се ради о високом образовању које је практично почињало тамо где остало школовање и формално образовање престаје (након обуке у ефебији), а и зато што претежно обухвата пуноправне грађане који се сматрају пунолетним и одраслим, није без основа сматрати да је Платон својом Академијом *институционализовао образовање одраслих*[19]. Истовремено се Академија може сматрати институционализованим високим образовањем, и због тога су неки аутори сматрали да се ради о првом универзитету уопште.

Старији ученици, који су у учењу и истраживању достигли нешто виши ниво, имали су прилике (и права) да готово равноправно расправљају и са самим Платоном, можда да му помажу и у вођењу школе, а такође су учествовали и у васпитном и образовном раду са млађим члановима којима је било потребно више инструктивне помоћи.[20] Филозофска истраживања и научно-истраживачке активности у Академији свакако су подразумевале да се међу способнијим и напреднијим члановима нађе и не мали број млађих (и не увек само млађих), али у сваком случају *одраслих* мушкараца.

С друге стране, из више извора је потврђено да су (сасвим у складу са Платоновим захтевом да се и женама омогући свако, па и високо образовање) предавања у Академији похађале и (најмање) две жене, али наводно у мушкој одећи. ***Аксиотија*** из Флијунта (у Аркадији), вероватно чланица питагорејског круга и познавалац питагорејског учења, дошла је у Атину у жељи да слуша о Сократу и да се упозна се Платоновим учењем (за то ју је можда заинтересовао део *Државе* који је прочитала); као друга ученица Платонова и чланица Академије помиње се и ***Ластенија*** из Мантинеје.[21]

Знамо да је Платон у сопственој школи поучавао и живео, а блиска повезаност ученика (међусобна и са учитељем/учитељима)

18 Милош Ђурић (1997), стр. 301.

19 Савићевић (2000), стр. 59.

20 Beck (1964), p. 228.

21 Милош Ђурић (1997), стр. 312–313.

подстицана је и ојачавана обичајем да сви чланови (ученици и учитељи) заједно обедују, *и шо је имало васпишну сврху.*[22] Донекле на првобитне (средњовековне) европске универзитете личи и тај дух *заједнице васпишача и ученика*, дух који је истовремено близак бројним религијским братствима. Разговори и расправе, са научним и филозофским садржајем (са васпитним и образовним циљевима), водиле су се и током заједничких обеда, као и за време *симйозија*, гозби уз (јело и) пиће; Платон радо и у сопственој школи прихвата ове у дугој грчкој традицији укорењене пријатељске гозбене разговоре, те су они постали сталан елемент свакодневног истраживања и поучавања.

Академија сигурно јесте била чврста заједница посвећена солидарном, међусобном и упоредном учењу, поучавању и истраживању, мада морамо признати да не поседујемо заиста детаљне налазе о њеној унутрашњој организованости. У сваком случају, *више је личила на научну заједницу него на школу*, а метод поучавања био је *дијалекшички мешод, у којем изношење докшрина йраше расйраве.*[23] Контроверзе о Академији као високој школи *или* научно-истраживачкој установи вероватно су непотребне и јалове, јер супротност или раздвојеност учења/поучавања (примања и преношења знања) и науке/истраживања (откривања, филозофског и научног сазнавања) Платону и његовим савременицима још није била ни позната, нити битна. Зато су још увек стари Грци били мање (него и ми сами, данас) спутани и ограничени овим вештачким дистинкцијама каснијег порекла, и њихова стваралачка енергија утолико је била слободнија.

> „Све до Аристотеловог времена не налазимо разликовање [*distinction*] (...) између Науке [*Science*] на једној, и Учења [*Learning*], којим се баве школе, на другој страни. Није било одвојеног система поучавања за преношење овог новог платонског знања, које је још увек пулсирало животом свежег открића; поучавање [*teaching*] се подударало са методом истраживања."[24]

Платонова васпитно-образовна и наставна метода била је првенствено ослоњена на вербално, усмено, дијалошко саобраћање

22 Милош Ђурић (1987), стр. 321.

23 Hummel (1994), p. 7. Има и другачијих гледишта, нпр. в. Милош Ђурић (1997, стр. 305): *(Академија) није била научно друшшво или нека најсшарија universitas litterarum, шј. усшанова у којој би удружене биле велика школа и широка организација свесшраноīа научноīа рада*, (итд.).

24 Marrou (1964), p. 103.

са ученицима, и његов став према писаним изворима знања (чак и онима које би сам писао) био је претежно негативан. *Жива реч* је за њега незаменљиво васпитно и образовно средство. Уосталом, у складу са његовим учењем о души, на којем се темељи и целокупна његова филозофска мисао, и *писана реч* борави у пролазном свету подражавања и сенки. Само је изговорена, жива реч

> „... она која се с познавањем ствари уписује у душу онога који учи, а уме сама себе да брани и зна говорити и ћутати с којима треба.
>
> ... Мислиш на живу и душату реч онога који зна, а чија би се писана реч могла с правом обележити као сенка живе."[25]

Ово упечатљиво и трајно *уписивање у душу* сопствених ученика велики филозоф и учитељ покушавао је да постигне специфичном *наставном* методом коју бисмо могли назвати *психагошком*, јер се заиста чини да је *критичко-дијалогичка психагогија* сама срж Платонове васпитачке, или *филозофско-наставничке методе*.[26] Филозоф не прихвата ни саму могућност да се његово учење може пренети у писаном облику, и наглашава да ова *наука* није попут осталих, те да се она, уз све напоре, истраживања, анализе и трагања тек на крају некоме открива у облику који је близак религијском *просветљењу*.

> „Само толико имам да изјавим о свима онима који су о томе писали или ће писати и који тврде да знају оно чиме се ја бавим, било да су то слушали од мене или од других, било да су сами открили: такви људи, бар по моме мишљењу, не могу те ствари уопште разумети. У најмању руку, *не постоји мој спис о томе нити ће га икада бити*: јер то никако није могуће, као друге науке, исказати помоћу речи, него се оно услед дугог друговања са самим предметом и захваљујући саживљавању са њим изненада појави у души као што из искресане варнице блесне светлост, и одмах сама од себе расте."[27]

Нема никакве сумње да је у Академији филозофија била у првом плану и као предмет истраживања и као (условно речено) *наставни*

25 *Федар*, 276a.

26 Милош Ђурић (1997), стр. 303. *Психагогија* је дословно *вођење душе*.

27 *Седмо писмо* (прев. К. Марицки-Гађански/И. Гађански, стр. 59-60). Милош Ђурић ово писмо (с правом) сматра Платоновим *политичкопедагошким тестаментом*.

предмет. Такође је извесно да је и *математика* била предмет који се подробно у Академији изучавао и истраживао; сам Платон је, и овде под утицајем питагорејаца, био веома наклоњен математици, посебно геометрији, што је видљиво из многих поуздано забележених детаља, укључујући и предање о натпису на самом улазу у Академију (*Нека не улази нико ко геометрију не зна*). Иако је математика за Платона првенствено пут којим се разум и ум ученика *припремају за филозофију*, иако је она *пропедеутика за филозофију*, неки од чланова Академије учинили су је својим првенственим предметом интересовања и истраживања, што је Платон очигледно охрабривао (или барем дозвољавао). Захваљујући томе знамо за Еудокса, Теетета, Хераклида – чланове Академије и славне научнике у области геометрије, аритметике, астрономије (Еудокс је, рецимо, био и остао познат као филозоф, писац, математичар, астроном, географ, законодавац). Такође се релативно поуздано може претпоставити да се у Платоновој школи поучавају и изучавају, поред обавезних *предмета* астрономије и акустике, и физика, хемија, психологија, физиологија, ботаника, и то *са метафизичким циљевима а не у изворно емпиријском духу*[28].

Наука о васпитању, као што знамо, у великој мери је предмет интересовања самога Платона, посебно у оним делима у којима се бави анализом или пројектовањем идеалне државне заједнице, па се тако и у Академији сигурно васпитна питања поучавају и разматрају у ширем контексту који је карактеристичан за Платонову хијерархију циљева и задатака.

> „Исто тако, у Академији је требало тражити стручњаке за васпитање. За Платона васпитање није толико предмет изучавања *per se*, већ део студија политичке науке. Васпитање заузима истакнут положај и у *Држави* и у *Законима*, али оно је подређено ширим циљевима науке о политици."[29]

И математика, и природне науке, заиста су првенствено подређене ономе што је за Платона основни циљ – филозофија и политика или, другачије речено, васпитање и образовање филозофа који су истовремено политичари и владари. Зато је ово образовање морало обухватати и изучавање закона (правну науку), па је у ту сврху,

28 Beck (1964), p. 229, 231.

29 Beck, *op. cit.*, p. 231.

колико нам је познато, у Академији или за Академију прикупљена веома значајна и обимна грађа – око 180 писаних *устава* различитих градова-држава били су предмет подробних анализа и дискусија.

Платон је у својој Академији провео готово све године између оснивања школе (388) и 347. (или 348) године, када је умро, изузимајући још два путовања у Сиракузу. Јер, сплет околности и његове властите филозофско-политичко-васпитачке *страсти* натерале су га да још два пута покуша да на себи својствен начин, непосредније но у Академији, обликује политичке прилике у правцу остварења његовог идеала разумно уређене, савршене државе или калиполиса. Покушај са Дионизијем Старијим завршен је неславно и готово трагично и за самог филозофа, те је он дуго оклевао да се поново усуди на релативно сличан подухват. Али, смрт старог тиранина 367. године наизглед је отворила могућност да се у веома значајној грчкој сиракушкој колонији политичке прилике преусмере у повољнијем смеру. Платонов одани пријатељ Дион постигао је да нови владар, Дионизије Млађи, позове Платона на свој двор; на томе су, осим самог Диона, инсистирали и многи Платонови (и Дионови) пријатељи у Великој Грчкој (*Magna Graecia*, Јужна Италија). Највише под утицајем пријатељског наговарања, са поново пробуђеном надом у коначни успех, по други пут Платон долази у Сиракузу, дочекан краљевском добродошлицом самог младог Дионизија, тиранина тада још радозналог и заинтересованог за поуке великог филозофа.

Дионизијев двор је у прво време након доласка Платона личио на велику школу аритметике и геометрије; по угледу на свог енергичног и радозналог владара, као да се цео двор посветио стицању знања и научном истраживању. Геометрија је најчешће била први предмет проучавања (и поучавања) јер је сам Платон, као што знамо, математику сматрао краљевским путем у филозофију. Зато је сиракушки двор *гомила ученика математике испунила ситним песком на којем су решавали проблеме*[30], исцртавали геометријске фигуре и тела. Оваква стваралачка и откривалачка атмосфера, међутим, није трајала дуго, мада су у почетку *и поданици били задовољни: било им је мило што се млади тиранин више бави круговима и троугловима*

30 Plutarch, *Lives (Dion)*. Плутарх каже да је сиракушки двор захватила *општа страст за умовањем и филозофијом.*

него затварањем сиракушких грађана[31]. Још увек уверен у могућност успешне државне реформе, Платон је очигледно (у почетку) имао велик утицај на Дионизија, који је чак био спреман да одмах и нагло укине тираниду у корист уставне монархије. Али, филозоф је то одбијао док се за такав корак не стекну одговарајући услови, и док сам Дионизије довољно не сазри и не стекне право знање и довољно мудрости. Ипак, временом су присталице тираниде око Дионизија успевали сплеткама да га удаље од Платона, да подстакну и појачају Дионизијеву завист у односу на Платоновог блиског пријатеља Диона. Лакомислени и жустри Дионизије зато је Диона прогнао са Сицилије, а Платона, којег је веома ценио, задржава лукавством, лажним обећањима и љубазним молбама још извесно време, али се најзад 365. године Платон ипак враћа у Атину, где се поново сусреће и са Дионом.

Но, сицилијанска историја (и авантура) није се ни овим завршила за оснивача Академије. Још једном, 360. године, допустио је да га многи прави и неки лажни пријатељи (Дион, Архита, Дионизије и други), сваки због својих разлога и мотива, убеде да је потребно и пожељно да поново оде у Сиракузу. Вероватно се главни мотив за овакву упорност (у покушајима да се можда ипак у пракси оствари утопија идеалне државе) налази изван спољашњих околности – тај мотив још увек је тињао у самом филозофу и његовој слабо сузбијеној политичкој страсти која се (за разлику од оних који се директно и *у пракси* баве политиком и владањем) код Платона изражава и задовољава *посредно*.

> „Академија је била царство *sui generis*: ту је царовао Платон, а место министара, генерала и полиције служиле су идеје, појмови и дефиниције, и та тврђава могла се боље бранити него моћна Сиракуса, јер су идеје, појмови и дефиниције тврђе од најтврђих бедема. *Само је једна ствар могла да продре у њу: чежња за остварењем узорне државе.* Мада се Платон устезао од пута, јер му је тада било шездесет и пет година, ипак је, напослетку, тешка срца пристао да, како сам каже, као Одисеј, који је срећно прошао поред Скиле, плови натраг опасној Харибди.“[32]

Иако је поново краљевски дочекан и прихваћен, Платон је убрзо и неопозиво морао признати да је његово настојање да од Дионизија

31 Милош Ђурић (1987), стр. 323.

32 Милош Ђурић (1987), стр. 324 (подвукао Ж.Б).

учини мудрог и умереног владара потпуни неуспех, те да се његове идеје на томе тлу не могу и неће остварити. Још једном, мада већ у позним годинама, филозоф је на Сицилији изложен смртној опасности, и тек је на инсистирање старог Платоновог пријатеља Архите, владара Тарента, Дионизије пристао да Платону дозволи да безбедно напусти Сицилију, и овога пута то ће бити заувек.

Иако су догађања на Сицилији и даље занимала (и погађала) Платона, он се није више непосредније у њих укључивао. Његов пријатељ Дион успео је да за неко време свргне млађег Дионизија (у ратни поход кренуо је са три ратна и два теретна брода, док је Дионизијева Сиракуза располагала копненом војском од сто хиљада пешака и десет хиљада коњаника, и ратном флотом од четири стотине ратних бродова). Мудрост и вештина показали су се моћнијим од сурове и тиранске моћи, те је ипак Дион успео да ослободи Сиракузу и започне преко потребне државне и друштвене реформе, али су му на путу стајали многи противници и неповољне околности. Мада је био прави изданак Академије и изворни васпитаник великог Платона, Дион у мутним водама политичке праксе није успео да за дуже време оствари већи успех. *За реалноī йолиüичара Дион је био сувише философ, а йремало демаīоī.*[33]

Платоново бављење сицилијанским приликама и догађајима (издалека) видљиво је и из значајног списа *Државник*, у којем се окреће питањима политичке вештине; врло је вероватно да Платон *Државника* пише имајући пре свега у виду самог Диона и његове покушаје да од Сиракузе након педесетогодишње тираниде створи ваљану државу достојну Платонових идеала и Дионових врлина. За разлику од других програмских списа о државном уређењу (пре свега *Државе* и *Закона*), овде велики филозоф у највећој мери уважава конкретне друштвене прилике (очигледно сицилијанске и сиракушке).

> „У супротности према *Држави* и њеним генетичким конструкцијама, он је у својим политичким схватањима напуштао философско-политички доктринаризам, постајао реалист и обраћао пажњу на емпиријску стварност. Уместо неодређеног броја владалаца у *Држави*, он у *Државнику* истиче једног или два краља и, уместо истицања закона, који ометају стваралачку

33 Милош Ђурић, *op. cit.*, стр. 327.

> снагу државног обнављања и народног препорађања, захтева независна врховног руководиоца. Има судбинских часова кад је закон као својеглав, јогунаст и непоучљив човек, који не прима никакав савет да неко нешто боље зна и уме, и тада врховни руководилац генијалним демонством своје неусловљене диктатуре државу ствара или спасава! Такву изузетну и генијалну диктатуру Платон је намењивао Диону..."[34]

Никаква *генијална диктатура*, коју и какву му препоручује стари учитељ и пријатељ Платон, Диону није могла помоћи, те је он најзад 354. године издајством у крвавој завери убијен, што је његовог учитеља и блиског пријатеља Платона тешко ражалостило. Утолико је тај губитак био за Платона болнији и због тога што је издајник и убица Диона био (највероватније) такође човек из круга Академије[35], Атињанин Калип, који је у Атини раније Диона за време његовог изгнанства и похађања Академије примао у сопствену кућу.

Сиракуза је и даље живела у нестабилности и метежу, чак се и Дионизије Млађи за краће време враћао на власт, а нешто повољније прилике настале су на Сицилији тек 346. године, када власт преузима мудри, способни и праведни Коринћанин Тимолеонт. Овај војсковођа и државник остао је у историји упамћен као један од малобројних људи који су у највећој мери одговарали идеалу ваљаног и праведног мислиоца (а истовремено и разумног и вештог владаоца), оном идеалу којем су тако дуго посвећени Платон и његова Академија. Али, Платон ово успешно (мада не и трајно) остварење сопственог политичког завета није доживео (умро је 347. године, пре но што је Тимолеонт освојио власт у Сиракузи), и за њега је вишедеценијска сицилијанска пустоловина остала тужна успомена на тешке напоре, узалудне наде, велике опасности и (за великог филозофа нарочито болно) сазнање *да се људска гужва и граја не може претворити у хармонију сфера*[36].

Платон је, дакле, доживео (око) осамдесет година, а и последње старачке године провео је у вредном истраживачком, списатељском и васпитачком раду у Академији, те је и сам постао и остао пример посвећеника доживотно и целоживотно окренутог ка тражењу и

---

34 Милош Ђурић (1987), стр. 334.

35 Тако овај човек постаје *Јуда Академије*, како га назива Милош Ђурић.

36 Милош Ђурић (1987), стр. 325.

сазнавању тајне света. Док га сама смрт није омела, *он је продужио свој политичко-педагошки и философски рад, учећи сам као Солон и поучавајући друге као Сократ*[37].

ОД ИДЕЈЕ ДО ДРЖАВЕ

Платон је велики или највећи заступник филозофског идеализма, и он је тај идеализам у филозофији изразио језиком и стилом до крајности особеним јер, како смо рекли, писац, песник и уметник остао је скривен у филозофу Платону током целог живота, и јављао се у многим његовим поступцима и делању, а нарочито у списима које је за собом оставио. А његово главно дело, око тридесет и пет дијалога и тринаестак писама[38], стицајем околности скоро невероватним за IV век пре наше ере (највероватније) *у целости* је остало сачувано.

Идеализам Платоновог кова подразумева да постоје два релативно одвојена и посебна света: свет идеја и свет пролазних ствари; за филозофа идеалисту стваран и истински је само свет идеја, док су материјалне, опипљиве и чулима доступне ствари само одраз идеја. Међу идејама, како их схвата Платон, постоји вредносна хијерархија, те је највиша од свих идеја Добра, а њој су на следећем нивоу подређене идеје истине, лепоте и праведности. Сва мудрост и свако знање проистичу из Добра, и циљ умног човека јесте сазнање, док би циљ или идеал васпитања био развијање жеље за правим (са)знањем код ученика или васпитаника. Ова жеља за знањем требало би да постоји због самога знања, а не због било какве спољашње користи или мотива; јер, сâмо сазнање истине, лепоте, праведности и саме идеје Добра (по себи) јесте *извор*, а не *средство* за постизање праве, савршене среће. Човек од мудрости и врлине, праведан и уман и заиста срећан (савременијим језиком речено, *самоостварен човек*) не настаје тако што ће га некакве спољашње силе (закон, присила, обичај, навика) таквим учинити, већ га *право васпитање* тако обликује изнутра. И само такви појединци су способни да стварају и обликују

37 Милош Ђурић (1991), стр. 531.

38 Ауторство неких од списа још увек је предмет расправа (да ли је аутор Платон или неки каснији писац, да ли у неким текстовима има интерполација других аутора, и сл.), али изгледа да ниједан спис који је заиста Платонов није изгубљен.

савршену државу, и да такву државу развијају и одржавају, тј. да њоме владају.

Изванредан песничко-уметнички, а потом и филозофски приказ Платонове теорије идеја и особена химна филозофског идеализма названа је митом о пећини, или *алегоријом пећине*.

> „Разлика између стања у коме се налази наша природа кад је у пуном сазнању и стања у коме јој оно недостаје представи себи према овој слици. Замисли људе који станују под земљом у пећини, кроз коју у целој њеној дужини улази светлост. Они у њој од свог детињства станују с оковима на ногама и врату, тако да остају на истом месту и могу да гледају само предмете пред собом, а не могу да окрећу главу због окова којим су везани; гори им светлост ватре која се налази изнад њих и издалека позади њих; између те ватре и сужања простире се одоздо пут, а дуж њега зид сличан прегради коју лакрдијаши стављају између себе и гледалаца и на њој изводе своје марифетлуке. Замисли, дакле, људе који дуж тога зида проносе сваковрсне предмете који стрше изнад зида – извајане људе и друга бића у камену и дрвету и остале најразличитије израђевине и, при томе, разуме се, једни говоре а други ћуте.
>
> Сужњи у свему личе на нас! Јер, пре свега, да ли су они од себе самих и један од другога могли ишта друго видети осим сенки што би од ватре падале на пећинску стену пред њима? И од предмета који се проносе иза њих такође само сенке. А ако би могли да се међу собом разговарају, зар мислиш да они не би сенкама које би непосредно видели пред собом дали имена једнако као и правим предметима? И кад би тамница омогућавала одјек са стене која је пред њима, зар мислиш да би они, ако би који од пролазника проговорио, мислили да неко други говори а не сенка која би пролазила пред њиховим очима? Према томе, ти сужњи не би за стварност узимали ништа него сенке вештачки направљених предмета.“[39]

Дакле, људски живот је мрачна пећина у којој људи као заробљеници бораве, појаве тога чулног и пролазног живота само су сенке на зидовима пећине, док се једини прави свет, свет самих идеја, налази изван пећине; како људи никада нису могли видети ништа осим сенки, ове сенке *и сенке сенки* сматрају једином и правом стварношћу. Чак и

39 *Држава*, III, 514a–515c (прев. Милош Ђурић).

ако би се човек ослободио и раскинуо ланце, дуго не би био у стању да види и схвати шта је стварност (свет идеја изван пећине), те *би му се оно што је раније гледао чинило истинитије него ово што му се сада показује.*[40] Веома је дуг и тегобан пут сазнавања истине и праве стварности који човек мора прећи док не буде способан и спреман да упозна идеје и највишу међу њима, идеју Добра (другим речима, човек се мора оспособити да *погледа у Сунце!*). Идеја Добра, као мера божанског савршенства, у појавном свету се може упоредити са Сунцем; у људском свету савршенство јесте праведност, највиша врлина доступна људским бићима, врлина из које све друге врлине проистичу.

За највишу врлину су предодређени, за њено остварење су вољни и способни само ретки међу људима, они који могу да превале дуг и тегобан пут са многим препрекама које отежавају или спречавају право сазнање, приближавање свету идеја, тежњу ка апсолутној истини. И једино се од филозофа и од оних који поседују дар и способност за филозофско мишљење може очекивати да разликују привид појавног и пролазног света (света који се опажа варљивим чулима) од истинске и вечне стварности трајних и непромењљивих облика, тј. апстрактних *форми* (облика, идеја доступних само филозофском уму). Сви они који се држе царства чулних слика остају заувек неспособни да исправно суде и одлучују о било чему.

Достизање способности за једино вредно и исправно, филозофско мишљење – то је проблем којим ће се Платон подробно бавити, јер он је у погледима на васпитање и његову моћ педагошки и андрагошки *оптимиста*, између осталог и зато што сматра да људи управо васпитањем постају оно што јесу или могу бити (дакле, васпитањем могу постати и филозофи). Из тога простиче сав Платонов труд и напор да створи план (планове) васпитања којим ће се у идеалном (кали)полису, у савршеном друштву (држави), људи обликовати према друштвеним (државним) потребама, а отуд и толика упорност са којом филозоф покушава да сопственим васпитачко-саветничким и учитељско-наставничким методама ствара и обликује мудре владаоце, краљеве-филозофе, почев од сицилијанских експеримената (са васпитањем и образовањем обојице Дионизија, Диона, и не само

40 *Држава*, 515е.

њих), па до вишедеценијског васпитног и образовног рада у Атини (претежно у Академији).

> „Ако се душа служи свим овим и ако јој као помагач увек служи божански ум, она иде правим путем, води до исправног стања и до среће; ако склопи савез са неразумношћу, онда ће у свему створити неко стање које је супротно овом које смо навели."[41]

Као врхунски способан и даровит васпитач, учитељ и наставник, педагог и андрагог, Платон је свестан и тешкоћа и препрека које стоје на путу правога сазнања. Он сматра да су те препреке толико велике, и да су везе човека са чулним, појавним светом сенки и привида толико снажне и због тога што је људска душа у једном судбоносном тренутку изгубила своју везу са савршеним светом чистих идеја. Јер, она (душа) је некада обитавала у том савршеном свету идеја и чистих форми, али је *у тренутку спајања са телом* у ужасу и болу од тога спајања *заборавила* слике суштине, непроменљивих и бесмртних идеја. Зато душа у чулном свету и овоземаљској стварности види само одраз и сенку идеја.

Међутим, Платонов педагошки оптимизам дозвољава да се идеје могу призвати у сећање, и свако право сазнање у суштини јесте приближавање свету идеја и тежња ка апсолутној истини. У том смислу, дакле, свако сазнање представља *сећање, присећање* душе на онај свет идеја из којега сама потиче и у којем је некада боравила. Свако учење је *реминисценција;* зато Платон Сократовим гласом тврди да *не постоји никакво поучавање, већ само (при)сећање,*[42] *и свако истраживање и свако учење* опет нису ништа друго него *присећање.* У складу с тим, учење и јесте могуће, и то баш зато што се истина у души већ налази (не уноси учитељ у ум и душу ученика нешто што тамо већ није постојало). Да би се право сазнање и учење постигло, међутим, нужан је велик рад и напор, а потребна је и помоћ коју ученику могу пружити они који су сами успели да се пробију или уздигну до сазнања. Такву помоћ је својим следбеницима и ученицима током целог живота пружао стари Сократ, а његов ученик Платон у томе иде учитељевим стопама, покушавајући да, од Академије

---

41 *Закони,* 897б.

42 *Мено,* 82а.

до Сицилије и натраг, васпита и образује сој нових мислилаца и државника (мислилаца-државника).

Као проницљив научник и психолог, Платон је знао колико је пут учења и сазнања тежак, и имао је своје тумачење разлога ове тежине. Сматрао је да сазнање мора проћи одређени ток који има своја правила, редослед и степене (хијерархију). Пре свега, Платон квалитативно и темељно разликује *мнење* (*dóxa*, смештено у свет промена, у чулни свет) и изворно, истинско *знање* или *сазнање* (*epistêmê*, које борави у свету облика, форми, идеја, и омогућава поимање самог бића). И једно и друго се даље још диференцирају.

Мнење на нижем степену представља *претпоставка*, илузија, машта (*eikásia*[43]), која се бави најнижим нивоом стварности – различитим врстама приказа и привида (сликама и сенкама). Сазнање засновано на илузији је најмање поуздано, и зато пружа само сасвим примитивне и варљиве утиске. Виши степен мнења означава *веровање* (*pístis*[44]), које се заснива на нашем опажању физичких објеката у чулном свету; оно нам обезбеђује најпоузданије упознавање природе и пролазних, пропадљивих ствари, али ништа више од тога.

У оквиру правог знања или *epistêmê* такође постоје два нивоа или степена сазнања. Први, нижи међу њима Платон означава као *разум, разумевање*, по некима *хипотезе* (*diánoia*)[45]; разумевањем можемо достићи једноставније облике знања и сазнања, као што су неке форме, величине, бројеви. Највиши ниво сазнања обухвата *идеје по себи*, или *чисти ум*, а *nóêsis*[46] (неки аутори за то користе појам *интуиција*) јесте средство или поступак којим *непосредно* достижемо сазнање апсолутних појмова као што су *истина, лепота, праведност*, и највиши од свих – појам *Добра*.

Из Платоновог учења о души, које стоји у средишту целокупне његове филозофије, а потом и његове *психологије*, проистичу и остали битни ставови његовог специфичног идеализма. Тако и његова етика

---

43 *Eikásia* има више релативно блиских значења: сличност, представа, поређење, процена, претпоставка, сумња, предосећање, сликовита представа, нагађање, итд.

44 Вера, веровање, поверење, уверење, убеђење, такође и средство убеђивања, аргумент, доказ, и др.

45 Мисао, мишљење, мисаони процес, умна способност, интелигенција, разумевање, итд. (у преводу Албина Вилхара и Бранка Павловића *разумске активности*).

46 *Nóêsis* је сродан, али супериоран појам у односу на *diánoia*, означава процес мишљења, разумевање, појам, идеју, умовање.

полази од тумачења да се људска душа састоји од три релативно самостална дела (разум или ум, воља, осећања), и сваки од делова у телу живи одвојено, као да се ради о три различите душе. Само је умни или разумски део душе способан за право сазнање и идеално виђење, док су остала два дела настала у оном болном тренутку спајања душе са телом, те зато вољни и осећајни део душе отежавају и замагљују право виђење и сазнавање. Мада се и Платоново етичко схватање може у извесном смислу сматрати *еудајмонистичким*, јер и он, у складу са временом у којем живи и са тадашњим схватањима врлине и системом вредности, сматра да је за појединачног човека као субјективно биће највише добро којем човек тежи *eudaimonia* (срећа, блаженство, које подразумева ред, усклађеност, душевно здравље, насупрот болести, нереду, пороку, поремећености, нескладу). Међутим, апсолутно и објективно највише добро за Платона је сама *идеја Добра*, или *Добро по себи*.

Платон се бави и тражењем начина достизања овог највишег добра, и налази га у *достизању врлине* и (или) *стицању знања* (правог сазнања). У основи и Платон, као и Сократ, дакле, сматра да се врлина може достићи, тачније – *може се научити*, те да је зло само последица *непознавања добра*, а то даље значи да нико не греши намерно, већ је зло, грех или грешка последица *незнања*. Овакво схватање васпитању придаје велику и одлучујућу моћ у обликовању човековог карактера, те се подразумева да се систематским васпитањем (о којем ће – због огромног значаја које васпитање има за функционисање друштвеног организма – бригу водити сама држава) може постићи узорно и ваљано обликовање, организација и деловање, почев од појединца па све до нивоа државне целине.

Платонова етика подразумева да сваким делом душе доминира одговарајућа *врлина;* у разумском делу тако преовлађује *мудрост*, у вољном *храброст*, а у осећајном *умереност*. Како Платон посматра појединачно људско биће, тако види и анализира и људско друштво, тј. државу, коју тумачи као *државни организам*.

За ваљано уређену државу неопходно је добро уредити функције и деловање три основна друштвена слоја (класе). Као идеолог атинске аристократије и заступник идеала уставне монархије, он развија тумачење друштва које није наклоњено нижим слојевима *демоса*. У том се он може сматрати заступником специфичног државног апсолутизма; аристократско порекло и наслеђе, као и

веома изражена лаконофилија, наклоност ка спартанским назорима, идеалима и установама, уз болну успомену на Сократову трагичну судбину за коју је (и са добрим разлогом) оптуживао атински демос и демократију – све је то великог филозофа одвратило од демократског облика владавине, и окренуло га у правцу државног уређења које неограничену друштвену моћ ставља у руке малобројне групе посебно одабраних и нарочито оспособљених појединаца.

ОД ДРЖАВЕ ДО ВАСПИТАЊА

Пре но што се одважио на приказ идеалне државе, свог *калиполиса*, Платон је истражио и анализирао друге државне врсте и облике, тј. државе које је, све од реда али не сваку у једнакој мери, сматрао *несавршеним* или рђавим. За разлику од *његове* државе, савршено обликоване, одржаване и вођене, остале, *рђаве* државе биле су *реалне* и постојеће, оне су се међу грчким полисима могле пронаћи и препознавати, и то су облици који су се често у грчким земљама међусобно смењивали. Платон, дакле, у свом обликовању идеалног типа државне организације полази од анализе стварности, и уочене грешке и недостаци у реалним државама воде га ка идеји државе у којој ће све мањкавости моћи/морати да се избегну. Он сматра да у принципу постоји једна *идеална* и још четири типа државе, или четири државе које су рђаве за сопствени опстанак и за своје грађане.

- *Тимархија* или *тимократија* (назива је Платон и *критским* и *спартанским државним уређењем*) јесте она у којој преовлађује такмичарство и славољубље, срчаност и охолост, лакомост, амбиција, жеља за почастима, моћи и богатством. Човеку који је сличан оваквој држави недостаје *најбољи чувар*, а то је *способност просуђивања (logos), комбинована са образованошћу (mousikê)*[47].
- *Олигархија* је државни облик који се заснива на разликама у имовини и богатству, и где сиромашнији грађани немају и не могу имати учешћа у владању, без обзира на своје способности; тако се у држави стварају *две државе* у непријатељским међусобним односима, те су сиромашни изложени застрашивању и претњама. Човек који се у олигархији обликује (*олигархијски човек*) грамзив

47 *Држава*, 549 b-c.

је и обузет страшћу за стицањем, њиме влада *лупешка пожуда*, код њега је *новац на највећој цени*, а *то долази отуда што такав човек није марио за своје образовање*. Са друге стране, код већине сиромашних грађана (*осим владара, тамо су готово сви просјаци*) развија се *просјачка*, код многих и *ништковска природа;* и до тога, такође, долази *због необразованости, због лошег васпитања, бриге и државног уређења*[48].

- *Демократија* обликује људе који су, као и само државно уређење (и како их Платон са тешком иронијом приказује), *лепи и шарени*, јер је и сама држава *дивна, анархична и шарена*, и свима дели *некакву једнакост*, мада за нашега филозофа међу људима има *и једнаких и неједнаких*. Платон у ствари сматра да у демократији и у демократском човеку владају дрскост (назива се *лепим васпитањем*), безакоње (наводно је то *слобода*), расипништво (*великодушност*), бестидност (*храброст*)[49]. Одан аристократском идеалу, Платон демократију сматра владавином руље, безакоња, нереда и метежа.
- Најзад, од демократије је гора само *тиранида* која по правилу настаје из демократије и њене грешке доводи до крајности и до пропасти демократске државе. Незаситост у слободи упропаштава демократску државу; у име слободе синови се не плаше очева нити их уважавају, па се догађају и *овакве ситнице: учитељ се у таквој држави плаши ученика и ласка им, а ученици слабо уважавају учитеље, исто као и педагоге*[50]. Оваква претерана, *крајња слобода* временом води у *најстрашније ропство*, у тираниду. Међу *заступницима народа* издваја се један, највештији и најмоћнији, који ласкањем, сплеткама и насиљем долази на владарски положај, и чија се владавина све више претвара у страховладу и диктатуру. *Тирански човек* је човек *ропске душе*, обузет страхом и страстима које се не могу ни обуздати ни задовољити, његови најплеменитији делови су потиснути и заробљени, а њиме влада онај део који је *најопакији и најмахнитији*. Тиранин је најнесрећнији од свих људи, јер *иако није у стању да влада ни самим собом, он покушава да влада другима*. Тиранин, дакле, живи у правом ропству и неслободи, најдаље од сваке врлине и среће.

---

48 *Држава*, 552c.

49 *Држава*, 561a.

50 *Држава*, 563a-b.

Јасно је да се Платон оштро противи демократском државном уређењу, јер не може да прихвати основно начело на којем почива (и атинска, и можда пре свега атинска) демократија у свом дугом и сложеном развоју; то је начело да је сваки пуноправни *грађанин*, без обзира на порекло, имовно стање, образовање и способности, *позван и овлашћен* да учествује у одлучивању о свим политичким питањима, па и о онима од којих зависи опстанак државе. Учествовање у пословима од јавног интереса за Платона ипак није и не може бити доступно припадницима масе, *демоса* или (како се то међу противницима демократије схватало) *руље*. То би се претворило у владавину оних који су најмање способни, подобни, компетентни да разумно одлучују о судбинским питањима друштва и државе. Ма колико се Платон позивао на објективност сопствене анализе различитих облика друштвеног уређења, на овакав његов став очигледно значајно утичу и његове субјективне склоности и особине, међу којима су вероватно најзначајније две чињенице: аристократско (по легенди чак краљевско) порекло великог филозофа, и трагична судбина Сократова, која је у осетљивим годинама ране младости Платона тешко погодила и заувек га окренула против оног уређења које је омогућило и допустило да се његов учитељ, *као најправеднији међу људима,* тако сурово оптужи, осуди и убије.

Платон, дакле, на поменути начин заокружује приказ државних облика који, осим његове идеалне државе краљевског типа у којој влада аристократија (али аристократија духа и врлине, а не племство по крви) – и која остаје утопијска, обухвата и државне типове који су бивали реални, али су несрећни и штетни, рђави и несавршени.

> „Хајде да сад најмимо гласника или да ја сам јавно објавим: Аристонов син прогласио је за најсрећнијег човека онога који је најбољи и најправеднији, а то је онај који је најближи краљевском уређењу и који влада над самим собом; најгори и најнеправеднији је у исто време и најнесрећнији, а то је онај који највише одговара тиранском уређењу државе и који је најсавршенији тиранин над самим собом и над државом.“[51]

На врху државне структуре у ваљано уређеној, срећној држави (треба да) као највиши слој или класа стоје *филозофи* који су *вође и владаоци,* архонти (или обратно – владари који су филозофи), управо

51 *Држава,* 580c.

зато што они имају највише *разума* и јер се као главном врлином одликују *мудрошћу*. Владаоци се бирају међу члановима ширег (бројнијег) друштвеног слоја који чине *војници* или *чувари*, код којих преовлађује *воља* и чија је главна врлина *храбросш*. Најзад, на дну друштвене лествице (пирамиде) су најбројнији *йроизвођачи*, односно радни слојеви становништва, занатлије, трговци, земљорадници, радници; код њих, по мишљењу Платона, преовлађују *осећања*, страсти, нагони, а њихова главна врлина требало би да буде *умереносш*, уздржљивост, трпељивост и покоравање (држави, тј. владарима).

Једино филозофи могу и треба да одлучују о стварима које се тичу управљања државом, војници имају задатак да државу чувају од сваке опасности (унутрашње или спољашње), док су произвођачи дужни да издржавају, хране, снабдевају све становнике државе. У ову државну структуру, у складу са тадашњим системом вредности карактеристичним за робовласничке односе, Платон не укључује робове, јер њих сматра само оруђима (оруђима која, истина, имају за остала оруђа необичну способност говора, али ништа више од тога).

Платон сматра да се подела државе на сталеже (и *йодела рада* у држави) мора заснивати на јасно уоченим и утврђеним природним разликама међу појединцима; другим речима, *разлике у сйособносшима* (и обдареностима) опредељују појединце за одређени положај у друштвеној (државној) хијерархији, тј. за одређену делатност или посао који појединцу најбоље одговара, на којем ће бити најуспешнији и најкориснији (увек са становишта целине, заједнице, дакле *државе* и њеног благостања). Људи су *йо йрироди неједнаки*, те се на тој природној неједнакости заснива целокупна архитектура, структура државе и друштва; ово схватање је у очигледној и оштрој супротности са (у значајној мери софистичким) учењем о природној једнакости (која по најрадикалнијима међу софистима чак обухвата и робове), као и са учењем о индивидуалној слободи као једном од могућих одговора на питање о основи на којој се може засновати ваљан и праведан друштвени поредак.

Структурална подела државе, какву Платон сугерише и предлаже, оправдава се (у многим његовим дијалозима детаљно изложеним) анализама и аналогијама са човеком-појединцем, организмом, људском душом, итд. (човек, организам, душа – увек подразумевају трихотомијску поделу, имају три основна дела или нивоа, што се аналошки повезује са државом као целином или *орīанизмом*).

И када говори о васпитању у утопијској држави или у идеалном полису, Платона заиста само занима васпитање *чувара*, међу којима се дуготрајном селекцијом могу изабрати и они који су способни за филозофију и за владање.

> „Млад човек који је способан да постане филозоф, одликоваће се међу својим друговима тиме што ће бити праведан и племенит, што ће волети да учи, што ће имати добро памћење и природно складан ум. Такав ће се васпитавати да буде филозоф и чувар."[52]

Другим речима, да би неко био достојан (васпитања за) чувара и, посебно, за филозофа и владаоца, он би морао задовољити строга мерила и захтеве, тј. мора поседовати љубав према знању и мудрости, способност за учење, снагу и вештину, способност самосавлађивања, посвећеност јавном добру, спремност да се одупре злу и превари, као и способност апстрактног мишљења.[53]

Платон је уверен да се напредак, па ни сам опстанак узорне државе не може остварити док се не оствари његов (и не само његов) идеал – спој највише, филозофске, и практичне, владалачке мудрости и врлине. Овде поново препознајемо суштинску и трајну посвећеност великог филозофа питањима политичке праксе и државног уређења, питањима која је он практично током читавог живота истраживао, испитивао и анализирао, покушавајући да и у тадашњем грчком свету пронађе и препозна некога ко ће бити способан и достојан да овај идеал у стварности отелови. Утолико је јаснија његова упорност у покушајима да, уз велике опасности по сопствени живот, у Сиракузи оствари васпитачко-филозофско-политички експеримент са оцем и сином Дионизијем; неуспех у овоме настојању утолико се показује у још трагичнијем светлу, јер ни највећи филозоф не успева да у конкретним друштвено-историјским околностима оствари свој основни циљ, нити да потврди своју идеју која као таква постаје и остаје прва велика утопија. Тако је и до данас *платонска држава* остала оно што нам казује и изворно (наравно – грчко) значење појма утопија – *место којег нема.*

> „Ако у државама не постану филозофи краљеви или, ако садашњи краљеви и властодршци не постану прави и добри филозофи, и ако обоје: политичка моћ и филозофија (љубав према мудрости)

52 Расел (1998), стр. 130.

53 Good (1965), p. 34.

> не постану једно, и ако се силом не искључе оне многобројне природе које теже само за једним, или само за другим, онда, мој драги Глауконе, неће престати несреће не само за државе него, како мислим, ни за људски род, и државно уређење које смо сада речима описали неће постати могуће нити ће угледати светлост сунца.“[54]

И из неуспелог сиракушког експеримента очигледно је да се Платону изгледнијим чинио други поменути пут – да *краљеви постану философи*. Наиме, у постојећим градовима/државама (у конкретном, постојећем свету) филозофи нису били високо цењени нити поштовани од стране масе/већине грађана; тој маси они који себе називају *пријатељима мудрости* личе на *необична чудовишта*, на варалице и бескорисне људе, јер – *(само) у друштву глупака, мудар човек сматра се непаметним*.[55]

Платонова посвећеност политичким и државним питањима видљива је и из његовог тумачења односа *појединачног и општег*, тј. из анализе релација *појединца и државе*. Да би се (нај)боље истражило, разумело и приказало све оно чиме се он бави (од људске душе, преко појединачног човека до државног *организма*), (он сматра да) првенствено треба анализирати оно што је (по квантитету, као и по значају) нај/веће и нај/битније.

> „Правичност је особина појединаца, а постоји ли она и у целој држави? (Постоји.) А да ли је држава више него човек? (Јесте.) *Можда ће онда и правичност код већег бити већа и лакше ће се испитати*. Ако дакле желите, испитајмо прво шта је она у државама; затим ћемо видети и код појединаца, и потражићемо сличност између веће и мање правичности.“[56]

Не ради се сигурно само о томе што се анализа *лакше* може спровести на *већем*, већ о томе шта је ономе који анализу врши основни циљ и намера. За Платона, као што смо већ јасно уочили, основни циљ је уређење ваљане државе, и томе циљу је подређено све, па и сваки појединачни човек, као и сваки друштвени слој, класа или

54 *Држава*, 473d-e (прев. А. Вилхар/Б. Павловић).

55 Расел, *op. cit.* И даље: *Но рођени владар* би могао *да буде филозоф, а један је довољан...* В. и Платон, *Седмо писмо: ...Јер, у случају да само једног човека убедим у довољној мери, тим бих постигао да се и свако друго добро реализује.* (Прев. Ксенија Марицки-Гађански и Иван Гађански)

56 *Држава*, 368e–369a.

сталеж, јер *ми нисмо саградили своју државу зато да у њој само један сталеж буде нарочито срећан, него да цела држава буде то у највећој мери, и не узимамо само неке људе да их усрећимо него чинимо то са целом државом.*[57] Грађани се држави подређују и зато што напредна и успешна држава увек својим грађанима користи, и некорисно је ако грађани појединачно напредују док им држава пропада, јер пропаст државе као целине и њима као појединцима носи пропаст и несрећу. *Држава је, дакле, способна да поднесе терет приватних недаћа, а појединац њене невоље не може*[58], па се тако и зато појединци одричу и неких својих права и слобода у корист државе као чувара и гаранта колективног опстанка и друштвеног напретка.

Управо зато за Платона држава, коју *као целину* ваља усрећити (ваљано уредити на темељима праведности), јесте првенствено *васпитни завод* посвећен производњи и обликовању васпитаника-грађана у складу са начелима и потребама целине. Чак и када је реч о *производњи грађана,* Платон предвиђа да се у његовој идеалној држави спроводи строга еугеничка контрола, дакле бракови и брачни односи су такође под државном контролом, да би се држави обезбедило потомство које је здраво, снажно и способно за будуће дужности. Сталежи владара и чувара лишени су права да самостално, приватно привређују и да имају било какву имовину, осим редовне плате коју добијају од трећег сталежа; њихов живот је уређен на колективном принципу, они заједно станују и заједно се хране. За њих се укидају и брак и породични односи, а заснива се заједница жена и деце, с тим што деца не смеју чак ни знати ко су им родитељи, јер *деца припадају самој држави* као некаквом заједничком, колективном (јединoм) родитељу, који је свим грађанима и мајка и отац.

У складу са сопственим идеалом који подразумева подређивање појединачног општем и негирање индивидуалног у корист колективног (што захтева и одрицање од сваког индивидуалног стицања и гомилања приватне имовине и одбацивање *привредног егоизма* породице), Платон није могао поштедети ни породицу *као правну и моралну институцију, већ се и ње мора одрећи*[59]. Можда се породице

57 *Држава*, 420b, c-d.

58 Тако се Атињанима у почетку судбоносног рата обраћа и велики беседник и државник Перикле (Тукидид, *Пелопонески рат*, II, 60).

59 Јегер (1991), стр. 362.

одриче управо зато да не би она (породица) *постала супарник држави*[60].

Вероватно се баш у овом сегменту Платонове филозофско-политичке мисли налази оно што је некима (чак многима) послужило као оправдање за закључке да је његово учење (могло бити) основа поретка који је до крајности *неправедан*[61]. Он не само да жели да спречи да се интереси појединца наметну на штету интереса целине, већ спречава и да грађани уопште постану свесни постојања различитих интереса унутар државне целине. Резултат тог непоколебљивог и систематичног настојања јесте заједница која поседује *механичко, а не духовно или органско јединство*[62]; потпуно (у)гушење индивидуалне слободе у таквим околностима јесте било неизбежно.

Међутим, велики филозоф је био одлучно опредељен за сопствени идеал који појединца подређује држави, а државу уређује као хармонични организам чија потпуна и савршена уравнотеженост више подсећа на свет богова или космичких сфера него на свет смртних људи.[63] Он је сматрао да се држава мора заснивати на принципу/врлини праведности, тј. да здрава држава појавно отеловљује праведност у људском свету. Можда није сувишно овде напоменути да грчка реч *kosmos* означава *поредак*, или *ред*, *уређеност*, *уређење*.

> „Поређење државе и појединачне душе јесте главна мисао целога списа, јер исте су космичке снаге које морају бити уређене у појединцу и држави, и иста је воља која наређује уређење државе и појединачне душе."[64]

Јасно је да Платон, када се већ толико подробно бави регулисањем еугеничке контроле у савршеној држави, барем једнако толико детаљно и јасно уобличава и систем и поступке обликовања, односно васпитања и образовања генерација грађана у тој држави. Другим речима, он развија системску и систематску *paideju* која обухвата све периоде људског живота, од најранијег детињства до

60 Caird (1904), p. 142.

61 ... *Instead of being a means to freedom, it is an organ of the most complete despotism that can be imagined.* (Davidson, 1894, p.130)

62 Caird, *op. cit.*, p. 143.

63 *Појединац који се довео у склад с државом, и држава која се довела у склад с васељеном, то је био Платонов идеал* – језгровито и тачно тумачење Слободана Јовановића (1990, стр. 76).

64 Милош Ђурић (1997), стр. 308.

старости, па се сасвим оправдано може рећи да је реч о *доживотном* или *целоживотном* васпитању и образовању.

> „Можда се (*Држава*) најбоље може описати као расправа о васпитању, које се сматра великим задатком људског живота, од његовог почетка па до самог краја."[65]

Васпитање мора бити прва и најважнија брига државе и оних који у држави владају, јер сама држава и њен опстанак зависе од тога колико се успешно васпитањем обликују грађани какви су држави потребни да би она здраво и складно функционисала. О васпитању бригу морају водити чувари (чувари државе, савршени чувари, владари, *архонти*), а васпитање ће водити рачуна о свему осталом. Зато је, сасвим у складу са Платоновом основном идејом, свако васпитање и образовање подробно регулисано и контролисано од стране државе, а уз то је у принципу за све једнако и обавезно, с тим што се разлике у погледу могућности и права на образовање заснивају искључиво на индивидулним разликама (у способностима и карактеру).

Овде ћемо само још напоменути да у свом излагању нацрта васпитно-образовног система Платон ретко води рачуна о томе да јасно именује *установе* које се баве одређеним васпитним и образовним делатностима, и више наглашава *циљеве, задатке* и *садржаје* који се (који би требало да се) савладавају на одређеном узрасту. Но, уколико смо његове намере добро схватили, и уколико знамо како је и зашто је (углавном) из атинског и спартанског васпитно-образовног система преузимао поједине сегменте и како их је у сопствену замисао уградио – онда је могуће у приказу целовите структуре његовог система наводити и оно што је он имплицитно подразумевао. Тако смо у приказу који следи неке од васпитно-образовних установа именовали и ако то сам Платон није увек и сасвим непосредно чинио.

65 Caird (1904), p. 140.

(I) Предшколско васпитање

Док је у прве три године живота у првом плану телесна нега детета, Платон оправдано сматра да се са уређеним и пажљивим васпитањем деце мора започети врло рано, и зато предлаже да се деца између 3. и 6. године живота васпитавају под надзором васпитачица, и то претежно на игралиштима (забавиштима) у близини храмова, *и то сва деца становника истог насеља код истог храма,* с тим што васпитачице воде рачуна да деца не буду *разуздана,* већ да буду *пристојна*[66]. Васпитачице надгледају дечје игре и њихово владање, рад васпитачица контролише надзорница, а саме игре *једном заувек* одређују *чувари закона.* Огроман значај дечјих игара, нарочито на раном узрасту, Платон схвата толико озбиљно да предлаже да се свака промена у играма апсолутно забрани, јер је очување игара и избегавање промена најважније за државне законе и поредак.

> „Тврдим да је у свим државама непознато да су игре уопште од великог значаја за законодавство и да управо од њих зависи да ли ће се закони одржати или не."[67]

У складу са традиционалним приступом васпитању (*музика за душу, гимнастика за тело*), а уз то и као доследан идеалиста, Платон ће захтевати да се васпитање започне музиком (у ширем смислу, то је све оно што оплемењује душу, и тако *музику* схватају Грци).

Због тога на предшколском узрасту веома битну улогу у васпитању имају приче, песме и бајке које се деци приповедају, јер је то један од важних начина изградње карактера у раном добу. Зато се од најранијег доба строго мора водити рачуна о избору садржаја који се деци приповедају Од бројних приповести и бајки (утемељених, наравно, на легендама и митовима који увек имају и религијску подлогу) морају се изабрати оне које ће остварити најбољи васпитни утицај, док се сви они митови (или њихови делови) који могу имати негативне васпитне последице морају избегавати, односно искључити. Ту се претежно ради о оним примерима и ситуацијама (веома бројним) који богове представљају као бића са негативним

66 *Закони*, 794a-b.
67 *Закони*, 797b.

карактерним особинама налик на људске (завист, превртљивост, насилност, суровост, похлепа, грубост, неумереност, итд.).

Како се деца од најранијег детињства морају учити и навикавати да поштују божанства која поштује држава, не смеју се (прерано) суочити са оним садржајима који могу ауторитет тих божанстава умањити. Јер, пошто су деца у најранијем детињству веома подложна снажним утисцима, не сме се дозволити да се уче ономе од чега ће се морати одучити када одрасту. А многе бајке управо нуде такве, васпитно непримерене и штетне садржаје (почев од Хомера и Хесиода, који су *састављали и лажне митове, причали их људима, а причају их и сада*[68]). За Платона су многе од ових *бајки* веома *неподобне*, те се неке од њих морају цензурисати, а друге сасвим искључити; оне су *и неморалне и лажне*, и зато су у васпитном погледу веома штетне. *То су заиста опасне приче*[69].

У дечјим играма раног доба певање и играње такође имају значајно место, с тим што и овде филозоф врши селекцију музичких (у *ужем смислу* музичких) садржаја намењених малој деци. Он сматра да треба избегавати да се у васпитању користе лагане, нежне мелодије (лидијска, јонска музика), и препоручује снажнију, ритмичну музику која доприноси учвршћивању карактера (музика фригијског, дорског типа, какву су ценили и Спартанци). Музика продире у најдубље делове душе, мада у раном добу тај утицај није свестан (психолошка утемељеност Платонових расправа и овде је очигледна). Даље, када је музика у питању, Платон захтева да се од музичких инструмената једино китара и лира користе у васпитању (у томе не одступа од већинске, традиционалне праксе музичког васпитања, а о тој пракси смо говорили у одговарајућем поглављу).

Значајан Платонов допринос, и искорак из тадашње атинске васпитне праксе, представља и његово инсистирање да се једнако васпитање и образовање организује и за дечаке и за девојчице, за мушкарце и жене; добро знамо да је у атинском васпитно-образовном систему тога времена свако организовано васпитање и образовање било намењено само дечацима и мушкарцима. Платон полази од тога да су у питању чувари, односно *пси-чувари* државе, који ће имати једнаке функције без обзира на пол; а ако ће им једнаке бити функције

---

68 *Држава*, 377d-e.

69 Одговориће Сократу Платонов брат Адеимант (*Држава*, 378b).

и задаци у држави, морају имати и једнако васпитање (најкраће речено, оно ће обухватити музичко, гимнастичко и војничко васпитање). Ова идеја (као и неке друге) потиче из позитивне спартанске васпитне праксе, коју је филозоф добро познавао и у многим аспектима уважавао и препоручивао.

(II) Елементарно школовање

Од седме године почиње државно елементарно школство, које похађају и дечаци и девојчице (али одвојено). Платон елементарну школу углавном замишља као атинску школу тога доба, школу у којој деца добијају гимнастичко и музичко образовање, уче читање и писање, рачун, музику, певање, плес, аритметику, геометрију. Гимнастику дели на два главна дела, на игру (плес) и рвање. До десете године телесно, гимнастичко васпитање је можда чак наглашеније него музичко или духовно, које ће преовлађивати нешто касније[70].

Веома је значајно његово наглашавање васпитне вредности математике већ на нивоу раног елементарног школовања (софисти, на пример, такође развијају и цене математику као садржај истраживања и поучавања, али је препоручују за виши ниво образовања и за старији узраст). Платон, међутим, аритметику и геометрију препоручује већ од самог почетка школског образовања, где се савладавају и увежбавају математички појмови, операције и проблеми кроз педагошке, васпитне, образовне игре које математику повезују са свакодневним животом (ратовање, трговина, навигација, земљорадња).[71]

> „Онима који су још млади припада учење рачунања и геометрије и свих пропедевтичких дисциплина, у којима треба да се образују пре но што приступе дијалектици. Али облик поучавања не сме бити насилан.(...) Зато што слободан човек не сме ниједну науку изучавати ропски. (...) Да би, дакле, што пре могао да уочиш за шта је сваки појединац по природи способан, треба да децу васпитаваш уз игру а нипошто силом, драги мој."[72]

70 *Васпитање је до десете године физичко: гимнастика, плес, певање. Од десете до шеснаесте, оно је духовно: читање, писање, учење напамет добрих састава, инструментална музика.* (Јовановић, 1990, стр. 65) Од десете до тринаесте године преовлађује учење читања и писања, а затим до шеснаесте поезија и музика.

71 Marrou (1964), p. 111.

72 *Држава*, 536d–537a.

Непознавање математике *не одговара људима него пре свињама, и срамотно је за све Хелене*[73]; и за ратника је *неопходно да зна рачунати и бројати, ако хоће да се разуме у уређење војске, а ако жели да буде човек, онда још и више*[74]. Генерално се често закључује да је у Грчкој тога доба међу већином људи познавање (чак и основних) математичких појмова и рачунских операција било на доста ниском нивоу (како видимо из наведених оштрих речи, и Платон је то уочавао). Али, практични разлози за рани почетак изучавања математике нису једини нити за примаран Платонов циљ; он је математику схватао као средство буђења, унапређивања и развијања ума, тј. схватио је њену формативну моћ коју је желео да искористи за подстицање и убрзавање развоја умних способности неопходних за свако даље учење и сазнавање. Сматрао је да основе математике може савладати сваки ученик, и од тога имају користи и мање и више способни. Осим тога, учење математике пружа добру прилику да се међу масом ученика уоче и изаберу они најспособнији, који ће бити предодређени да савладавају и математику на вишем нивоу, као и друге науке, закључно са дијалектиком и филозофијом. Тако се упоредо одвија *припрема* и *селекција* будућих филозофа, с тим што је *суштински елемент у овом „припремном васпитању" – propaideia – била математика*[75].

(III) Палестра

Телесно васпитање у палестри, осим Платону нарочито блиског рвања (које представља најнепосреднију припрему за борбу и рат), обухвата и плес, јахање и лов, логоровање, трчање, бацање копља и диска, стреличарство. Основни задатак телесног васпитања јесте припрема за рат, али и складан развој здравог и лепог тела. Платон се оштро противи тада већ изразито присутном такмичарском спортском духу и надметању, и баш зато је гимнастику враћао њеном традиционалном, изворном циљу – наменском вежбању за војску, битку и рат.

Јасно је да се у физичком, гимнастичком вежбању код Платона, као и у Грчкој уопште, увек подразумевало да гимнастика веома

73 *Закони*, 819e.

74 *Држава*, 522e.

75 Marrou, *op. cit.*, p. 112.

позитивно утиче и на још један аспект складно развијеног човека – на развој карактера, тј. на моралне квалитете личности; ту се налази извор посебне васпитне вредности гимнастике.

Уз бригу о гимнастичким вежбама и моралном развоју, код Платона морамо уочити и још један аспект који је значајан за развој личности, а то је здравствено-хигијенски аспект; на то се односе његова разматрања, савети и препоручена правила о здравом начину живота и о исхрани као делу укупне бриге о одржавању телесног здравља. Зато филозоф у позитивном светлу помиње Херодика из Селимбрије, који је у себи самом објединио позив *учитеља борења* (или, да тако кажемо, спортског тренера) и позив лекара те је, мада вероватно неизлечиво болестан, *одлагао своју смрт* до старости, и то претежно посебном исхраном коју је себи одредио; на тај начин *се његово знање противило смрти, а његова вештина му је донела лепу награду*[76].

(IV) Гимназија

Све што је речено о телесном васпитању у елементарним школама, а посебно у палестрама, упражњава се, развија и унапређује у гимназијама, у којима се под вођством стручних и професионалних наставника (које, наравно, плаћа сама држава) наставља курс телесног васпитања и *предвојничке обуке*. Но, није то био једини садржај поучавања у гимназијама, јер се и овде изучавају аритметика и геометрија, као и астрономија, због тога што и садржаји ових предмета имају примену у војсци и у рату. На гимназијском узрасту такође је заступљена и музика.

(V) Ефебија

За обуку ефеба, како сматра Платон, одређене су године између седамнаесте (или осамнаесте) и двадесете. Као што је то у грчким земљама тога доба и иначе било уобичајено, младићи овога узраста (ефеби) и у његовој идеалној држави првенствено су посвећени војној или војничкој обуци и образовању, напорном физичком вежбању које траје две или три године. Платон сматра да је овај период неповољан

76 *Држава*, 406b-c.

за савладавање других и другачијих образовних садржаја, то је време *немоіуће за какво дрӯіо дело* јер, због великих телесних напора, *замор и с̄иавање су неӣријаѿељи наука*[77].

(VI) Образовање одраслих између 20. и 30. године

Око двадесете године живота држава организује први велики избор, одабир, селекцију оних који су (нај)способнији, и који ће наставити образовање на вишем нивоу. Они који се на овом *ѿесѿу* својим способностима не истакну, неће моћи да се укључе у вишу класу, и за њих су намењена занимања војника, трговаца, занатлија. Најспособнији, они који се докажу као надарени дијалектичари, само ће они током наредних десет година темељније и на вишем, апстрактнијем нивоу наставити *научно образовање у синоӣѿичком смислу*[78], односно изучаваће филозофију, аритметику, геометрију, астрономију, теорију музике, и ови садржаји ће бити распоређени и изложени прегледно и систематски, *ӣрема сродносѿи са осѿалим наукама и ӣрема ӣрироди саме сѿвари*[79]. У тридесетој години поново ће сви који су стигли до овога степена образовања бити подвргнути оцењивању и селекцији (која је сада још строжа и оштрија).

(VII) Образовање одраслих између 30. и 35. године

Само изабрани, најспособнији појединци настављају са учењем и образовањем; они који се не уврсте у ову групу, посвећују се државним функцијама и дужностима (релативно) нижег нивоа – постају државни службеници или чиновници са задужењима која најбоље одговарају њиховим способностима и карактеру, као и потребама државе.

Најспособнији се посвећују даљем изучавању дијалектике, као науке о идејама, која води до сазнања идеје која је од свих највиша, идеје Добра; за ово сазнање способни су само најбољи међу најбољима, дакле – најспособнији људи зрелог доба. Апсолутни врхунац сваког образовања, по мишљењу Платоновом, представља баш дијалектика,

77 *Држава*, 537b.

78 Милош Ђурић (1987), стр. 352.

79 *Држава*, 537c.

с тим што она за њега није (као, на пример, за многе софисте) умеће расправљања, нити метод убеђивања, *еристичка вештина*, већ много више од тога: то је једини пут којим се стиже до сазнања апсолутне истине, до објективног сазнања непролазне стварности која се налази изван/изнад/иза пролазног света појавности, који није ништа друго него сенка, или *сенка сенке* јединог правог и вечног света, света идеја.

Али, у складу са општим Платоновим приступом, у којем се уважавају и духовно, и морално, и телесно васпитање, и у овом, као и у другим периодима, у образовању чувара државе (и *савршених чувара*, будућих владара-филозофа, и чувара-војника и чиновника), и *физичко вежбање* се подразумева, јер чувари морају бити *спремни, здрави, хармонијски развијени, дисциплиновани и умешни војници*[80].

Веома је важно увидети да се у идеалној држави дијалектика може (и *сме*) изучавати тек у каснијим и зрелијим годинама, у зрелом одраслом добу, јер млади и недовољно зрели умови нису у стању да дијалектику схвате на прави начин; младићи су склони да је тумаче као *дечју игру* и вештину расправљања и побијања противника (у смислу у којем дијалектику схватају и *зло*/употребљавају Платону ни мало драги и блиски софисти). Тек су старији и зрелији, способнији и разумнији појединци, *уредне и уравнотежене природе*, спремни и способни да дијалектику схватају и тумаче као пут ка сазнању истине. Јер, само они који поседују највише врлине и способности могу да се приближе *оном подручју бића које се посматра умом и до којег се допире науком, која се зове дијалектика*[81]. Платон очигледно од будућих владара захтева да се докажу у филозофском образовању највишег нивоа.

(VIII) Образовање одраслих између 35. и 50. године

Током наредних петнаест година живота најспособнији појединци обављаће значајне државне функције, биће ратни команданти, високе старешине и чиновници, те се и на овим дужностима доказују као способни за највише и најзначајније задатке које ће им држава поверити. И овде се, дакле, *испитује да ли ће истрајати у таквом растрзавању, или ће се мало колебати*[82].

---

80 Bowen (1972), p. 108.

81 *Држава*, 511c.

82 *Држава*, 540a.

(IX) Образовање након 50. године

Најзад, најбољи међу најбољима посвећују се филозофији и управљању државом. Ово се поверава само онима који су у стању да сагледају највишу од свих идеја, идеју Добра. То су Платонови утопијски владари-филозофи, малобројни међу мноштвом, заиста од свих најбољи, најспособнији и најмудрији грађани; то су они које је Платон покушавао да обликује и у стварности, између Сиракузе и Академије, али је то ипак остварио само у теорији и у књизи.

> „Кад напуне педесет година, онда све оне који су се показали добри и који су се одликовали у сваком погледу и у радовима и у наукама, треба најзад привести циљу и треба их приморати да светлост своје душе окрену оном што свему даје светлост. Посматрајући добро као такво, они треба да га узму као узор и да и државу, и грађане и саме себе, свакога према његовом делу, образују по угледу на њ, а највише времена треба да посвете филозофији. Кад дође ред на њих, онда треба да се помуче и са државничким пословима *и да буду владари ради државе, не зато да би радили нешто лепо, него како би чинили оно што је нужно, и тако увек треба да васпитавају и друге,* па кад их оставе за собом као чуваре државе, онда да се одселе на острва блажених, где ће трајно становати. А држава треба да им подиже споменике и да им јавно приноси жртве, ако Питија то дозволи, као боговима, а ако не, онда као блаженим и божанским људима."[83]

И заиста нам донекле *као богови* изгледају ти малобројни појединци којима ће Платон поверити да управљају државом на добро целине, тј. саме државе, јер ово су људи који су спремни, вољни и способни да се у највећој мери одрекну сваке сопствене потребе и страсти. Само су они у стању да у потпуности *овладају собом*, те се зато само таквима оправдано и разумно може и сме поверити да владају другима. Они су власти и владања најдостојнији јер, како митско-песничким језиком каже велики филозоф, њима је бог *при њихову рођењу примешао злата*[84], док код осталих грађана преовлађују други метали – чувари (помоћници) су претежно од сребра, занатлије и земљорадници од бронзе и од гвожђа.

---

83 *Држава*, 540а-с (подвукао Ж. Б.).

84 *Држава*, 415а. У овом случају реч је о преводу Милоша Ђурића, а у осталим приликама у овом раду коришћен је углавном превод Албина Вилхара и Бранка Павловића.

Савршени чувари, аристократија духа која је више од небеског него од земаљског света, то су они ретки људи какве је Платон целога живота тражио, бирао и покушавао да створи и обликује, али и поред све своје васпитачке, филозофске и политичке *сшрасши* – неуспешно. Ипак, ма колико његово настојање било нереално и утопијско, из тих вишедеценијских покушаја великог и можда највећег филозофа човечанство је имало пуно тога да научи.

ПОРУКЕ И ПОУКЕ

То је, дакле, приказ једног васпитно-образовног система који до крајности и до детаља обликује Платонову идеалну *paideju*, једину која може да одговара његовој идеалној, утопијској држави. Овакав систем је очигледно заснован на једној имплицитној *концеўцији доживоѿноī образовања*, која подразумева да су *īранице образовања и īранице живоѿа* идентичне; Платонов васпитно-образовни систем (пројекат, нацрт) као такав представља један од најстаријих примера такве врсте. То нам даје још једну прилику да закључимо да нам ваљано познавање прошлости и стварно разумевање историје често веома недостаје, те да многи наши *модерни* појмови и идеје имају порекло у далеком историјском времену. Ако то заиста схватимо и прихватимо, бићемо поштеђени напора да поново учимо лекције које су наши претходници већ давно савладали.

Након Платона ни васпитање ни и образовање више нису могли бити исти као пре њега. Његов утицај се преко векова истраживања његовог наслеђа уграђивао у цивилизацијске норме на којима почива васпитање и образовање свих историјских периода који су уследили након његове смрти, тако да и данас у многим сегментима сопствене и савремене васпитно-образовне мисли и праксе можемо препознати понеку поуку или поруку старог филозофа од којег нас дели много више но два миленијума.

Ови његови утицаји и идеје имају огромну дубину и ширину, јер наизглед досежу свеукупност науке (или наука) о васпитању, почев од предшколског васпитања, па до универзитетског образовања и образовања одраслих. Читав низ *модерних* појмова данашњих научних дисциплина које се баве васпитањем и образовањем јасно можемо препознавати у Платоновој васпитно-образовној теорији и пракси, од поменуте концепције доживотног или целоживотног

образовања, наглашавања значаја игре и других васпитних садржаја на когнитивни и морални развој у раном детињству, психолошког утемељења васпитно-образовног и наставног процеса, преко разумевања индивидуалних разлика међу васпитаницима и потребе индивидуализације у васпитању и образовању, до обликовања основа наставних садржаја који ће утемељити оквир наставног плана универзитетског образовања током векова, итд., итд.

Ако бисмо желели да нарочито истакнемо само оне најзначајније делове Платоновог наслеђа, наслеђа које је нарочито релевантно за теорију и праксу васпитања и образовања, можемо и морамо нагласити један кључни сегмент којем је он дао највећу тежину и најјаснији облик од свих мислилаца његовог доба. Ради се о идеји која није оригинално његова, али коју је он на најјаснији начин уобличио и разрадио – то је идеја о међузависности васпитања и државе (друштва), захтев да се свака држава најподробније побрине за васпитање сопствених грађана уколико жели да траје и опстаје.

Знамо да је порекло ове идеје и овог захтева много старије од самог Платона, и да се сматра да је та идеја највероватније спартанског (па још и старијег) порекла; митски или историјски Ликург, по предању које се тек додирује са историјом, уобличио је законодавство којим је Спарта као држава узела потпуно у своје руке васпитање својих грађана, и сматра се да је томе пре свега могла да захвали свој опстанак, славу и напредак који су трајали више столећа. Но, Платон је (ма како велик лаконофил заиста био) ову идеју подигао на највиши могући теоријски и *утопијски* ниво, тако ју је обогатио и поткрепио да ју је на тај начин учинио *својом сопственом*. Наравно да, свесни свих консеквенци ове темељне идеје (консеквенци које је велики филозоф огромном мисаоном снагом довео до крајности) не можемо и нећемо прихватити све оне елементе и препоруке које нам он у свом идеалном нацрту даје, али свакако имамо привилегију да много тога о суштини васпитања и државе схватимо и научимо разумевајући Платонове намере чак и тамо где он засигурно греши.

Његова главна поука видљива је сама по себи. Јер, највећи мислилац старог света у само средиште своје филозофије поставио је политику, у средиште политике државу, а у самом срцу државе (као питање њеног живота или смрти), налази место за васпитање. На тај начин даје нам у наслеђе највећу лекцију, коју смо понекад

током историје умели и да запоставимо и да заборавимо, увек на своју штету.

> „Сликом васпитања филозофа који у својству владара треба да оствари најбољу државу и да сам у њој делује као највиши васпитач Платонова *Држава* је, рекло би се, дала свој коначни допринос paidei – допринос садржан у преображају државе у васпитну институцију која развија човекову личност као највишу индивидуалну и социјалну вредност.“[85]

Васпитачки и учитељски жар или *сшрасш* великог Платона видљиви су из целокупног његовог живота, а не само из списа које је иза себе оставио. Васпитачки и учитељски, образовни и наставнички подухвати и покушаји на Сицилији и у Академији представљају нам и васпитача-практичара, који жели да и у мукотрпном и непосредном васпитно-образовном, наставничком раду постигне највише што се може постићи на остварењу сопствених идеала у чијем средишту је увек обликовање људи који су у стању да стварају и мењају своју заједницу у складу са највишим принципима које је филозофија тога доба могла да досегне. Ако и не прихватимо да идеална држава мора бити управо онакав васпитни завод какав нам предлаже Платон, морамо од њега научити да свака држава увек *јесше* васпитна установа коју морамо обликовати, усавршавати и поправљати са највећом пажњом и одговорношћу, за добро друштва и појединца, због самог живота и будућности људске заједнице.

85 Јегер (1991), стр. 405.

8. АРИСТОТЕЛ – ФИЛОЗОФИЈА, НАУКА, ВАСПИТАЊЕ

ОД ПЛАТОНА ДО АРИСТОТЕЛА/ФИЛОЗОФ И КРАЉЕВИЋ/
ОД АКАДЕМИЈЕ ДО ЛИКЕЈА/ ФИЛОЗОФ-НАУЧНИК О ВАСПИТАЊУ/
НАСЛЕЂЕ: НАУКА И НАСТАВА

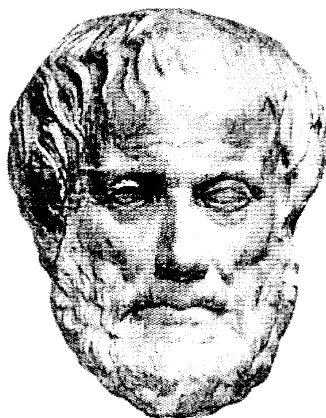

Кад су га питали
по чему се разликују образовани људи
од необразованих, рекао је:
„По чему и живи од мртвих."

Диоген Лаертије

А сад се мора рећи:
да је Аристотел морао
емпиријски да преради све гране науке,
као и реторику и зоолошка дела,
за што би му потребно било више живота;
а он је располагао само једним
и њега је сигурно испунио.

Јакоб Буркхарт

ОД ПЛАТОНА ДО АРИСТОТЕЛА

АРИСТОТЕЛ, велики филозоф, учитељ и васпитач, један од највећих научника Старог света, рођен је 384. године пре наше ере у лучком граду Стагири, у северној Грчкој, на трачкој обали полуострва Халкидике. Пореклом Трачанин, био је син оца Никомаха и мајке Фестијаде, кћери грчког досељеника из Халкиде на Еубеји (по месту порекла Аристотелове мајке названа је и сама Халкидика, јер су је насељавали претежно досељеници из тога места, у којем ће се и завршити живот великог Аристотела). Аристотелов отац био је потомак уважене лекарске породице (и школе) за коју се сматрало да су пореклом Асклепијади (тј. да им је родоначелник сам Асклепијев син Махаон, а један од чланова ове породице био је и отац медицинске науке Хипократ). У таквим породицама лекарска вештина се преносила генерацијама, са оца на сина, па је сигурно и Аристотел у детињству од оца научио и нешто од лекарског умећа. Прве године детињства провео је Аристотел у македонској престоници Пели, јер је Никомах био дворски и породични лекар, лични пријатељ и поверљиви саветник македонског краља Аминте. Рани контакт са македонском краљевском породицом имао је далекосежан утицај на целокупан животни ток Никомаховог сина.

Након смрти родитеља, Аристотел се враћа у родну Стагиру, где о њему бригу води рођак и старатељ Проксен, који је дечаку и младићу пружио достојно васпитање, и вероватно је он свога штићеника и упутио у Атину да се даље образује баш ту, у граду који је био културни и интелектуални центар тадашњег (не само грчког) света. Младић Аристотел, тада стар седамнаест година, долази да учи од највећег од свих филозофа и учитеља, од славног Платона, у његовој Академији. Било је то у време када је Академијом привремено руководио Еудокс, јер је Платон боравио код Дионисија Млађег на Сицилији. У сваком случају, Аристотел се убрзо показао као изузетно способан ученик, а потом и наставник Академије, те ће ту провести двадесет година, све до своје тридесет и седме године и до смрти великог учитеља Платона, 347. године.

У Академији Аристотел вредно учи и брзо напредује, упознајући све тада доступне садржаје филозофског и сваког другог знања. Многи извори говоре о наводним сукобима између учитеља и ученика, и претежно су ти прикази наклоњенији старијем од њих. Јасно је да се нису у свему слагали, али однос међусобног уважавања ипак је преовлађивао. Мада је Платон изгледа сматрао да је Аристотелу *потребнија узда него мамуза*, био је и он потпуно свестан огромних и особених способности свога ученика, па је умео да га назове *умом расправљања*, његову кућу *кућом читаоца*, те је понекад и осталим ученицима давао до знања колико се Аристотел међу свима осталима истиче, говорећи (када Аристотел на *настави* или *расправи* није био присутан): *Ума нема, а слушаоци неми*[1]. Сигурно да овако упадљиво истицање једнога међу њима није код свих ученика могло бити радо прихваћено, те се и у зависти неких могу тражити корени необјективних и ни мало похвалних прича о Аристотеловом понашању према Платону (наводно је учитељу иза леђа побијао његове доказе и ставове).

Ипак, можемо основано претпоставити да је Аристотел у почетку боравка у Академији био првенствено *платонист*, те је у том периоду по угледу на Платона писао дијалоге (који су се читали још вековима након смрти аутора, али су до нас доспели тек у мањим деловима); из ових раних дијалога можемо видети да је младић Аристотел тада још прихватао чак и срж платонског учења о савршеним формама, а које ће тек касније побијати и одбацивати.

Но, јасно је да се два велика, али и веома оригинална и истовремено различита мислиоца нису ни могла трајно, увек и у свему слагати, чак ни док је Аристотел био само недорасли младић, јер његова ментална снага и несумњива оригиналност морали су га водити и ка преиспитивању све дотадашње филозофије, укључујући и Платонову. Озбиљне и битне личне и карактерне разлике такође су морале утицати на однос учитеља и ученика. Платон је (свесно и намерно) удаљен и отуђен од појавног света и чулног искуства; људска чула за њега нису средство за сазнавање стварности већ, напротив, *душа најбоље види када су ти прозори затворени, те је окренута немом разговору са самом собом у тврђави мисли*[2]. Ари-

1 Наведено према: Милош Ђурић (1987, стр. 371; 1990, стр. 553).

2 Cornford (1950), p. 86.

стотел, међутим, са страственом радозналошћу изворног научног духа жуди да истражи сву целину људског искуства, почев од самих чула. Потекао из вишегенерацијске лекарске породице, он је од раног детињства кренуо путем филозофа-научника, стекао изражену склоност и изузетну способност да се бави прикупљањем, посматрањем, анализом и тумачењем чињеница и закона природе и појавног света уопште, прихватајући чак и чулне утиске као извор сазнања о стварности, што је било далеко изван Платоновог погледа усмереног изван и иза појавне стварности, ка непроменљивим и вечним формама. *Док је Платоново коришћење разума тежило да надласи онај други свет, Аристотел је покушавао да филозофију врати на земљу.*[3]

И стилске разлике међу њима биле су драматично велике; колико год је Платон песник-уметник-филозоф (ма колико да је сопствену поетско-уметничку природу покушавао да потисне), толико је Аристотел егзактан, научник-филозоф, природњачки ригорозан и прецизан, стручан и јасан. И зато је (и не само зато) био и остао запамћен не само као велики филозоф, већ и као највећи научник свога времена.

И поред тога што се од већине осталих чланова битно и очигледно разликовао, он је у Академији био добро прихваћен као ученик, а касније и као зналац и наставник; нарочито се истицао као наставник реторике, усмерен првенствено на критику исократовски схваћеног беседништва, па је тако баш Аристотел стављен у први ред у дуготрајној борби између две супарничке високе школе тога времена, Платонове Академије и Исократове реторске школе.

Временом, међутим, оригиналност и изванредне способности за научно посматрање и истраживање, анализу и закључивање, морали су Аристотела повести и изван и даље од учитељевих идеја и поука. Отуд је постепено њихов однос из хијерархијске релације учитеља и ученика прерастао у однос двојице различитих али равноправних мислилаца, што је морало значити и – супарника. И мада је млађи филозоф са Платоновим *идејама* морао доћи у сукоб, његов лични однос према учитељу био је до краја испуњен поштовањем и присном пријатељском љубављу, па када говори (пише) о човеку *кога ни хвалити рђавим људима није допуштено (и који је једини или први*

3 Пери (2000), стр. 32.

међу смртницима јасно и својим животом, и својим поступцима и говором доказао да добар човек у исти мах постаје и блажен)[4], онда ту очигледно Аристотел мисли на свог учитеља Платона.

Уз све уважавање које је гајио према Платону, Аристотел је најзад, постепено сазревајући и упоредо изграђујући сопствени поглед на свет и своју оригиналну филозофију, другачију од свих дотадашњих, дошао и до тренутка када ће и јасно и јавно изразити неслагање са идејама Платоновим. У познијем периоду живота са Платоном и платонским филозофима полемисаће жустро и упорно.

> „... Можда је боље узети у разматрање учење о добру као општем појму [односно идеји] и испитати шта се под тим подразумева, мада је ово истраживање отежано околношћу да су творци учења о идејама моји присни пријатељи. Но, свакако се може сматрати за исправније, штавише за дужност да се, када је у питању очување истине, и пријатељство одбаци ако је потребно, а то поготову важи за филозофе: јер иако нам је и једно и друго драгоцено, света је дужност дати истини предност[5]."

Овај став, прерастао касније и у изреку која опстаје вековима (*amicus Plato, sed magis amica veritas;* драг ми је Платон, али још ми је дража истина), био је и остао пример принципијелне научне и филозофске објективности, научне критичности која је нужна и неизбежна у сваком сазнајном подухвату. Јер, *ради очувања истине треба побијати и властита начела,* а камоли она која припадају *присним пријатељима* (нарочито, како би Аристотел рекао, *кад/ако смо философи,* а то пре свега мора да значи *ако су нам драги истина и мудрост*).

Када је велики Аристотелов учитељ и пријатељ Платон 347. године умро, Академија преживљава значајне промене али ће ипак успешно опстати и наставити са радом. Аристотел, међутим, напушта и ову славну школу и Атину, а о разлозима за то постоје различита гледишта.

Сасвим је могуће да је Аристотел Академију напустио због принципијелних (филозофско-научних), али и личних разлога, мада не треба занемарити ни могући утицај политичких околности тога времена у Атини и шире у грчком свету. Пре свега, претежну оријентацију Академије на теоријска разматрања, и запостављање филозофије природе Аристотел није одобравао; осим тога, као

4 Наведено према: Коплстон (1988), стр. 305.

5 *Никоманова етика*, 1096a, VII 1 (прев. РАдмила Шалабалић).

истакнути (по мишљењу многих и најистакнутији) члан Академије он је вероватно могао очекивати да наследи Платона на месту *сколарха*, или је можда желео свога пријатеља Ксенократа на челу Академије.

Међутим, као што знамо, није се догодило ни једно ни друго, јер је та значајна дужност по Платоновој последњој жељи (на самртничкој постељи) додељена његовом (Платоновом) рођаку Спеусипу, којег су многи сматрали недостојним такве части и, у сваком случају, неупоредиво мање значајним и способним мислиоцем. Сасвим је јасно да Спеусип, мада није био сасвим безначајан филозоф, никако није ни приближно могао да се сврста уз двојицу великана какви су Платон и Аристотел. Осим поменутог, на одлуку о напуштању Атине Аристотела су можда нагнале и бурна политичка догађања тога времена; јер, Македонија и Атина су биле у сложеним, неразрешивим и све више непријатељским односима, а Стагиранинове познате везе са македонским двором код многих Атињана могле су створити опасно непријатељство према њему.

Но, у сваком случају, искуства стечена у Академији учврстила су Аристотела у уверењу да је неопходно да потражи сопствени пут, у животу, науци и филозофији. Из Атине је прво са пријатељем, филозофом и такође значајним чланом Платонове Академије Ксенократом, кренуо у Ас, град грчких досељеника на малоазијској обали. Ту је постојала једна посебна заједница Академичара коју су основали Кориск и Ераст, којима је владар Аса и Атарнеја, тиранин Хермија, град Ас поклонио да њиме управљају, и прихватао је њихове савете и трудио се да сам влада собом и својом државом у духу Платонових идеја о јединству филозофске и политичке мудрости. Тако је тиранин-самодржац почео да себе, уз помоћ верних пријатеља и мудрих саветника, преобликује у владаоца све више достојног идеала краља-филозофа.

Још је Платон у старости упућивао Хермији, Ерасту и Кориску поруке да се држе заједно и да се једни на друге ослањају јер Хермија, *тврдим и гарантујем да нећеш лако наћи карактере достојније поверења од ових твојих суседа; стога ти саветујем да се у свему што је праведно држиш тих људи*. С друге стране, мудрим филозофима и својим ученицима и пријатељима стари Платон препоручује да се држе Хермије јер овај, за разлику од њих, поседује и животно искуство и мудрост друге врсте, *мудрост која чува од рђавих и неправедних људи*, а има Хермија и *извесну способност самоодбране*[6]. Дакле, владар

6 Платон, *Шесто писмо* (прев. К. Марицки-Гађански и И. Гађански).

има практичну владалачку способност коју су филозофи оплеменили филозофском мудрошћу и врлином, те је и у овом делу Мале Азије реализован још један релативно успешан, мада не и трајан државно-политичко-филозофски експеримент вредан пажње и анализе.

Хермија и његова држава постали су значајно средиште из којег се припремао још један покушај ослобођења малоазијских грчких колонија од персијске власти, а истовремено је Атарнеј био и важан савезник Филипа Македонског у његовим плановима за велики, одлучујући рат са персијским краљевством. Ако се Аристотел и противио теоријско-филозофском приступу који је превладао у Академији, њене филозофско-политичке тежње, које су са панхеленизмом имале значајних додирних тачака, свакако је одобравао; то доказује и његово чврсто пријатељство са Хермијом, чију је рођаку и усвојену кћер Питијаду узео за жену.

Током боравка у Асу, Аристотел као мислилац даље сазрева и све се више удаљава од платонизма и учења о идеалним формама, те се овом учењу први пут и сасвим отворено супротставља. Посебно критикује Платонова учења из каснијег животног доба, када је стари филозоф био под све већим утицајем питагорејских мистичких учења, и форме је изједначавао са *савршеним бројевима божанске аритметике, различитим од математичких бројева*[7].

Након трогодишњег периода проведеног у тој значајној и необичној *академској* колонији, Аристотел је прихватио позив свога пријатеља (касније и знаменитог ученика) Теофраста и отпутовао у Митилену на Лезбу, где је боравио годину или две, док му није стигао судбоносни позив из Македоније, од македонског краља Филипа; прихвативши позив, упутио се поново у Пелу, место свога најранијег детињства, са новим и великим задатком да буде васпитач и учитељ једном тринаестогодишњем дечаку, Филиповом сину по имену Александар.

---

7 Cornford (1950), p. 88.

Филиӣ II Македонски

Убрзо по доласку у Пелу, 431. године Аристотел добија страшну вест из Атарнеја, вест која га је тешко и дубоко лично погодила. Владар Атарнеја Хермија, пријатељ и таст Аристотелов, настрадао је од Персијанаца, против којих се храбро борио све док није постао жртва завере и издаје; након што је на превару заробљен, претрпео је страшне муке јер су Персијанци желели по сваку цену да сазнају планове Филипа Македонског о припреманом нападу на Персију. Хермија је херојски одбио да било шта ода, и на крају је био разапет, с тим што је наводно пре мученичке смрти, као своју последњу жељу затражио: *Јавиӣе мојим ӣријаӣељима и друӣовима да нисам учинио ншиӣа шӣо би било неӣрилично и недосӣојно философије*[8]. Сачувана је једна потресна химна коју је Аристотел, *славећи часӣ ӣосӣојаноӣ ӣријаӣељсӣва*, написао за владара и хероја Хермију. А вероватно то и не слутећи, управо у време Хермијине смрти, сам је Аристотел као васпитач младога Александра у будућем великом владаоцу припремао јединог човека који ће Хермију осветити, и који ће најзад окончати питање од којег је зависио опстанак грчког света – уништење персијске претње и уједињење свих Грка у једном новом царству какво свет до тада није видео.

ФИЛОЗОФ И КРАЉЕВИЋ

Дакле, као што смо раније поменули, 443. или 442. године Аристотелу у Митилену стиже једно писмо, којим се филозоф позива на македонски двор, да преузме један од својих јединствених животних

8 Наведено према: Милош Ђурић (1990), стр. 558.

задатака, васпитање изузетног дечака, краљевића Александра. Тај задатак је краљ Филип Аристотелу најавио већ годинама раније, одмах након Александровог рођења, кратким писмом у којем каже:

> „Филип поздравља Аристотела.
>
> Знај да ми се родио син. Веома сам, дакле, захвалан боговима, не зато што ми се родио син, него зато што се родио за твога живота. Надам се да ће он, од тебе одгајен и одваспитан, бити достојан и нас и наследства у влади."[9]

Сусрет великог филозофа и младог, тринаестогодишњег принца, будућег великог цара, био је плодоносан и изузетан по свему, а највише по последицама које је имао на историјско кретање целокупног тада познатог света. По много чему, дакле, *Аристотелов састанак с младим македонским краљевићем био је један од највећих тренутака у историји човечанства*[10]. А за тај сусрет био је заслужан трећи велики појединац, који је донекле (сасвим неоправдано) остао у позадини, син Аминтин и отац Александров, Филип II Македонски. Он је схватио да је његовом младом сину потребно васпитање какво може да му пружи само Платонов ученик Аристотел, јер је због тешке ћуди дечак, мада очигледно изванредно ментално обдарен, био неспреман да прихвати било какав *насилан поступак, али се разборитим разлозима лако могао довести на прави пут*[11].

Александар Македонски

У целом тадашњем грчком свету није се могао наћи разборитији учитељ и васпитач од Аристотела, те се Филип потрудио да га доведе

9 Наведено према: Милош Ђурић (1987), стр. 372.

10 Милош Ђурић (1987), стр. 373.

11 Плутарх, *Александар Македонски*, 6.

и богато награди за васпитачки и учитељски напор. Аристотелу је на македонском двору указивано највеће поштовање, и Александрово одгајање му је поверено у потпуности. Из поштовања према васпитачу свога сина, Филип је обновио и Аристотелову родну Стагиру (коју је пре тога сам уништио), а затим је град поново населио становницима који су ту и раније живели, али су у међувремену протерани или претворени у робове; у Стагири је подигнут и Аристотелов кип, у славу великог филозофа који је на овај начин постао и добротвор свога роднога града.

Поштовање и захвалност младога ученика били су такође упечатљиви, јер је наводно Александар сматрао да му је Аристотел *други*, али зато *важнији* отац. Филип му је дао само тело, док му је учитељ дао оно што је важније и вредније, душу[12]; по другој варијанти исте приче отац је сину пружио *само живот*, а учитељ и *леп живот*. Овако блиски и срдачни односи између знаменитог филозофа и будућег великог цара у наредним годинама биће ипак под утицајем бурних догађаја и многих околности постепено, али знатно поремећени.

Осим што је увидео да је Александру потребно *многих узда и кормањења*, мудри владар Филип је далекосежно планирао да сину пружи најбољу могућу обуку и образовање достојно велике мисије која је пред њим стајала. Филип је сам био изванредно способан војсковођа, политичар, дипломата и владалац, и имао је веома драгоцену способност и жељу да учи на најбољим доступним узорима које је могао да пружи тадашњи грчки свет. Тако је био у стању да као војнички, стратешки и тактички геније током времена које је раније провео у Теби (док је била на врхунцу моћи) упозна и научи, а касније и стваралачки усаврши тактичке новине и ратну вештину великог војсковође Епаминонде. Македонска фаланга, на којој је засновао организациону и тактичку реорганизацију македонске армије, била је производ најбољих узора и искустава, али и уз допуну оригиналних идеја једног изузетно особеног и обдареног војника, војсковође и владара какав је несумњиво био Филип.

На другој страни, знао је Филип и за најбоља достигнућа грчке духовне културе, и желео је да Александар, као будући вођа свих Грка, буде такве дужности у сваком погледу достојан. Многи Грци (ако не и већина) сматрали су тада Македонце варварима (или барем

12 Петронијевић (1998), стр. 80.

найола варварима), али се македонска аристократија увек сматрала Грцима, племство је грчки сматрало матерњим језиком и баштинило је културу и образовање грчког народа и свих грчких земаља, а нарочито Атине као највеће културне силе међу Хеленима.

И због тога је било неопходно да неко кога Грци морају прихватити као свога владара буде на најбољи могући начин упућен у највише тековине грчког духа и културе, што је подразумевало највиши ниво свестраног образовања тога времена. У целом тадашњем грчком свету није се за такав васпитачки и учитељски задатак могао наћи човек подобнији од Аристотела.

> „Филип је желео да Стагиранин уведе Александра не само у хеленску науку и философију него и у политичке теорије, које су баш код Хелена биле у присној вези с практичко-политичким животом, и да на тај начин у духовном погледу Александар буде Хеленима достојан вођ. Спремајући се за свој државнички и владарски позив млади краљевић је нарочито учио етику и политику, али је страсно волео и дубље философске науке.“[13]

Све то је подразумевало темељно изучавање свих наука и свих тековина грчке духовне културе (почев од Хомера), такође и упознавање са политичком теоријом и праксом, али васпитаник је у овом васпитно-образовном подухвату (и) од учитеља Аристотела истовремено преузео и један државно-политички идеал (или *йроїрам*), који је представљао *више схваћање исторétско-йолитичкої живоћа*, а то је *йолитички идеал йанхеленске државе*. Захваљујући томе могао је Александар *у своме краљевању доисћа и йосћуйићи као ученик хеленске философије и као мандаћар унућрашње снаїе хеленске йросвеће*[14]. Али, пошто је Аристотелова замисао пожељне, ваљане и савршене државе полис или град-држава са релативно малом територијом, па још уз то и *йолићеја* или република (његови панхеленски видици нису досезали до обличја *свећскоī царсћва*), можда је у праву уважени историчар античког васпитања који спој будућег светског императора Александра и његовог учитеља Аристотела ипак сматра несрећним, постављајући уз то једно хипотетичко и судбински иронично питање: *А шћа би ћек Плаћон дао за ћакву йрилику да васйићава философа-краља?*[15]

---

13 Милош Ђурић (1987, стр. 373; 1990, стр. 559).

14 Милош Ђурић (1990), стр. 559.

15 Freeman (1907), p. 203.

Ако даље и наставимо у овом правцу, и упоредимо васпитачка достигнућа двојице великих филозофа у васпитању и образовању значајних појединаца, тј. владалаца, морамо признати да је заиста *Аристотел такође имао у Александру друкчијег, достојнијег васпитаника него што је био Дионисије у коме је Платон нашао свога васпитаника*[16]. Тако је онај којем је *васпитање принчева* или *стварање краља-филозофа* био, готово би се могло рећи, животни циљ (Платон), баш у томе био много мање успешан; тај неуспех не можемо једноставно објаснити слабостима Платоновог васпитног приступа или метода, јер морамо имати у виду да су између Дионисија и Александра постојале очигледно врло велике разлике у способностима и карактеру, и да се особе изузетних потенцијала и способности какве је поседовао Александар у историји јављају веома ретко. Ову тако ретку прилику да га сретне, упозна, васпитава и поучава (заслугом Александровог оца Филипа) добио је Аристотел.

За разлику од њега, Платон је, у складу са околностима, сам *бирао* и *тражио* појединце који би могли послужити за остварење његовог идеала, али у том трагању није имао трајних успеха већ је, како видимо из догађања са обојицом Дионисија и Дионом, све остало углавном на нереалним очекивањима или великим, трагично изневереним надама у остварење велике утопије.

У сваком случају, несумњиво је да се млади Александар показао као изузетно прилежан, радознао и способан ученик, чије способности нису само обухватале уобичајено образовање виших аристократских кругова, већ је био у стању да проникне и у сазнања доступна само малом броју најспособнијих, посвећених појединаца каквих је било у елитним филозофским школама и круговима, првенствено питагорејским и платонским. Тако се показало да је овде заиста на делу сусрет двојице великана који ће у највећој могућој (историјској) мери обезбедити остварење старог грчког идеала свестраног људског самоусавршавања, које уједињује највишу мудрост и умешност (умеће, *уметност*) владања. У том смислу и Александар се сврстава у један судбоносни низ изузетних појединаца и оригиналних стваралаца чије дело нам је оставила у наслеђе стара Грчка, и то дело је чврсто уграђено у саме темеље наше цивилизације.

16 Хегел (1975), књ. 2, стр. 246.

Колико нам је данас познато, Аристотелово интензивно васпитање и поучавање Александра трајало је вероватно око три године (већ са шеснаест година млади краљевић предводи једно крило македонске коњице у рату, са осамнаест учествује, по некима и чини одлучујући напад својом коњицом у бици код Херонеје, а са двадесет година већ ступа на престо).

И након што их је судбина раздвојила, јер је после Филипове смрти Александар морао рано преузети очев краљевски престо, васпитаник је пратио Аристотелов рад, и чак му је са азијског освајачког похода писао, након што је са негодовањем примио вест да је филозоф издао неке списе који нису били за јавност, јер се радило о дубљим сазнањима која су намењена само малобројним, посвећеним појединцима, филозофима. То су, дакле, била *тајна* знања, и такви списи су називани *акроаматичким* и *апоптичким*. Из овога произлази да се Александар сматрао *посвећеником праве филозофије*, и умео је, како видимо, да јасно а опет сликовито, чак и са позиције највише владалачке моћи, изрази своју наклоност ка мудрости, знању и духовном самоусавршавању.

„Александар чини поздрав Аристотелу.

> Ниси добро урадио што си акроаматичке списе издао. Та чиме ћемо се ми разликовати од осталих ако науке у које смо посвећени буду општа својина? *Ја бих више волео да се одликујем најузвишенијим знањем неголи својом влашћу.* Остај ми у здрављу!“[17]

Временом је Александар, постепено али приметно, мењао тон и садржину саобраћања са Аристотелом, што је указивало на хлађење раније толико снажних емоција међу њима. Наводно је један од разлога за то и околност да је Аристотел Александру препоручио свог рођака Калистена из Олинта, који је на двору остао и након што се Аристотел вратио у Атину; неки извори претпостављају да се мудри али своjеглави Калистен није опходио према Александру са довољним поштовањем, или да је чак можда био уплетен у заверу против младог краља, који је најзад наредио да Аристотелов рођак буде свирепо

17 Плутарх, *Александар Македонски*, 7, подвукао Ж. Б. Плутарх нам даље сведочи да је Аристотел, све да би *умирио частољубље Александрово*, али и да би оправдао и/или заштитио себе, одговорио *да оне науке и јесу и нису издане* (тј. не могу их за наставу или учење користити они који у та, метафизичка знања нису већ посвећени).

погубљен. То је, коначно, био крај међусобном поштовању и љубави између учитеља и ученика.

ОД АКАДЕМИЈЕ ДО ЛИКЕЈА

Након завршетка службе на македонском двору, вероватно 336. године (то је година Филипове смрти, када двадесетогодишњи Александар постаје краљ, а Аристотел је на прагу педесете године живота) филозоф се преко Стагире враћа у Атину и ускоро ту оснива сопствену високу, филозофску и научну школу. Слично Платоновој Академији, и Аристотелова школа налазила се у непосредној близини или у оквиру јавне гимназије под називом Ликеј, *Lykeikon*, североисточно од Акропоља, између брежуљка Ликабета и реке Илиса (Илија). И ликејска гимназија и Аристотелова школа су по традицији били посвећени слављењу бога Аполона и муза. Тамо је Аристотел вероватно за потребе своје школе закупио и преуредио неке зграде и просторије. Овде је филозоф, бавећи се филозофским и научним истраживањем и поучавањем, провео дванаест или тринаест година, па је ту написао и своја главна дела. Ликеј је у том периоду стекао високу репутацију уважене школе, можда и најбоље школе тога времена, и привлачио је већи број ученика из европских и азијских земаља.

Његова школа је била специфичан спој високошколске наставе и научно-филозофског истраживања, те се по томе може сматрати једним од модела на којима се заснивају све касније универзитетске установе. За разлику од Академије, која је била и остала првенствено намењена ужем кругу нарочито способних или *посвећених* ученика, са наглашенијим одликама религиозног братства по питагорејском узору, Аристотелов Ликеј је нешто слободнији и отворенији ка друштвеном окружењу и широј јавности.

„Држане су две врсте предавања:

- *јутарња* – за оне који су се посветили философији и науци, дакле за ужи круг слушалаца,
- *вечерња* – за оне који се интересоваху за дисциплине изван философије, нарочито за беседништво, дакле, за ширу публику.“[18]

18 Милош Ђурић (1990), стр. 559. Јутарња предавања се односе на знања или науке (раније помињане) *акроаматичке* или *езотеричке* врсте (неки их зову *акроатичким*), док су

Ова посебна *вечерња* предавања дају нам основа за оцену да је Аристотелов Ликеј био и (можда први) покушај заснивања неке врсте *отвореног универзитета*, јер је по томе сличан принципу *универзитетске екстензе* каква се у Европи (првенствено у Британији) јавља вековима касније. Ова *отвореност* видљива је из чињенице да је *свако могао у поподневним часовима доћи у Ликеј и пратити популарна предавања и разговоре*[19]. На тај начин се високошколска установа и њени наставни садржаји интензивније преносе изван оквира саме установе, и она постаје значајан чинилац који активно и дугорочно научна сазнања чини доступним све већем броју слушалаца. Тако се још успешније остварује једна од значајних друштвених функција високошколске установе, ширење и популарисање научних и других знања и садржаја.

Поподневна или вечерња, популарна предавања намењена ширем грађанству обухватала су две основне врсте наставних садржаја: *практичне* и *теоријске* (или правне) садржаје; редослед излагања и усвајања кретао се од практичних ка теоријским, што је омогућавало слушаоцима да се одмерено, поступно и постепено, мисаоно и духовно уздижу ка вишим умним садржајима, те да се усавршавају на путу од практичног ка мисаоном животу, што се сматрало правим путем ка добром животу, који *постаје основни циљ васпитања*[20].

Често се за Аристотелову школу и за његове ученике користи ознака *перипатетичка школа* и *перипатетичари*, и то долази отуд што је сам учитељ имао обичај или навику да поучава у ходу или шетњи (*peripateo* – ићи или шетати), или отуд што се настава одржавала претежно на отвореном, у врту (*peripatos* – гај или врт). Наводно је још на македонском двору у Пели Аристотел поучавао Александра шетајући са њим кроз краљевски врт, па се још дуго након њихове смрти помињала, памтила и чувала клупа на којој су повремено седели и разговарали. У сваком случају, цела филозофска линија или грана аристотеловске филозофије понекад се традиционално назива *перипатетичком*.

вечерња *езотеричка*. Хегел напомиње да је слична подела садржаја и знања, излагања и предавања постојала и код питагорејаца (1975, књ. 2, стр. 253).

19 Савићевић (2000), стр. 60.

20 Савићевић, *op. cit.*, стр. 61.

У неким елементима Ликеј је организован слично Академији, као удружење или братство неколицине блиских људи који заједно уче, истражују, поучавају, а такође и обедују по правилима које је сачинио сам Аристотел; наводно је и у Ликеју сваких десет дана међу члановима биран нови *архонт*, тако да се сам оснивач, руководилац или *сколарх* није морао бавити мање важним, свакодневним питањима живота и функционисања Ликеја.

Садржаји истраживања и наставе били су изузетно широки, чак и обухватнији но у Академији, јер су подразумевали огроман број природних и природњачких феномена којима у Платоновој школи није било места. И тај свеобухватни *наставни план* Ликеја био је у складу са непревазиђеном ширином Аристотелове филозофске и научне мисли, јер се оправдано може сматрати да је он

> „... владао свима наукама свога времена, па је једне науке не само довео до ондашње висине, него је и цео низ других наука сам основао. Таквом разноврсном научном ирадијацијом, и многостраном зраковитошћу научнога интересовања, и планском организацијом заједничког изучавања, као и организацијом предавања, његова школа ускоро је не само надмашила Академију, него и засенила све друге школе."[21]

У Ликеју се, дакле (између осталог), изучава аритметика и геометрија, физика, астрономија и биологија (ботаника и зоологија), дијалектика и логика, политика и реторика, етика, естетика, филозофија и историја природе, метафизика, итд. Да би се овај низ наука и наставних предмета могао на прави начин изучавати и предавати, Ликеј је имао и значајну библиотеку која је, по неким ауторима, била прва библиотека у европској историји и могла је послужити као узор и модел за касније основану и славну, велику александријску Библиотеку. Рукописи (укључујући и значајну збирку мапа) који су постојали у ликејској библиотеци били су пажљиво сакупљени са разних страна; можда је најбољи пример (вероватно оправдана) претпоставка да је под Аристотеловим руководством у сврху проучавања устава, друштвеног уређења, теорије државе и политике прикупљено чак 158 устава различитих тадашњих држава, односно полиса.

---

21 Милош Ђурић (1990, стр. 560; 1987, стр. 374).

Морамо рећи да је научно знање и истраживање, супротно површним претпоставкама (које нам говоре да старим Грцима дугујемо баш сва знања која смо наследили из антике), у вековима који претходе Аристотелу темељније развијано на Истоку, те да *нема сумње да су Египћани, Вавилонци и Асирци сакупљали много раније и поседовали много богатија чињеничка знања него Грци; у ту сврху су имали повлашћене и добро плаћене касте и свештенике, који су то систематско збирање запажања претворили у животни позив*[22]. Али, утолико је већи био подвиг појединаца који су, као што је то најуспешније и најтемељније постигао Аристотел, схватили значај тих *чињеничких знања* и, поред тога, успели да их прикупе, анализирају и систематизују на до тада незабележен начин. У томе су, ипак, и многе важне околности биле на страни Аристотела, јер је он вероватно имао могућности какве нису биле на располагању чак ни источњачким мудрацима и учењацима.

Наиме, многи аутори сматрају да су сам Александар и његов повереник Антипатер (којег је на почетку азијског похода краљ оставио да у његово име влада грчким земљама, а са којим је Аристотел имао врло добре односе, и чији је син Касандар такође учио у Ликеју) богато материјално помагали прикупљање рукописа за ликејску библиотеку, као и стварање својеврсног музеја са великим бројем примерака најразличитијих биљних и животињских врста, предмета и другог материјала потребног за озбиљна истраживања, као и за наставу (у сврху демонстрације и илустрације одговарајућих тема). Наводно је Аристотел био у прилици да своје ученике шаље на праве научне експедиције у азијске и афричке просторе (између осталог, на пример, у Абисинији су трагали за узроком редовних годишњих поплава реке Нила, и закључили су да узрок лежи у топљењу снега са планина у дубини афричког копна). Прикупљане су информације и искуства о природним феноменима од ловаца и риболоваца. Из дубина азијског континента за Аристотела се, барем у почетном периоду Александровог азијског похода, прикупљају узорци, описи, биљке и животиње који ће се у Ликеју истраживати и анализирати. Тако је Аристотел био у ситуацији да, барем за неко време, слободно и готово неограничено ужива подршку која му је омогућила да се

22 Буркхарт (1992), том III, стр. 332. Исти аутор на другом месту (стр. 330) каже: *јака страна Грка није било знање него њихова поезија и уметност, с којима бисмо могли бити сасвим задовољни чак и да немамо ништа друго од њих.*

научном и филозофском истраживању, настави и писању значајних дела посвети у потпуности.

Захваљујући повољном сплету околности, дакле, Аристотел је успео да избегне далеко мукотрпнији пут његових типичнијих савременика који се баве научним и филозофским истраживањима, али који су рукописе уз велике тешкоће прикупљали сами (често су их сами и преписивали), уз тешка одрицања долазили су до других материјала за истраживање, живећи често у сиромаштву, путовали су понекад и у стране земље због истраживања али само о сопственом трошку, итд.

За разлику од тога, између осталог и захваљујући моћној заштити и богатој материјалној подлози, Ликеј је у свом релативно кратком деловању под руководством самог оснивача успео да постане изванредно значајна научно-истраживачка и образовна институција без премца у тадашњем свету. И увек је у првом плану, и у настави и у науци, била Аристотелова идеја-водиља о *прикупљању чињеница, посматрању и описивању* постојећег, природног света у кретању, и то је једна од најбитнијих особености Ликеја у односу на Академију (и све друге школе, уосталом); Аристотелова школа је засновала *емпиријско појединачно проучавање као нову методу и на основу такве методе донела и систематску обраду, и тако се развила у праву научну установу у модерном смислу речи,* што све заједно означава један *нов тип науке: научни тип егзактног проучавања стварносног света*[23].

Златно доба Ликеја очигледно је везано за руководство самог оснивача Аристотела и (финансијску и сваку другу) подршку Александра и Антипатра, што је очигледно и из драматичних потреса који настају након што је у Атину стигла вест о изненадној смрти Александра, који је умро у Вавилону 323. године (са само 33 године живота) од грознице непознатог порекла. Последице Александрове смрти захватиле су цео тадашњи свет, па самим тим драматично утичу и на судбину Атине, Ликеја и самог Аристотела. Увек присутне антимакедонске политичке снаге у Атини су поново нагло ојачале, што је и за Аристотела морало представљати опасну претњу, будући да је он као Александров васпитач, Хермијин зет и Антипатров саветник и повереник, био означен као присталица македонске династије а његова школа као стециште македонских присталица или чак шпијуна. Опасност по Аристотела, његову породицу, имовину и сам

23 Милош Ђурић (1987), стр. 374–375.

живот била је стварна и велика, и убрзо је и против њега припремљена и подигнута оптужба за безбожништво, што је био очигледно само формални спољашњи израз једног политичког обрачуна, интриге или завере. Суочен са смртном опасношћу, у 61. години живота и нејаког здравља, филозоф одлучује да избегне опасност и да напусти Атину, с тим што је то наводно образложио тиме што не жели да дозволи да Атињани још једном почине грех против филозофије[24].

Тако се велики филозоф и научник обрео у Халкиди на Еубеји, у месту одакле је потекла његова мајка, и ту је и умро већ 322. године, вероватно од озбиљне болести желуца од које је већ раније боловао. Међутим, смрт овако значајног човека није могла проћи без различитих претпоставки, нагађања и легенди, па су тако неки тврдили да је извршио самоубиство тровањем (отровом од кукуте), а други су чак преносили живописну легенду да се убио тако што се бацио са стене у море јер није могао да поднесе неуспех у покушају да открије узрок плиме и осеке. Ова легенда, ма колико била измишљена, показује да је Аристотел био уважаван управо као упорни и непоколебљиви трагалац за разумевањем и објашњењем велике загонетке природе. Због тога за њега још увек није било, нити је могло бити границе која би се могла поставити људском сазнању света, па су тако филозофија и наука за њега *једно*.

> „Аристотело је био исто тако велики и савршен метафизичар (или спекулативни дух) као што је био велики посматрач (или научник). За њега наука и филозофија нису још одвојене, оне код њега сачињавају једну целину. За Аристотела је филозофија тоталитет знања, тоталитет који обухвата у себи и науку.“[25]

Ликеј је ипак успео да преживи смрт свога оснивача и управитеља, јер је Аристотелов одани, мудри и марљиви пријатељ Теофраст са доста успеха водио школу све до своје смрти 287. године, па је чак за потребе Ликеја купио зграде и земљиште које је својом последњом вољом оставио самој школи. Временом је школа после Теофрастове смрти пропадала, укључујући и богате збирке и библиотеку, све док

---

24 По неким ауторима, рекао је да би то био *други*, а по другима *трећи пут* да Атињани такав грех почине (по првој верзији мислио је на оптужбу против Сократа, а по другој и на прогон Анаксагоре). Додаћемо да је сличних осуда, оптужби и прогона у Атини било и више (не само једна или две), само су жртве биле од мањег значаја но у случајевима поменутих великих филозофа, па су готово заборављене.

25 Петронијевић (1998), стр. 83.

римска армија 86. године п. н. е. није опљачкала Атину и уништила готово цео Ликеј. У новом веку је било покушаја да се ова школа обнови, али то се није могло на дуже време нити са већим успехом остваривати. Међутим, поменуто разарање и пљачка из I века п. н. е. имала је чак и позитивних последица када је у питању судбина Аристотелових списа, рукописа, преписа, јер је омогућила да се барем део тога нађе у Риму, преко којег се даље бурним културно-историјским токовима и везама наредних векова филозофија Стагиранина Аристотела преносила кроз време и простор, те је готово чудесно преживела и до нашег доба.

ФИЛОЗОФ-НАУЧНИК О ВАСПИТАЊУ

Аристотел се као теоретичар васпитања од свога учитеља Платона разликује мање но у филозофском учењу, па се може рећи да се у погледима на васпитање два филозофа мање разликују у суштини, а више у појединостима. Као и Платон, и као већина тадашњих Грка, Аристотел сматра да је циљ васпитања, као што смо и раније напоменули, *добар* или *леп живот*, и да срећан човек може бити само онај који поседује врлину (врлине), који је уравнотежено развијен и свестрано образован. И овде је лако препознати израз традиционалног идеала *јединства лепоте и доброте* која се најчешће код Грка означавала појмом *калокагатија*. Свестрано образовање, сматра Аристотел, намењено је само слободним грађанима, и он сасвим одбија могућност да овај идеал могу остварити припадници нижих слојева (произвођачи, дакле занатлије и земљорадници), а нарочито робови. У ствари, само су припадници једне, највише класе заиста слободни грађани, и само на њих се односи Аристотелово разматрање пожељног начина или система васпитања и образовања. То су племићи који у младости морају бити ратници, у зрелости владари и судије, а у старијем добу свештеници; васпитање и образовање о којем Аристотел говори усмерено је првенствено, дакле, на оспособљавање тих прилично малобројних мушкараца за поменуте друштвене функције и дужности које су им намењене (или за које су само они *предодређени*).

Чак је и трговачки друштвени слој Аристотел искључио из овог уског круга повлашћених грађана, јер трговци нису имали

слободно време у којем се једино може одвијати право духовно и морално усавршавање, те ни њима права врлина није доступна. Овим ставовима Аристотел се представља као прави представник или идеолог старе и конзервативне, земљопоседничке аристократије, која је вековима у грчким земљама била у политичким трвењима, а повремено и тешким биткама са новом друштвеном силом која се јавља у лику трговачке аристократије.

Робови су за њега само живи део имања, жива оруђа или *оруђа која говоре*. Тако ни он, као ни његов учитељ Платон, не успева да се уздигне изнад тада важећег *већинског* става робовласничке аристократије према ропству које је било извор и подлога друштвеног уређења, привреде, друштва и државе, па ни највећи филозофи античког света не виде могућност да се друштво, заједница и држава заснују без робовласништва. А знамо да су неки други мислиоци, нарочито неки од беседника и софиста (мада често ниподаштавани и проглашавани мислиоцима мањег формата и сумњиве вредности) успевали да у том погледу одважно упуте изазов духу времена (па чак и да учине велик корак изван њега тврдећи, као Алкидамант, да је *Бог све људе ослободио,* и да *природа никога није створила као роба*). Било је, дакле, ретких појединаца који су и јасно и јавно заступали тезу о природној једнакости међу људима, природном праву и сл., критикујући и нападајући ропство и робовласништво као категорију и као институцију. Насупрот томе, Аристотел одобрава ропство позивајући се на природну, биолошку неједнакост међу људима, јер сматра да неким људима недостаје најбољи и највиши, разумски део душе.

Аристотел у том погледу остаје веран владајућим гледиштима и односима, па се и у многим својим разматрањима позива на *доколицу* као главни, ако не и једини оквир у којем се остварују врлине и идеали слободног грађанина (у његовом случају, може се радити само о слободном грађанину у робовласничком друштву или *свету*). И када је реч о хармонијском, свестраном развоју човека, његовој самореализацији у сваком погледу па, између осталог, и када је реч о припремању и образовању за успешно учешће у политичком животу – све су то за Аристотела значајни циљеви за чије остварење је нужно да слободни грађани имају много слободног времена. Он чак сматра да *доколица пружа сама по себи уживање, срећу и блажен живот*, који *није доступан онима који раде*, већ само онима *који живот проводе*

у доколици[26]. Тако се, јасно, слобода за једне (малобројније људе, робовласнике) у датим друштвеним околностима може остварити искључиво као неслобода за много већи број других људи (робова).

Осим робова, и сви други који се баве физичким радом, који раде телом, а не духом, остају изван домашаја Аристотеловог теоретисања о свестраном образовању. Његов негативан став према физичком раду, традиционално дубоко укорењен у тадашњој Грчкој, спречава га да у свом концепту ваљаног, свестраног образовања нађе места за било какво *стручно* или *професионално* образовање. Тако он на свој начин заступа нецеловито образовање, што се у каснијим временима може понекад препознавати у концепцијама општег, или тзв. либералног образовања. Слободно васпитање и образовање за слободне грађане, а без специфичних, техничких, стручних, професионалних циљева и садржаја – то је васпитање и образовање које Аристотел заступа и какво препоручује.

За разлику од Платона, који је барем у гледиштима о образовању жена далеко испред свог времена и изнад учења Аристотеловог, Стагиранин и жене искључује из свог пројекта пожељног система васпитања и образовања. На тај начин жене за њега остају нижа бића, која су по природи инфериорна, у рангу произвођача и робова. Он изразито и претерано наглашава тезу о природним разликама и природној неједнакости међу људима (и половима), мада је принципијелно у праву када уочава да код свих људи постоји тежња ка сазнању (*сви људи по природи теже знању*), али су им способности неједнаке. Уочио је, дакле, да постоје индивидуалне разлике у способностима које су значајне за учење, али се у тумачењу порекла тих разлика више ослонио на сопствене предрасуде него на строге научне принципе и чињенице које је иначе умео да заступа.

Значајна сличност између два велика филозофа може се приметити у наглашавању потребе да се у ваљано уређеном друштву првенствено држава брине за васпитање и образовање сопствених грађана; држава мора водити рачуна о организовању и спровођењу васпитања и образовања, јер се ради о процесима толико важним за њен опстанак да се они не смеју препустити приватној бризи или интересу, па чак ни самој породици. Ако се жели изградити ваљана демократска држава, онда се код њених грађана васпитањем мора развијати

26 *Политика*, 1338a, 5, прев. Љиљана Станојевић-Црепајац.

одговарајући карактер који ће у таквој држави *хранити и одржавати демократски начин живота*[27]. Први, најважнији и најосновнији (ако не и једини) учитељ врлине јесте државни законодавац. Васпитање тако постаје прворазредни и најзначајнији политички чинилац, јер то јесте основно средство којим држава (путем законодавне, државне контроле и организације) код сопствених грађана развија заједничке ставове, вредности и веровања захваљујући којима се држава једино може одржавати. Дакле, не само да држава има *право*, већ због свог опстанка *мора* васпитањем радити на остварењу сопствених идеала или циљева, па дакле мора одговарајућим васпитањем, образовањем, учењем обликовати карактер својих грађана у складу са сопственим, државним циљевима и вредностима.

> „Из овога је дакле јасно да држава настаје по природи и да је човек по природи друштвено биће... А онај ко не може да живи у заједници или коме ништа није потребно јер је сам себи довољан, није део државе, те је или звер или бог.“[28]

Овај знаменити став о човеку као друштвеном бићу (*zoon politikon*) подразумева да је човек у складу са сопственом природом или сврхом само уколико живи у држави, тј. уколико је грађанин полиса, града којег Грци поистовећују са државом уопште. Слободан грађанин је само онај који узима учешћа у судским и скупштинским расправама, а полис је једини оквир који у пуној мери за то пружа услове и могућности; то је једина друштвена заједница која своје грађане може васпитати за врлину, јер једино су се у полис људи ујединили *не само ради живота него ради срећног живота*[29], а такав живот за слободне људе није могућ без врлине. Врлина је доступна само човеку, јер је он једина животиња која може да разликује добро и зло, једино човек има свест о томе шта је праведно, а шта неправедно. Важније је да се то одређује са становишта државе, него са становишта појединца, *јер целина је оно што је прво, насупрот деловима* (било да се ради о човеку, души, или држави). Тако је држава, целина, *ентелехија*, суштина и сврха саме себе и појединца. Пошто, дакле, и у граду-држави важи принцип да је целина важнија

27 Савићевић (2000), стр. 62.

28 *Политика*, 1253a, 9, 12.

29 *Политика*, 1280a, 10.

од делова, држава је слободна да одређује и васпитно-образовни циљ, као и најбоље начине да се тај циљ оствари.

Подређивање појединца држави код Аристотела ипак није толико једнострано, потпуно или чак грубо као код Платона, који појединца види као функционални делић државне машинерије којој је све подређено. Аристотел сматра да су, у ствари, циљеви слободног појединца и државе исти – достизање врлине код грађана чини добро држави, јер једино ако су њени грађани добри, морални, здрави и разумни, па и *срећни*, она опстаје и напредује; ако је држава за сопствене грађане добра, онда она својим грађанима као слободним људима пружа услове и могућности да се морално, духовно и умно самоостварују и самоусавршавају. Није то, дакле, грубо подјармљивање човека и наметање државних циљева појединцу – то би личило на поробљавање слободних људи, што је сасвим непожељно, *јер власт над слободним људима лепша је и више је у духу врлине него власт над робовима*[30].

Аристотел

Аристотел не прихвата ни Платоново заступање заједничког подизања деце у идеалној држави (у којој се деца одузимају од биолошких родитеља и васпитавају у заједници, као заједничко добро, с тим што се биолошке, крвне, сродничке и традиционалне породичне везе намерно негирају, што значи да не постоји ни породица у правом смислу речи); Аристотел реалистично схвата да на такав начин не могу бити успешно васпитавани слободни грађани. Он, наиме, сматра да деца која припадају *свакоме*, у ствари не припадају *никоме*. У анализи и критици Платонове утопије његов ученик, поред

30 *Политика*, 1333b, 12.

заједничких државних установа за подизање деце, одбија и заједницу добара сматрајући да је и својина један од извора задовољства и среће, те да би заједништво својине нужно изазивало сукобе који би слабили државу. Тиме Аристотел одбацује обе радикалне (најрадикалније) идеје на којима Платон гради идеалну државу.

> „Две су ствари које људе подстичу на бригу и љубав: својина и вољено биће, а грађани једне такве државе немају ни једног ни другог."[31]

Остварење васпитно-образовног циља у држави коју Аристотел препоручује није могуће само по себи уколико се не води рачуна и о телесним, душевним и духовним предиспозицијама појединаца, и уколико се процес васпитања и образовања са тим предиспозицијама не ускладе. *Он је сматрао да су за образовање неопходне три ствари: природна обдареност, рад и непрестано вежбање.*[32] Овај став је веома значајан и указује на Аристотелову психолошку проницљивост, јер мало је оних који у његово доба успевају да схвате значај праксе и вежбе у моралном (и сваком другом) васпитању; он је јасно увидео да морална обука или теоријска настава није довољна, јер се врлине (храброст, умереност, праведност) у пуној мери могу изграђивати тек праксом, вежбом, практичном применом моралних начела, радом којим се усвајају моралне навике, и то опет у складу са особеностима и способностима појединца, са његовим природним потенцијалима.

Када говори о пожељном систему образовања, Аристотел говори о три основна нивоа образовања (основном, средњем и вишем), а значајно је приметити да је неке од образовних садржаја наменио *искључиво* одраслим грађанима (теорију политике, на пример). Тако се он на неки начин сврстава у ране заступнике концепције доживотног образовања, јер је очигледно веровао у *могућност* и у *нужност* учења и образовања током одраслог доба, па и током целог живота. Уз раније поменуте једностраности и ограничења, његову мисао о васпитању можемо означити као израз педагошког и андрагошког оптимизма; васпитање је за њега посебно значајна друштвена делатност, која је вредна и сама по себи, а посебно када се односи на научна знања и садржаје који се не могу применити у практичном, свакодневном животу, али доприносе оплемењивању

31 *Политика*, 1262b, 17.

32 Диоген Л., V, 19.

човекове душе. Оно што људску душу разликује од свих других јесте *разум*, њен најбољи и највиши, и једини искључиво *људски* део. А за Аристотела је *највише добро повезано с делатношћу душе, њеног бољег, разумског дела*[33]. Ту се крије простор за васпитни и образовни утицај, за развијање и унапређивање разума и људске душе у целини. И мада су, како је говорио, *корени образовања горки, плодови су му слатки*[34]. Иако је, као и Платон, људску душу делио на три основна дела (биљни, животињски, људски), он није толико неповерљив према неразумским деловима, јер схвата да душа делује само као јединствена целина, па не одбацује ниже делове душе онако грубо као Платон; уместо расцепа, супротстављености и противречности између делова душе, Аристотел заступа тезу о њеном функционалном јединству, мада свакако посебно уважава разум као специфично људско својство.

> „Највиши циљ човека је достизање среће, а највиша људска срећа се достиже савршеном врлином. Највиша врлина је врлина разума. Она се остварује животом контемплације, који је изнад живота акције. Као смртни људи ми овакав живот не можемо достићи, али у оној мери у којој му се приближимо постајемо оboготворени. Циљ живота, а самим тим и васпитања, јесте истовремено достизање интелектуалне и моралне врлине, и то нам пружа најстварније задовољство за које је човек способан. Постоје три средства за постизање тога: природа, навика и настава. У васпитању, дакле, које претпоставља природне дарове који се могу развијати, навикавање долази прво, а настава следи потом.“[35]

Природа човеку даје само предиспозиције, *могућност* да се развија, а та могућност се може остварити тек одговарајућим васпитањем. Васпитање мора уважавати природне законе, и као што је природа у човеку и његовој души чврсто повезала биљни, животињски (вољни) и људски (разумски) део, тако и у васпитању ваља повезивати телесно, морално и умно васпитање. А на самом почетку васпитања, у раном детињству, посебно се наглашава брига о телесном здрављу и развоју, која претходи моралном и умном васпитању.

33 Хусеинов, Ирлиц (1992), стр. 88.

34 Диоген Л., V, 18. Ову изреку, међутим, Либаније приписује Исократу.

35 Browning (1908), p. 14–15..

(I) Предшколско васпитање

Аристотел је психофизички развој појединца временски поделио на периоде од седам година. До седме године дете се развија и васпитава у породици, и то је период предшколског васпитања; други период обухвата време елементарног школовања, и траје од седме године до пубертета (приближно до 14. године), а затим наступа трећи, младићки период који траје до 21. године, и након којег младић постаје одрастао мушкарац и преузима сва права и обавезе пуноправних грађана.

Као мислилац реалистичнији од Платона, Аристотел зна да је здраво и довољно снажно тело нужан услов и за душевну делатност и развој, па предлаже да се у раном детињству даје предност телесном васпитању, јер је оно услов за здрав развој и свако друго васпитање. Након телесног следи морално, а затим и умно васпитање.

За рани узраст до пете године живота Аристотел даје многе савете и напомене које се првенствено тичу здравственог и хигијенског режима живота, јер сматра да је најбитније да се развојем здравог тела створи ваљана основа за сваки други развој и напредак. Зато препоручује правилну исхрану одојчади и мале деце, здрав начин живота, одговарајуће кретање (*покреше*), навикавање на хладноћу. До пете године ваља водити рачуна да се деца не оптерећују било каквим тежим напорима који могу спречавати или успоравати њихов раст и развој, мада се кретање и вежбе морају упражњавати одмерено, управо онолико да деца на буду спора, пасивна и трома. Говори Аристотел и о правилном избору дечјих играчака, па у том смислу препоручује *Архишину звечку* као врло *добар изум* којим се деца забављају а при том не праве штету по кући, *јер деше не може да мирује. Та звечка обично арисшаје сасвим малој деци, док је учење музике умесшо звечке сшаријој деци.*[36]

Аристотел је, дакле, веома добро уочио и велик васпитни значај дечје игре, посебно за рани развој карактера и интелекта, па говори и о томе да се игре које деца упражњавају морају пажљиво одмерити и бирати, јер не смеју бити сувише напорне, али исто тако је важно и да подразумевају и извесна правила и дисциплину (да деца не

36 *Полишика*, 1340b, 1. Тај Архита је исти онај мудри питагорејски филозоф, велики математичар, законодавац и праведни владар Тарента, Платонов верни пријатељ и, као што видимо, изумитељ корисних играчака.

би постала превише разуздана). Осим овога, пожељно је да већ на раном узрасту деца упражњавају оне игре које ће их већ постепено припремати за практичан живот, односно за рад и делатност којом ће се касније у животу бавити. Ма колико иначе негирао сваку стручну и професионалну обуку, овде славни филозоф захтева да се на веома раном узрасту започне нека врста припреме за касније животно занимање.

Слично Платону, Аристотел разматра и васпитни значај приповести и бајки које се смеју користити у васпитне сврхе, и захтева да се о избору тих садржаја брину *иедономи*. Осим што се мора водити рачуна о утицају на морални развој, приче и бајке такође ваља бирати и у смислу поменуте припреме за животни позив.

За морални развој је веома значајно да мала деца не буду изложена било каквим садржајима и призорима који нису достојни слободних људи, па зато нарочито треба избегавати да проводе време са робовима (педоном и о томе мора водити рачуна). *Срамне сшвари* деца не би смела видети нити чути, па чак о њима ни слушати у причама. Због тога дечаци, па чак ни младићи, не смеју слушати нити гледати недостојне слике, призоре и представе, различите *саширске иīре и комедије* све док не буду довољно одрасли (након 21. године), *када моīу да узму учешће у сисишијама и īозбама и када васиишање буде иружило зашшишу од шшеше која долази од ших сшвари*[37].

Након пете године живота (до седме) деца би морала посећивати школе, али не још као ученици, већ као посматрачи који присуствују настави и тако се постепено припремају за оно што ће након седме године учити у школи, а првенствено се ради о читању, писању, гимнастици, цртању, музици.

(II) Основно школовање

До четрнаесте године траје период основног школског образовања у којем једну од значајних улога има ***шелесно васиишање*** које, у складу са поменутим Аристотеловим педагошким реализмом, ствара здраву основу и добре услове за даље васпитање и образовање, морално и умно. У основношколском периоду већ се ради о систематичнијем гимнастичком васпитању. Међутим, телесно васпитање за које се

37 *Полишика*, 1336b, 9.

Аристотел залаже није спортски тренинг који од људи ствара спортисте и претерано развија саму физичку снагу, већ је то у основној школи лака гимнастика која ће доприносити и остваривању задатака моралног васпитања (развијање храбрости, истрајности), а уз то гимнастика је и добродошла припрема за музичко васпитање. Као илустрацију штете која може настати због претерано напорног вежбања у раним годинама, Аристотел наводи познате примере олимпијских победника међу којима је био врло мали број (двојица или тројица) оних који су побеђивали и као дечаци и у одраслом добу (организована су и олимпијска надметања у конкуренцији дечака, као и за одрасле такмичаре); већини је, дакле, прерано упражњавано тешко вежбање исцрпело снагу и омело их у оптималном телесном развоју.

Као и у свему другом код Аристотела, и у ***музичком васпитању*** се мора поштовати принцип одмерености или умерености, који се најјасније изражава правом мером или *златном средином*. Циљ музичког васпитања није увежбавање којим ће млад човек постати *музичар* (то би већ била непожељна *стручна обука*), већ унапређивање потенцијала за хармонијски развој; уз то, музичко васпитање такође има удела и у остваривању задатака моралног васпитања.

> „Према томе, јасно је да је музика у стању да души да извесне етичке особине. А ако је музика у стању то да чини, онда је јасно да музику треба приближити омладини и омладину учити музици.“[38]

Подразумева се да постоје мелодије које су подобније за ове васпитне задатке, као и оне које су за то неподобне. Слично Платону, Аристотел се залаже за строгу контролу и селекцију музичких садржаја који се користе у васпитне сврхе, јер различите *хармоније* изазивају различита осећања и расположења, што опет може имати позитиван или негативан морално-васпитни утицај. Зато нарочито ваља избегавати хармоније које изазивају тугу и потиштеност (*мисолидска хармонија*), мање су штетне хармоније које изазивају *благо расположење*, а најкорисније су оне које чине *да постанемо умерени и мирни и изгледа да од свих хармонија само дорска има такав утицај. Фригијска хармонија, напротив, буди*

38 *Политика*, 1340b, 9.

одушевљење.[39] Овде уочавамо очигледан утицај спартанског схватања утицаја хармонија или врста музике на развој карактера и морално васпитање; Спартанци традиционално у васпитању највише користе дорску и донекле фригијску музику, и тај став од њих преузимају и Платон и Аристотел, који јасно указују да постоје *етичке мелодије и одговарајуће хармоније*, првенствено мислећи на дорску музику која у највећој мери има *мушки карактер*.

Музичко васпитање за Аристотела не подразумева само слушање већ и непосредно извођење музике, музицирање и певање, и за то постоји јасан разлог: од ваљано, хармонијски образованог грађанина очекује се да буде способан да суди о лепоти музичког и уметничког извођења, а нико не може бити добар судија у нечему што сам добро није упознао, нити се тиме сам бавио.

> „Јер, на првом месту, човек мора сам да се бави уметношћу да би могао о њој да суди, па је баш због тога потребно да младићи сами изводе музику. Када постану старији, треба да престану с тим, али ће, захваљујући учењу у младости, ипак бити у стању да оцене лепоту и да у њој уживају с разумевањем."[40]

Колико је овакво схватање уметности и музике било укорењено у свакодневном животу и погледу на свет код старих Грка потврђује и занимљива прича о Платону који је на самртној постељи трпео тешке муке и болове, па су му пријатељи довели једну свирачицу да га својом музиком разведри; док је свирала, стари филозоф, на вратима смрти, сматрао је потребним да јој у једном тренутку покретом прстом (за друго није имао снаге) да знак да је у свирању у једном тренутку погрешила.

Аристотел се, у разматрању питања музичког васпитања, бави и избором инструмената који се у том васпитању смеју користити и, на првом месту, из васпитне праксе искључује *аулос*, фрулу, јер је то *оргијастички инструмент* који не доприноси (ни мало) моралном васпитању и духовном развоју. Овакав став према аулосу био је прилично широко присутан у образованим и филозофским круговима, али више нас изненађује што Аристотел сматра да осим фруле *у музичко образовање не треба уводити нити друге*

---

39 *Политика*, 1340b, 8.

40 *Политика*, 1340b, 2.

које музичке инструменте као што су, на пример, китара и други њој слични инструменти, већ оне који ће створити добре слушаоце било у музичкој било у некој другој настави. Када је већ искључио и китару, па и лиру, а обе су се традиционално и неизоставно училе и свирале у школама китариста, остаје нејасно који инструмент или инструменте Аристотел уопште препоручује за музичко образовање; јер, негативно је оценио све инструменте које поименично наводи (укључујући и неке старије, мање познате и већ у његово време мање коришћене традиционалне жичане инструменте, као што су *пектида*, *барбит*, *хептагон*, *тригон*, *самбика*, па опет и све оне инструменте *који захтевају ванредно извежбану руку*[41]).

Поред гимнастике и музике, на основном нивоу школовања деца (дечаци) би требало да изучавају и ***читање, писање, граматику, аритметику*** и ***цртање***.

У складу са сопственим ставовима да слободан човек ништа не чини нити учи (само) због користи (*благородним и слободним људима никако не приличи да у свему траже корист*), тако, рецимо, Аристотел каже да граматику ваља изучавати не само због њене корисности, већ и као средство за даље учење других садржаја, тј. као предуслов за касније изучавање других значајних и пожељних предмета и наука.

Увођење цртања у наставни план јесте значајна новина коју предлаже Аристотел, мада је могуће да се цртање у Грчкој поучава и пре Аристотела, јер неки извори наводе да га је у Сикиону увео Памфил, па се одатле проширило широм Грчке. Чак се за синове слободних грађана цртање наводно сматрало *најважнијим делом образовања*, и због тога је за робове било забрањено[42]. Основни задатак цртања (као наставног предмета, по Аристотеловом схватању) јесте развијање осећаја за меру и лепоту, па би у том смислу цртање следило након музичког васпитања. Осим овог задатка, учење цртања има и практичних задатака, јер штити појединца од преваре у трговини (код куповине намештаја, уметничких предмета, посуђа и грнчарије, и сл., јер *у кући образованог Атињанина овакви предмети били су ремек-дела лепоте*[43]). Дакле, као и у случају музичког васпитања,

41 *Политика*, 1341a, 5; 1341b, 7. *Ванредно увежбана рука* већ одступа од Аристотеловог захтева да се добро одмереним музичким образовањем младић не сме обучавати за *музичара*, већ само мора бити *музикалан*.

42 Наведено према: Peck (1898), p. 976.

43 Freeman (1907), p. 117.

изучавање цртања (назовимо га *ликовним васпитањем*) такође човека оспособљава само да исправно *суди* у питањима форме, лепоте, уметности. Овакво схватање уметничке наставе ипак је једнострано и упрошћено, јер баш ни мало не уважава (или чак – не допушта) било какву унутрашњу потребу за уметничким *стварањем* код слободних грађана, па се уметност изједначава са високо стручном вештином или занатством, а занатство је за Аристотела увек делатност нижег реда, недостојна племенитог и хармонијски образованог појединца.

(III) Образовање између 14. и 21. године

Дечаци (младићи) између 14. и 21. године (и старији) изучавају сложеније наставне садржаје или предмете: математику, дијалектику, реторику, филозофију и политику[44]. Нарочито се ови предмети изучавају у прве три године након почетка пубертета, јер касније ће се нагласак пребацити на телесно васпитање, које сада подразумева теже и напорније гимнастичко вежбање и које, уз пратећи строги режим исхране, треба да послужи као припрема за војну обуку која се одвија у ефебији. Као што видимо, Аристотел сматра да се телесним и умним вежбањем не треба бавити упоредо и истовремено, *не треба истовремено напрезати и дух и тело јер су циљеви та два напора супротни, тј. телесни напор смета мисли а мисаони напор телу*[45]. Другим речима, он сматра да између умног и телесног (вежбања, учења, развоја, садржаја) постоји негативан трансфер који омета оптимално остварење оба васпитно-образовна задатка.

Математику Аристотел сматра потпуно апстрактном науком, која искључиво развија ум и нема никаквог утицаја на морални развој.

Дијалектика је неопходна као оруђе умног развоја (гимнастика ума) и основа сваког научног образовања, такође и као предуслов за савладавање умећа филозофске спекулације и свеукупног ***филозофског образовања***, којим достижемо изворно сазнање суштине или

44 Будући да је осма књига *Политике*, у којој Аристотел скицира пожељан васпитно-образовни систем, до нас доспела као недовршена, треба рећи да у њој аутор само спомиње *друге науке* које се на овом узрасту изучавају, и много је теже разјаснити о којим наукама или предметима се ради, јер се морају користити други извори, који су много мање систематични.

45 *Политика*, 1339a, 2.

првог узрока, а тиме се оспособљавамо и за свако појединачно сазнање. Дијалектика такође служи учењу корисне вештине комуницирања и расправљања са другима.

Реторика је у том смислу повезана са дијалектиком и не подразумева само вештину убеђивања других људи (мада је и као таква увек корисна у политичком животу), већ такође оспособљава човека да у свакој прилици одреди шта је корисно за постизање признања и заслуга и задобијање поверења својих суграђана. Реторика не почива само на убедљивом и вештом говору (на реторској вештини и техници), већ подразумева и широка знања о свету, друштву и човеку, укључујући и психолошка знања и садржаје.

Политика је за Аристотела у многоме врхунац свестраног образовања слободног грађанина, и то је сасвим у складу са тадашњим ставом који доминира у свету грчких полиса, ставом да је бављење политиком право и обавеза сваког слободног човека, а изучавање политичке теорије, устава и законодавства, друштвених и државних уређења, представљало је припрему за компетентно и одговорно учешће у политичком животу. Но, Аристотел ове садржаје сматра неодвојивим од морала и етике, а пошто је морално сазнање и морални развој изузетно важан, сложен и дуготрајан процес, који зависи од свеукупног сазревања и животног искуства, он политичко образовање намењује само зрелим, одраслим људима.

> „Највиша од свих практичних наука јесте политика, која за свој циљ има достизање највишег добра – а то значи, среће за Државу. Да би се ка њој тежило, неопходан је дубок морални карактер, и зато није подобно да политику изучава младеж."[46]

Будући да Аристотелово излагање о образовању на високом нивоу није сачувано у целовитом облику (или можда није ни било написано или довршено), можемо само оправдано претпоставити да је за студије на високом нивоу могао предложити наставни програм који би био сличан или идентичан оном из његовог Ликеја, који је био намењен првенствено младићима и млађим одраслим мушкарцима. Вероватно су на том узрасту ученици Ликеја већ изучавали неке најважније списе свога учитеља (*Органон*, *Метафизика*, *Физика*, *Политика*, *Етика*, *Реторика*, *Поетика*), а неки од тих списа и настају

46 Browning (1908), p. 16.

у овом последњем, *ликејском* периоду Аристотеловог живота (у Халкиди је након напуштања Атине и своје школе проживео само своју последњу годину).

(IV) Образовање у одраслом добу

Јасно је да ни за Аристотела, као ни за друге значајне васпитаче и теоретичаре образовања у античкој Атини и Грчкој, образовање не престаје ступањем у одраслост, јер постоје значајне могућности и потребе да се људи даље образују и у годинама након стицања статуса пуноправног грађанина. Начини и облици образовања одраслих јесу мање формални и не представљају *школовање*, али нису због тога мање значајни.

Раније помињане гозбе (*symposium*) имају значајну друштвену, па и образовну функцију. На њима се грађани међусобно упознају и развијају међусобно поверење и пријатељство (и због тога су неки тирани забрањивали *заједничке обеде и удружења, зашим школовање и шоме слично*[47]).

Упознавање друштвеног окружења и сопствених суграђана неопходно је за свакога ко има право, потребу и обавезу да у политичким процедурама бира (и бива биран) за носиоца државних функција и звања; без тога, избори би били готово насумични. Сиситије, заједнички обеди су били добродошла прилика за млађе људе да сретну, упознају и посматрају уважене и мудре старије суграђане, да усвоје и науче нешто из њиховог понашања и говора.

Гозбе или симпозијуми су били специфична грчка *инсшишуција*, која је подразумевала састанак групе одраслих мушкараца, пријатеља и познаника који су, обавезно уз пиће (углавном вино са водом), слушали и говорили поезију, слушали музику и уз то и сами свирали и певали; уз све ове забавне и уметничке садржаје они су редовно и дуго, често и веома учено разговарали о најразличитијим темама из свакодневног живота, уметности, етике, политике, све до филозофије, космологије и религије. Тек се овде озбиљније и на вишем нивоу стичу нека знања везана за политику, реторику, етику, јер *млад човек није йогодан слушалац йредавања о друшшвеном живошу: нема, наиме,*

47 *Полишика*, 1313b, 2.

искуства у поступцима и односима у животу[48]. Младић пре одраслог доба нема искуства ни зрелости који су неопходни за овакве садржаје, па и ако их слуша не може од њих имати никакве користи, јер њихов циљ *није теоријско знање него практична примена*. Садржаји везани за друштвени живот и политику нису, дакле, намењени само умном, интелектуалном усвајању или учењу (што би даровитији младићи и могли постићи), већ их треба *разумевати* искључиво у чврстој вези са етиком и моралом, са врлинама и зрелошћу коју достижу тек они који су у стању да својим животом управљају у складу са разумом, уместо да се поводе за јаким страстима, својственим духовно и морално неодраслим младићима.

Однос Аристотела према образовању у одраслом добу, осим што нам показује да је веровао у могућност и потребу људи да уче током целог живота, ипак не представља нарочито оригиналан допринос историји васпитања и образовања; јер, инсистирање на образовним аспектима и циљевима јавног живота у полису било је и иначе имплицитно присутно у атинској, и не само атинској друштвеној средини. Као што нам је познато, васпитно-образовне аспекте имала је главнина друштвеног и јавног живота, почев од јавног говорења поезије, трагедије и комедије, јавног читања других књижевних дела, театарских извођења и такмичења, религијских свечаности и сл., а увек је нарочито важно за све Грке било учествовање у политичком животу, праћење догађања и учешће у скупштинским и судским расправама, и сав тај динамични јавни живот имао је и обиље снажних образовних и васпитних елемената. Колико нам је Аристотелово схватање о овоме познато, он такву праксу више прихвата и уважава но што је неким креативним доприносом допуњује, разрађује или надограђује. Можемо само претпостављати да ли би, и у коликој мери, његова замисао образовања у одраслом и каснијем добу била блиска Платоновој замисли, будући да је Аристотелово дело које би о томе морало говорити остало недовршено, или је тај нама толико значајан сегмент заувек изгубљен[49].

---

48 *Никомахова етика*, 1095a, 5.

49 Осма књига *Политике*, у којој Аристотел систематски излаже свој препоручени концепт и систем васпитања и образовања, прекида се нагло и напречац, дословно *in medias res* (*у сред ствари* која нас можда и највише занима).

„...Аристотелова педагошка држава је тек нешто више од атинске демократије ослобођене злоупотреба и крајности, претворене у школу врлине. Васпитање које се у њој нуди једноставно је атински систем усавршен, обједињен и усаглашен са коначном сврхом, која се налази у домену државе."[50]

НАСЛЕЂЕ: НАУКА И НАСТАВА

Ма колико се слагали (а заиста се слажемо) са уопштеним закључцима већег броја аутора и истраживача да Аристотелова мисао о васпитању није толико значајна, дубока нити оригинална као Сократова, Платонова или Исократова, његова заокупљеност теоријским и практичним питањима васпитања и образовања била је, као што смо видели, изузетно снажна, и оставила је дубоког трага у историји васпитања уопште. Многи елементи и идеје које је он уобличио или зацртао тако су ипак, донекле слично као и у случају Платонових идеја, доспеле и до нас, нашега времена и наше науке. Мада смо о томе већ раније у одговарајућим приликама говорили, овде ћемо само резимирати најзначајније аспекте Аристотеловог наслеђа у васпитно-образовној и научној теорији и пракси.

Једно од битних обележја Аристотелове филозофске и педагошке мисли јесте и његов педагошки и андрагошки оптимизам, дубока вера у моћ васпитања и образовања као силе која на суштински начин може допринети човековом развоју и саморазвоју, његовом самоостварењу као људског бића, што је даље и предуслов за обликовање заједнице и државе која је уређена ваљано, у складу са врлином. Тако се васпитање схвата као средство и пут, као нужни услов развоја човека, културе и друштва.

„Свака способност и свака вештина захтева претходно васпитање и сваки посао захтева претходне навике, па је стога јасно да то захтева и деловање у сагласности с врлином. Како свака држава има један циљ, јасно је да и васпитање мора да буде јединствено и исто за све и да то треба да буде брига државе, а не појединаца."[51]

50 Davidson, 1894, p. 165.

51 *Полишика*, 1337a, 2.

Психолошка заснованост Аристотелове теорије васпитања огледа се и у уочавању различитих индивидуалних склоности, предиспозиција и способности код различитих појединаца или група; одличан посматрач и научник-реалиста, Аристотел боље од других савременика схвата да успех у васпитању, образовању и учењу зависи од општих и посебних способности које појединци поседују у различитој мери. Свестан је васпитног значаја опонашања (посебно у моралном васпитању), вежбања и праксе, способности памћења, интелигенције. За њега је највредније, право учење оно које се ослања на разум, и које надограђује васпитање засновано на навикавању. Васпитање разума је, дакле, васпитање у правом смислу речи и нарочито се унапређује изучавањем наука.

> „*Поучавање значи указивање на узроке свих ствари.* Васпитање путем разума бави се универзалним, које превазилази искуство. *Људи од искуства знају да ствар јесте, али не знају зашто јесте, док људи од науке знају разлог и узрок.*“[52]

Непристрасно и неприкосновено ослањање на чињенице до којих се долази неуморним прикупљањем и трезвеним посматрањем, свеобухватном, непристрасном и рационалном анализом у правом смислу речи – то је један од најзначајнијих елемената које се од Аристотеловог Ликеја до данас сматрају нужним обележјима сваког научног истраживања. Управо је Ликеј био можда и главна клица, модел из којег се развијају научно-истраживачке и универзитетске установе у свим временима и вековима након Аристотела. Ликејска библиотека и богата збирка узорака представљају образац многих каснијих институција сличне врсте, институција које су били носиоци развоја многобројних научних дисциплина, од којих је не мали број сам Аристотел зачео или својим истраживањем значајно унапредио.

Најзад, као васпитач младог Александра Македонског, оставио је велики филозоф чак и најдубљи и најтрајнији траг на цивилизацијском нивоу, јер је овим васпитно-учитељским подухватом, са намером или без ње, свесно или несвесно, учествовао у обликовању света који настаје након пропасти грчких полиса, у стварању једног новог облика који ће се даљим преображајима у историјском времену постепено вековима даље преображавати и мењати свој лик све док се најзад не претвори

52 Hummel (1993), p. 8. Наводи су из *Метафизике* (A, 2, 982a, 30 ; A, 1, 981a, 28–29).

у свет у којем и ми данас живимо. Ма колико сматрали да је класично доба, као врхунац доба полиса, било највиша тачка развоја који нам је подарио основу цивилизације у којој живимо, епоха хеленизма у чијем је обликовању на свој начин делатно учествовао (филозоф, научник, васпитач, учитељ) Аристотел, дала је нове и квалитативно другачије подстицаје и усмерења свеукупном историјском и културном развоју тадашњег света. Баш захваљујући хеленизму, најбоље од стваралаштва старе Хеладе у свим областима људског духа преносило се кроз простор и кроз време, па је кривудавим путевима историјског кретања доспело и до нас. И због тога данас толико тога још увек можемо да учимо и да научимо од највећих стваралаца тога времена и тога света, па и од самог Аристотела из Стагире.

9. АТИНА КЛАСИЧНОГ ДОБА, ДРУШТВО УЧЕЊА СТАРОГ ВЕКА/ ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

То је један необично растегљив појам
који политичарима и онима који политику усмеравају
обезбеђује нешто што је наизглед дубоко,
али када се подробније погледа у великој мери је шупље.
Сва друштва морају се карактерисати учењем,
иначе ће изумрети!

Mark K. Smith

ПОЈАМ *друштво учења* (упоредо са њему сродним појмовима) посебно често је почео да се користи у све већем броју расправа о васпитно-образовној теорији и пракси у другој половини XX века, а нарочито током шездесетих и седамдесетих година. Појмови као што су: *друштво учења* или *друштво које учи* (learning society), *образовно друштво* или *друштво образовања* (education society), *образовано друштво* (educated society), *друштво знања* (knowledge society), *друштво информација* (information society), дакле, све више се користе у периоду када је концепција доживотног образовања бивала све више и све шире усвајана и прихватана у глобалним размерама. Зато се и појам *друштво учења* најчешће и првенствено јавља у круговима андрагошких теоретичара, који су посебно инсистирали на неопходности прихватања концепције доживотног образовања као доктринарне основе на којој се може и мора заснивати васпитање и образовање у светским оквирима, у садашњем и будућем времену. У том смислу јасно је да је *доживотно образовање као хуманистичка филозофија образовања истовремено и полазна основа концепције друштва учења.*

Будући да *је доживотно образовање требало остваривати кроз стратегије усмерене на обезбеђивање одраслим људима могућности да уче,* с тим што би они сами имали право на избор садржаја, времена и начина учења[1], појам *друштво учења* био је првенствено разматран, анализиран и промовисан у оквирима андрагошке науке. У том периоду претежно се овај појам односи на обележја друштва које бисмо можда тачније могли назвати[2] *образованим друштвом,* или *образовним друштвом,* или *друштвом усмереним ка образовању.*

Међу многим ауторима који су овај појам промовисали и међу првима користили вероватно првенство припада Роберту Хачинсу (*Robert M. Hutchins*), америчком научнику са Универзитета у Чикагу, те се овај појам и захваљујући њему успешно и глобално шири почев

1 Edwards (1997), p. 175.

2 Барем по мишљењу претходно цитираног Edwardsa, *op. cit*.

од Северне Америке и Британије.[3] Хачинс, између осталог, наводи *жеђ за знањем* на једној страни, и очигледну *застарелост циљева образовних институција*, на другој, као основне разлоге, *корене* потребе за друштвом учења; васпитно-образовни системи у новим околностима нису могли адекватно да одговоре на нове потребе и захтеве са којима су се суочили.[4]

Период глобалног прихватања овог појма и концепције на којој се он заснива поклапа се са добом које неки (или многи) западни аутори називају *касном модерношћу* или *постмодерним друштвом*, *друштвом информација*, *друштвом доколице*, и сл.[5] У већем броју земаља тада се предузимају темељни кораци ка реформисању васпитно-образовних система у правцу испуњавања захтева концепције доживотног образовања и учења. То је подразумевало суштинску демократизацију образовања, што значи да образовне могућности, прилике и установе морају бити доступне сваком члану друштва током целог његовог животног века.

У односу на традиционалну организацију васпитно-образовних и школских система, који су у први план стављали *школске институције* и институционализовано учење, као и васпитање и образовање у млађем животном добу, нова филозофија учења и образовања је фундаментално трансформисана у неупоредиво еластичнији и динамичнији приступ, у којем се трајно преплићу формална настава са неформалним образовањем, самоусмеравано учење и самообразовање са институционализованим поучавањем, коришћење класичних извора знања упоредо са новим, мултимедијалним садржајима и информатичким технологијама, итд. Подразумева се да је нов приступ нужност у времену када је, и са становишта појединца и са становишта друштвене заједнице, изразито порасла потреба да образовање и учење буду што снажнија средства којима се човек оспособљава да континуирано одговара на догађања и прилагођава се променама у окружењу; ове промене, све брже и драматичније, очигледно у савременом свету озбиљно утичу на све аспекте живота појединца, од личних до професионалних садржаја .

3 Савићевић (2000а), стр. 11. Хачинс је студију под насловом *The Learning Society* објавио 1968.

4 Наведено према: Griffin, Brownhill, *The Learning Society,* у зборнику: Jarvis [ed.](2001), p. 56.

5 Raiskums (2001), p. 51.

Након што се појам *друштво учења* јавио у научним круговима, расправама и литератури, брзо је прихваћен и у бројним националним и међународним институцијама које се баве васпитањем, образовањем и образовном концепцијом, стратегијом и политиком. Између осталог, комисија UNESCO-а јасно и недвосмислено *наглашава две фундаменталне идеје: доживотно образовање и друштво учења.*

> „Ако се све оно што треба научити мора стално изнова проналазити и обнављати, онда се поучавање претвара у образовање и, све више и више, у учење. Ако учење обухвата целину нечијег живота, подразумевајући и временско трајање и разноврсност, и ако такође обухвата и целину *друштва*, укључујући његове социјалне и економске, као и образовне *ресурсе*, онда морамо ићи и даље од неопходног преображаја 'образовних система', све док не достигнемо етапу друштва учења."[6]

Даље, многим ауторима постало је јасно да се мења однос између образовања и друштва (ми бисмо рекли да се та већ постојећа, суштинска веза поново, само на нови начин, открива или уочава); и сама друштвена организација која би образовању доделила *ново* (или само *право?*) место и статус *заслуживала би сопствени, посебан назив – друштво учења*[7].

Дакле, ради се о томе да се мора створити нова врста споја, квалитативно другачије и фундаментално нове, флексибилне и двосмерне везе између образовања и друштва, што бисмо можда пре могли назвати *револуцијом* него *реформом*, јер обликовање друштва учења не може се постићи *одвајањем образовања од друштва и задржавањем само на реформи система образовања*[8]. Ради се, дакле, о темељном преображају друштва, преображају који дотиче све његове најважније ресурсе. И други аутори због тога тврде да се ради о *културној револуцији нашег времена*[9]. Навешћемо овде, ипак, и сопствени став да је суштинска и чврста веза између образовања и друштва *константа* у историјском развоју цивилизације и појединачних култура, а не особеност *нашег времена*, у којем се та

6 Faure et al. (1972), p. XXXIII.

7 Faure et al. (1972), p. 163.

8 Савићевић, *op. cit.*, стр. 12.

9 Faure et al., *op. cit.*

међузависност јавља ипак само као нов облик једне трајне и временски веома *старе* појаве.

Насупрот томе, међу бројним приступима и дефиницијама појма *друштво учења*, током последњих деценија свакако преовлађују оне које снажно наглашавају карактеристике друштва које се могу уочити и остваривати у садашњем и будућем времену, па није неочекивано да многи аутори овај појам везују за актуелне и очекиване друштвене процесе и трендове, а нарочито за савремени развој на пољу науке, информација, технологије, друштвених односа, глобалне и/или националне политике, итд. Развијеност одређеног, веома високог нивоа, и то развијеност и прогрес специфично *(пост)модерног* типа јесте за многе ауторе неизоставно обележје друштва учења.

> „*Друштво које учи* можемо означити као концепцију и развијену фазу образовања једног друштва и које је покретано динамичким снагама економске и социјалне политике. У *друштву учења* образовање ће бити демократизовано, доступно и намењено свима. Оно ће представљати егзистенцијалну потребу и начин живљења савременог човека.“[10]

Друштво будућности биће, дакле, друштво учења[11], како се јасно наводи и у многим другим изворима и документима. Претежно наглашавање карактеристика које упућују на друштво учења у *савремености/будућности* углавном нам отежава и/или потпуно онемогућава да се упустимо у покушај да уопште расправљамо о могућности да за неку друштвену заједницу у (далекој) прошлости тврдимо да је (могла бити) друштво учења. Међутим, могу се и овде приметити неке особености (или *вредности*) друштва које су довољно универзалне да се не морају остваривати, нити су се остваривале *само и искључиво* у модерном времену. У горе наведеном случају[12], радило би се о демократичности образовања, доступности образовања свим члановима друштва, а нарочито о схватању образовања и учења као егзистенцијалне потребе и начина живота човека уопште (а не само *савременог* човека). Те карактеристике сматрамо суштински(ји)м и значајнијим од оних које временски ограничавају употребљивост појма о којем расправљамо. У даљем тексту ћемо се претежно усме-

---

10 Савићевић (2000a), стр. 14.

11 *White Paper on Education and Training…, p. 2.*

12 Савићевић (2000a).

рити на такве приступе и одређења која нам указују на универзалнији и, уверени смо, плодоноснији правац размишљања о друштву учења, те ће нам управо тај правац омогућити да покушамо да једно античко друштво анализирамо као *моīуће* друштво учења.

Једна од новијих дефиниција друштва учења, дефиниција која је на трагу приступа о којем смо говорили потиче из једног од многих програмских докумената који су усвајани у великом броју земаља које убрзано разрађују сопствене приступе, доктрине и стратегије, документа и декларације које се тичу остваривања основног циља – обликовања *друшӣва учења* на националном нивоу.

> „Друштво учења образовање убраја међу своје највише приоритете. Друштво учења уважава иновацију и креативност. Друштво учења наглашава сарадњу и синергичност у стварању знања, нарочито између уметности и наука, као и у ширењу знања у оквиру заједнице. Друштво учења ствара и праведно расподељује могућности и прилике (*за учење*) међу свим својим грађанима.“[13]

За Ричарда Едвардса (*Richard Edwards*), друштво учења има три скупа карактеристика.

(1) Пре свега, оно је *образовано друшӣво*, посвећено активном грађанском ангажману, либералној демократији и једнакости права, могућности и прилика.

(2) Даље, друштво учења представља *ӣржишӣе учења*, јер се могућности за учење стварају преко установа које појединцима обезбеђују образовне услуге а то је, опет, предуслов који подстиче привредну конкуренцију и компетитивност, омогућава освежавање знања, вештина и компетенција које су неопходне за освајање и задржавање позиција на тржишту рада.

(3) Најзад, најзначајнијим сматрамо трећи скуп карактеристика, које се односе на друштво учења у којем учење постаје *живоӣни сӣав и ӣрисӣуӣ* свих оних који уче (*a learning approach to life*), што подразумева широк спектар извора учења и информација, уз помоћ којих појединци унапређују своје најразличитије животне активности. Потребе појединаца

13 *Toward a Learning Society, Learning Economy: An Action Plan for Canada (2000), p. 2.*

за учењем задовољавају се кроз бројне мреже учења, мреже које се разгранавају и преклапају.

И Марк Смит (*Mark K. Smith*) с правом посебно вреднује овај суштински аспект друштва учења, и очигледно га сматра врхунским мерилом друштва учења, критеријем који обједињује и претходно поменуте особености.

„Нормативни циљ либералног демократског друштва – образовано друштво – и економски компетитивног друштва – тржишта учења – потискује појам учешћа у учењу као делатности у којој и путем које појединци и групе остварују своје разнородне циљеве."[14]

Ако из оваквог одређења условно одстранимо либерално-демократску терминологију и постмодерне наслаге (и сам аутор их тако назива, као *имплицитне за писање о постмодерности са нагласком на међузависности, ефемерности и хетерогености*), онда у прихватању *учења као животног става и вредности којом се у свеукупним, разноликим манифестацијама и аспектима унапређује живот појединца и заједнице* морамо препознати суштинско обележје друштва учења уопште.

Друштво учења не мора, дакле, бити свако развијено друштво на одређеном, релативно високом ступњу технолошког, информатичког, научног, друштвеног развоја, уколико не испуњава значајнији захтев – да учење усваја и прихвата као општеприхваћену вредност и свакодневну активност која није строго издвојена нити одвојена од свих других животних манифестација које чланови друштва сматрају општим добром и суштинском одликом заједничког система вредности свих чланова заједнице. И ово су особености које је могуће идентификовати и препознавати у друштвима учења која су могла постојати (која су постојала) и изван модерног времена, па и у античкој Атини класичног доба.

Једна од значајних карактеристика ове врсте, препознатљива и у староатинској *paideji*, јесте и *морални* захтев заједнице да појединци, њени чланови, прихвате обавезу да уче, а то је *обавеза, дужност коју појединац дугује сопственој заједници*.

14 Smith (2002).

> „Другим речима, право да се буде део колективитета, право на укљученост и на учешће појединца као грађанина у оквиру друштва учења, то право претворило се у дужност да се учи како бити одговоран грађанин."[15]

Потпуно је јасно да се овакав приступ може препознавати и у античкој Атини, где се од грађанина захтевало (чак и без круто и формално наметнутих законских обавеза) да се оспособи, да се *образује* како би могао бити заиста слободан, пуноправан и уважаван грађанин сопственог града-државе. Ма колико данас сматрали да је обавезно, законом регулисано образовање неизоставно за било које друштво које претендује да буде успешно, да се развија, а то значи и да буде *друштво учења*, пример једног развијеног античког друштва нам показује да је могуће и на другачијим основама, а ипак са солидним успехом регулисати дужност и обавезу појединаца да уче и да се образују. Јер, уместо законодавства у Атини ту обавезу члановима заједнице намеће колективно прихваћен систем вредности, који обухвата и морални кôд заједнице, те на тој основи изграђено веома ефикасно средство регулације и контроле понашања грађана – социјални притисак.

Даље, јасно у атинском друштву можемо препознавати и горе поменуто учење *вештина одговорног грађанина (грађанства)*. Добро нам је познато да Атињани у највећој мери наглашавају захтев да се млади и одрасли грађани упознају са законима и обичајима заједнице које морају поштовати, и на основу којих ће узимати (или ће *морати да узму*) учешћа у бројним манифестацијама свакодневног живота заједнице, од политичких и судских процеса и процедура, до културних и верских догађања. За задовољавање оваквих *образовних потреба* Атињани имају мало обавезних и законски строго регулисаних друштвених установа, али већина институција које у томе учествују заиста чини својеврсну *мрежу учења* (или *мреже учења*) које ефикасно задовољавају постојеће потребе и захтеве. Ове мреже обухватају већи део укупног друштвеног живота и догађања, почев од породице и породичног педагога, преко (већином) приватних и (ретко) државних установа за васпитање, образовање, учење, рекреацију, грађанско васпитање и образовање, војну обуку, преко културних и религијских установа и догађања, итд. Све то обухвата јединствен

15 Edwards (1997), p. 176.

и разнолик, и у великој мери *ефикасан васпитно-образовни систем*, у којем су васпитно-образовне установе (установе у *ужем смислу* – школа граматиста, школа китариста, палестра, гимназија, ефебија, филозофске и реторске школе) само најнепосреднија окосница, а никако и целина система.

Ефебија, на пример, како смо то у одговарајућем делу рада приказали, има разнородне задатке, те се у њеном оквиру упоредо са војном обуком спроводи и једнако значајно *грађанско васпитање* које обухвата већи број васпитно-образовних задатака које Атињани сматрају примарним и суштинским за сопствено схватање paideje – почев од увек и у свему присутног *моралног васпитања. За Атињанина, морална особа [virtuous person] и добар грађанин били су исто јер су добра која обликују живот била јавне врлине*[16]. Свеприсутност моралног васпитања у староатинској paideji наводи нас да прихватимо схватање већег броја значајних аутора и истраживача да се стварни васпитно-образовни циљ у Атини првенствено може тражити и наћи у оквирима морала, моралности, етике, моралног васпитања, те да се тај циљ може дефинисати као *изградња карактера* (аутори са енглеског говорног подручја углавном користе појам *character building*). Сви остали аспекти и васпитно-образовни задаци донекле су у сенци овог основног захтева и циља, или му на неки начин служе. Телесно васпитање је за то можда и најбољи пример, с тим што се мора имати у виду да је циљ васпитања веома сложен појам, па и поменуто телесно васпитање у Атини остварује читав низ испреплетених васпитних задатака, те упоредо учествује и у остварењу захтева и задатака моралног и естетског, а не само телесног васпитања.

Морал, учење, појединац и заједница сусрећу се и обликују у целини јавног живота, јер и *веза између благостања појединца и животности моралне заједнице ствара се у јавном пољу државног уређења и друштвеног поретка: добра, ваљана, корисна особа јесте добар грађанин*[17]. И овде ћемо поново нагласити да на грчком *kosmos* означава поредак, ред, уређење, па су у том смислу и учење, васпитање, образовање за Грке и Атињане моћне и битне *космичке* силе којима се људски свет уређује у складу са највишим вредностима и захтевима

16 Ranson (1994), p. 109.

17 *Op. cit.* p. 111.

колективног духа који је персонификован и у божанствима грчког пантеона.

Даље, сматрамо веома значајним да се и неки савремени аутори у сопственим расправама о друштву учења позивају, имплицитно и експлицитно, на староатински пример, желећи да илуструју значај неких карактеристика друштва учења о којима говоре. То учвршћује наше уверење да је истраживање које смо предузели у пуној мери научно оправдано, те да нас приказ једног античког васпитно-образовног система може приближити бољем схватању и суштинскијем одређењу једног савременог појма. Ради се о томе да заиста *идеје о* друштву учења *имају дубоке корене у историји људске цивилизације*, те их *неки налазе у Платоновим филозофским идејама...*[18]

И раније цитирани Стјуарт Ренсон (*Stewart Ranson*), расправљајући о одређењу друштва учења, наводи једну веома значајну карактеристику која нас поново приближава друштвеној пракси и свакодневном животу староатинске заједнице. Аутор (полазећи од Гадамеровог појма) расправља о *дијалошком карактеру разумевања* као предуслову за превазилажење предрасуда, и доводи нас у ситуацију која је једнако слична неким модерним друштвима колико и догађањима на старој агори (или у Академији, или у Ликеју, или у реторској школи), где се у друштву софиста, или Сократа, или Платона, или Аристотела, или Исократа, *разговором* шире хоризонти комуникације, разумевања и знања појединаца и заједнице.

> „Кроз истински, изворни разговор учесници су вођени изван и даље од почетног становишта, да би уважили друге учеснике и кренули ка богатијем, обухватнијем гледишту, ка *стапању видокруга [fusion of horizons]*, ка дељеном, заједничком разумевању онога што је истинито или значајно. *Разговор лежи у срцу учења: ученици су уједно слушаоци и говорници.*"[19]

Аутор чак сматра да је стварање попришта за јавни говор *[arenas for public discourse] – коначни и најзначајнији предуслов за стварање друштва учења;* сматрамо да се ово заиста *подједнако* односи на модерно и на класично атинско друштво, које уважава и у највећој мери негује јавни говор и разговор. Кроз јавни говор/разговор појединци и заједница као целина унапређују сопствене способности за доношење одлука и судова о питањима која се тичу општег добра,

18 Како, на пример, каже и Савићевић (2000а), стр. 11.

19 Ranson (1994), p. 110, подвукао Ж. Б.

функционисања и опстанка заједнице. У атинској историји можемо пронаћи мноштво таквих примера, где се суочавањем различитих становишта и ставова, кроз живу расправу долази до суда и одлуке која обавезује све грађане. На тај начин су донете неке од најмудријих одлука, али и неки други судови, трагични и за појединце (као што је Сократ), али погрешни и трагични и за само друштво и државу.

У неким анализама различитих схватања (филозофија) друштва учења[20], искристалисала су се три модела или три различите *филозофије друштва учења*. То су следећи модели:

- модел *културних вредности* или *хуманистички модел*,
- *футуролошко-технолошки модел*, и
- *демократско-партиципативно-грађански* модел.

(I) Први модел везује се за Хачинса, који покреће битно питање *природе особе* (тачније речено – типа личности) која би могла постати модел (или *архетип*) особе коју би обухватало друштво учења. Евентуално порекло, прва замисао или идеја овога типа особе могла би се пронаћи чак код класичног немачког филозофа Имануела Канта, који се залагао за аутономног и рационалног појединца, који је способан да доноси самосталне одлуке независно од било каквог и било којег спољашњег ауторитета; подразумева се да је ова личност вођена снажним и рационалним, личним моралним интегритетом (или унутрашњим моралним *законом*). Рационалност, објективност и непристрасност су, дакле, основне одлике овакве личности. *Дословно је то била слика полубога*. Даље се овакво схватање, у круговима савременијих аутора, трансформисало у приказ једне заиста *свестране особе* чврсто укорењене у културу и способне да разумно суди и одлучује, те да одлуке и судове темељи на чињеницама, доказима и аргументима. Из тога логично произлази да је циљ образовања (у друштву учења) да обликује појединце који поседују аутономан и рационалан карактер на којем се темељи наука, морал и култура, што у ствари означава *човека који учи* перманентно, самоусмерено и свеобухватно.

Ма колико нам идеја, замисао, концепт овакве особе изгледао индивидуалистички утемељен и утопијски конципиран, ипак морамо напоменути (супротно очекивањима да ће се таква особа, идеални *становник* или *грађанин* једног стварног друштва учења,

---

20 Griffin, Brownhill, op. cit., p. 61–68.

можда обликовати тек у идеалној будућности) – да се таква личност, дакле, ипак може пронаћи и препознати и у далекој прошлости, на пример у самом Сократу који нам у том смислу може изгледати и као савремен, и као релевантан, чак и као *модеран и актуелан*.

(II) Футуролошко-технолошки модел, претежно полазећи од идеја Торстена Хусена (*Torsten Husén*), даље разрађује концепт самоусмереног ученика као неизоставног чиниоца сваког доживотног или целоживотног учења. То је ученик који познаје и поседује, пре свега, *умеће и способност учења*, он је *научио да учи*, и зато јесте оспособљен да самостално врши избор садржаја и начина учења, да успешно савладава изабране садржаје, као и да објективно оцењује сопствено постигнуће и да, по потреби, врши аутокорекцију сопствене самообразовне праксе.

Веома је значајно повезивање овог концепта са светом рада и професије, јер будући стручњак/техничар/професионалац биће успешан у сопственој професији само уколико је оспособљен да буде самоусмерени ученик који трајно и ефикасно, самостално учи, освежава своја знања и вештине, унапређујући своје стручне, радне и професионалне способности и компетенције. У томе је извор, како сматрају неки аутори, нове *идеологије* која проистиче из револуционарно измењеног односа традиционално схваћеног обучавања или тренинга за одређени рад и занимање, и савременијег професионалног образовања флексибилне и прилагодљиве, квалитетно образоване, способне и интелигентне радне снаге какву захтева модерна привреда.

> „То подразумева много више од пуког достизања одређеног стандарда који ће се затим заборавити, јер обухвата идеју о идеологији професионалности која укључује идеју доживотне компетентности да се одржи висок ниво [*excellence*] у сопственој делатности. Тада професионалац има дужност да одржава сопствену компетентност држећи корак са развојем професије.“[21]

У политичкој сфери, нов тип радне снаге захтева квалитативно другачије уважавање, јер се на способностима и умећима нове професионалне класе више него икада темељи савремени и будући привредни и друштвени развој. У времену у којем су знање и ин-

21 Griffin, Brownhill, *op. cit.*, p. 65.

формације у самом центру сваке делатности, у којем се дешава експлозија знања, у којем се убрзано развија индустрија знања, свако друштво и свака држава мора се претворити у *друштво учења*, уколико жели да опстане.

(III) Модел који наглашава демократичност, партиципативност и грађанске вредности приписује се углавном новозеландском андрагогу Роџеру Бошијеу (*Roger Boshier*). Овде је посебан нагласак на пољу друштвене акције и праксе, доношењу одлука и политичкој сфери живота. *Заиста, грађанско образовање је у великој мери део концепта доживотног учења а самим тим и друштва учења.* У том смислу (додајемо – врло слично класичном добу у Атини), *учешће у политичким процесима има васпитно-образовну функцију утолико што показује људима како да буду политички активни и самим тим и да уче на основу сопствене активности.*[22] Довољно детаљно смо у одговарајућем делу рада приказали и расправили међуоднос васпитно-образовних захтева и политичке праксе у атинској демократији.

Лако ћемо уочити да су барем два (први и трећи) од три приказана модела дали сасвим добар основ да се захтеви који се у моделима наводе (као чиниоци или карактеристике друштва учења) уоче, препознају и идентификују у paideji старе Атине, коју смо темељније упознали у главном делу овог рада. Као и раније наведене и уочене особености, то нам само потврђује, сматрамо, да смо били на добром путу када смо у одређивању предмета и циља једног историјског истраживања користили овај модерни појам, који се у изложеној расправи и анализи потврдио као употребљиво аналитичко средство и изван истраживања и разматрања савремених друштава и култура.

22 *Op. cit.*, p. 66. Аутори у овој анализи полазе од идеја Џона Стјуарта Мила (*John Stewart Mill*), енглеског филозофа и економисте из XIX века. Сматрамо да се основни појмови и приступи овог типа могу препознати и у много старијем добу, у класичној атинској демократији.

Најзад, вратићемо се поново нешто ближе почетку (почетку историје појма *друштво учења*).

„У Атини, васпитање/образовање није била издвојена делатност, која се обавља у одређено време, на одређеним местима, у одређеном животном добу. То је био циљ друштва. Град је васпитавао човека. Атињанина је васпитавала култура, *paideia*."[23]

Као што смо већ помињали, родоначелником појма *друштво учења* сматра се (поново, управо цитирани) Роберт Хачинс, који је уједно први од свих, јасније и одређеније него било ко други, барем у најосновнијим цртама указао на паралелу између античке Атине и друштва учења јер је сматрао (и ту ћемо се с њим у потпуности сложити) да је срж овога појма могуће управо тамо препознати и на том примеру адекватно приказати. То је управо оно што смо овим радом покушали да постигнемо.

23 Hutchins, наведено према: Smith (2002).

ЛИТЕРАТУРА

AESCHINES, *Against Timarchus* [346 bce]; from *Aeschines* (1919), trans. Charles Darwin Adams, (Cambridge, MA/London, Harvard University Press/William Heinemann Ltd.). http://www.fordham.edu/halsall/pwh/aeschines.html

———, *Against Timarchus;* http://www.utexas.edu/courses/greekciv/Aeschines1.html

———, *Speeches;* trans. Charles Darwin Adams; http://www.perseus.tufts.edu/cgi-bin/ptext?lookup=Aeschin

AINLEY, Patrick (a), *Personal Response to Educational Research Forum Consultation on the Future of Educational Research;* http://www.nerf-uk.org/responses/patrick_ainley_dr.pdf.

——— (b), *Draft Introduction to "Policies & Values" Reader, What Has Happened to the Welfare State? With Special Reference to Education;* http://www.GRE-GUNS2.GRE.AC.UK/PCET/StaffPages.nsf/WebName/010755?open

——— (c), *The Learning Society Revisited;* http://www.libr.org/ISC/articles/14-Ainley.html

ANDRILOVIĆ, Vlado, i dr. (1985), *Andragogija;* Zagreb, Školska knjiga.

ARISTOFAN (1978), *Žabe;* prevod, uvod i komentar *Aristofan – pesnik rata i mira* (str. 7–100) Radmila Šalabalić; Novi Sad, Matica srpska.

——— (1988), *Ptice;* prevod i Uvod (str. 5–84) Mladen Škiljan; Zagreb, VPA.

АРИСТОТЕЛ (1980), *Никомахова етика;* превод др Радмила Шалабалић, предговор *Аристотел као етичар* (стр. V-XLVI) др Милош Н. Ђурић; Београд, БИГЗ.

——— (1984), *Политика;* прев. др Љиљана Станојевић-Црепајац, предговор *Аристотелово учење о држави и њеном етичком задатку* (стр. V–XVII) др Милош Н. Ђурић; Београд, БИГЗ.

——— (1997), *Устав атински;* превод и предговор *Устав атински виђен у контексту Аристотелове политичке филозофије* (стр. 7 – 32) Петар Јевремовић; Београд, Плато.

ARMSTRONG, A. H. [ed.] (1967), *The Cambridge History of Later Greek and Early Medieval Philosophy;* Cambridge, At the University Press.

АТАНАСИЈЕВИЋ, Ксенија (1930), *Филозофски фрагменти*, књига

друга; Београд, Графичко предузеће ПРОСВЕТА А. Д., С. Хоровиц и Димић.

——— (1968), *Смисао и вредност егзистенције*, Аксиолошка разматрања; Београд, издање аутора.

АВРАМОВИЋ, Сима (2000), *Исејево судско беседништво и атинско право;* Београд, ЈП Службени лист СРЈ.

BAI, Heesoon (–), *Philosophy for Education: Towards Human Agency*; http://www.quasar.ualberta.ca/cpin/bai.htm.

БАКОВЉЕВ, Милан (1997), *Основи методологије педагошких истраживања;* Београд, Научна књига.

BARKLAY, William (1961), *Educational Ideals in the Ancient World;* London, Collins.

БАРНЕТ, Џон (2004), *Рана грчка филозофија;* Београд, Завод за уџбенике и наставна средства.

BAZALA, Albert (1970), *Mudrost grčkog naroda u priči i pjesmi;* Zagreb, Matica hrvatska (+ Heziod, *Poslovi i dani*).

——— (1988), *Povijest filozofije;* Zagreb, Globus.

BECK, Frederick A. G. (1964), *Greek Education 450 – 350 B. C.;* London, Methuen & Co Ltd.

BOŠNJAK, Branko (1983), *Grčka filozofija* od prvih početaka do Aristotela, i odabrani tekstovi filozofa; Zagreb, Nakladni zavod Matice hrvatske.

BOWEN, James (1972), *A History of Western Education*, Volume One, The Ancient World: Orient and Mediterranean 2000 B. C. – A. D. 1054; London, Methuen & Co Ltd.

BOYD, William (1947), *The History of Western Education;* London, Adam & Charles Black, fourth edition.

БРАЛИЋ, Жељко (2001), *Историјски преглед циљева образовања одраслих – античка Грчка;* Београд, Зборник Факултета цивилне одбране, стр. 233–249.

BROWN, Eric (2003), *Plato's Ethics and Politics in "The Republic"*, *The Stanford Encyclopedia of Philosophy (Summer 2003 Edition)*, Edward N. Zalta (ed.). http://plato.stanford.edu/archives/sum2003/entries/plato-ethics-politics/

BROWNING, Oscar (1908), *An Introduction to the History of Educational Theories;* London, Kegan Paul, Trench, Trübner & Co. Ltd. http://webdev.archive.org/texts/millionbooks.php

БРУЈИЋ, Драган (2002), *Водич кроз свет антике*, Грчка, Рим,

Персија, са мапама и текстуалним подсетником; Београд, Professional Pen Co.

BURNET, John (1953), *Greek Philosophy,* Thales to Plato; London, McMillan and Co., Limited.

BRYAN, William Lowe (1897), *Plato the Theacher;* New York, Charles Scribners Sons; http://webdev.archive.org/texts/millionbooks.php

БУГАРСКИ, Ранко (1996), *Писмо;* Нови Сад, Матица српска.

БУЛАТОВИЋ, Ранко Н. (1980), *Универзитет за све,* о утицају енглеске универзитетске екстензе на сличне облике образовања одраслих код нас до другог светског рата; Београд, Привредно-финансијски водич.

БУРКХАРТ, Јакоб (1992), *Повест грчке културе I - IV;* Сремски Карловци – Нови Сад, Издавачка књижарница Зорана Стојановића – Добра вест.

CAIRD, Edward (1904), *The Evolution of the Theology in the Greek Philosophers,* vol. I; Glasgow, James MacLehose and Sons, Publishers to the University.

CLOUGH, G. Benson (1904), *A Short History of Education;* 2nd ed., London; http://www.socsci.kun.nl/ped/whp/histeduc/clough/gben013.html

CHAMBERS, Mortimer (1958), *Greek and Roman History;* Washington, The American Historical Association; http://webdev.archive.org/texts/millionbooks.php

CLARKE, M. L. (1971), *Higher Education in the Ancient World;* London, Routledge & Kegan Paul.

COLE, Thomas (1991), *The Origins of Rhetoric in Ancient Greece;* Baltimore/London, The Johns Hopkins University Press.

CORNFORD, Francis MacDonald (1950), *Before and After Socrates;* Cambridge, At the University Press.

COX, G. W. (1900), *The Greeks and the Persians;* New York/Bombay, Longmans, Green, and Co.; http://webdev.archive.org/texts/millionbooks.php

ЦВЕТКОВИЋ, Владимир Н. (2000), *Полис и филозофија,* Античка филозофија и њен историјско-политички хоризонт, књига прва, од Талеса до Платона; Београд, Јавно предузеће Службени лист СРЈ.

——— (2001), *Моћ и мудрост,* О политичкој димензији филозофије; Београд, Јавно предузеће Службени лист СРЈ.

CUBBERLEY, Ellwood P. (1920), *The History of Education,* Educational Practice and Progress Considered as a Phase of the Development and

Spread of Western Civilization; The Project Gutenberg EBook #7521; http://thalasson.com/gtn...

DAVIDSON, Thomas (1894), *The Education of the Greek People* and its influence on civilization; New York, D. Appleton and Company.

DAVIS, William Stearns (1914), *A Day in Old Athens;* The Project Gutenberg Ebook #4716; http://thalasson.com/gtn...

ДЕМОСТЕН (2001), *Беседе;* превод, објашњења и предговор *Демостенов живот* (стр. 5–22) Јован Туроман; Београд, Издавачка радионица С&З.

DENNIS, Graham (2001), *Plato's Philosophy of Education: Dialectical Poetry and the Art of Healing;* The Examined Life On-Line Philosophy Journal, Vol. 02 Issue 08 http://examinedlifejournal.com/articles/template.php?shorttitle=paedia2&authorid=50

ДИОГЕН ЛАЕРТИЈЕ (1979), *Животи и мишљења истакнутих филозофа;* превод Албин Вилхар, предговор *Диоген Лаертије – доксографски хисторичар филозофије* (стр. V–XX); Београд, БИГЗ.

ДЈУРАНТ, Вил (1996), *Живот Грчке*, Историја грчке цивилизације од почетака и историја Блиског истока од смрти Александра до римског освајања са уводом о праисторијској култури Крита; Београд, Народна књига – Алфа.

DODDS, E. R. (1956), *The Greeks and the Irrational;* Berkeley/Los Angeles, University of California Press.

——— (1974), *The Ancient Concept of Progress* and other Essays on Greek Literature and Belief; Oxford, At the Clarendon Press.

DUE, Bodil (1989), *The Cyropaedia*, Xenophon's aims and methods; Aarhus, Aarhus University Press.

ЂОРЂЕВИЋ, др Јован – ПОТКОЊАК, др Никола (1983), *Педагогија;* Београд, Научна књига.

ЂУРИЋ, Михаило (1952), *Правно-философска схватања Елиђанина Хипије;* Скопје, Жива Антика, год. II, св. 2, стр. 160-183 (посебан отисак).

——— (1955), *Филозофија старих Грка;* Београд, Издавачко предузеће РАД.

——— (1958), *Идеја природног права код грчких софиста* (докторска дисертација); Београд, Универзитет у Београду – Савез удружења правника Југославије.

——— (1996), *Из историје античке филозофије;* Београд, НИУ Службени лист СРЈ – Терсит.

——— (1997), *Хуманизам као политички идеал*, Оглед о грчкој култури; Београд, НИУ Службени лист СРЈ – Терсит.

ЂУРИЋ, др Милош Н. (1955), *Софисти и њихов историски значај;* Београд, Научна књига (прештампано из *Зборника Филозофског факултета* бр. III).

——— (1987), *Историја хеленске етике;* Београд, Завод за уџбенике и наставна средства.

——— (1980), *Ксенофонт и главни извори за познавање историјског Сократа;* предговор издању: Ксенофонт, *Успомене о Сократу*, Београд, БИГЗ, стр. I - XXV.

——— (1990), *Историја хеленске књижевности;* Београд, Завод за уџбенике и наставна средства.

——— (1997), *Философски списи;* Београд, Завод за уџбенике и наставна средства.

——— (1997а), *Хеленска књижевност и компаратистика;* Београд, Завод за уџбенике и наставна средства.

——— (1997б), *Историјски извори – Историја и философија;* Београд, Завод за уџбенике и наставна средства.

——— (1997в), *Културна историја и рани философски списи;* Београд, Завод за уџбенике и наставна средства.

(...), *Educated Women in Ancient Society* (1997); http://info-center.ccit.arizona.edu/~ws/ws200/fall97/grp3/grp3.htm.

EDWARDS, R. (1997), *Changing Places?* Flefibility, Lifelong Learning and a Learning Society; London, Routledge.

EHRENBERG, Victor (1973), *From Solon to Socrates*, Greek history and civilization during the sixth and fifth centuries B. C.; London, Methuen & Co. Ltd.

ЕЛИЈАДЕ, Мирча (1991), *Историја веровања и религијских идеја 1, 2;* Београд, Просвета.

(...), *Enciklopedijski rječnik pedagogije* (1963); Zagreb, Matica Hrvatska.

ЕСХИЛ / СОФОКЛО / ЕУРИПИД (1989), *Сабране грчке трагедије;* превели Коломан Рац и Никола Мајнарић; Београд, Врхунци цивилизације.

ЕСХИЛ / СОФОКЛО / ЕУРИПИД (2001), *Грчке трагедије;* превео Милош Н. Ђурић; Београд, Дерета.

EUBEN, J. Peter [ed.] (1986), *Greek Tragedy and Political Theory;* Berkeley/Los Angeles/London, University af California Press.

FAIRBANKS, Arthur, [ed. and trans.] (1898), *The First Philosophers of*

Greece; London, K. Paul/Trench/Trubner; http://history.hanover.edu/project.html.

FANTHAM, Elaine / FOLEY, Helene Peet / KAMPEN, Natalie Boymel / POMEROY, Sarah B. / SHAPIRO, H. Alan (1994), *Women in the Classical World;* New York/Oxford, Oxford University Press.

FAURE, Edgar, et. al. (1972), *Learning to Be,* The world of education today and tomorrow; Paris, UNESCO.

FEDERIGHI, Paolo, et. al. [ed.] (1999), *Glossary of Adult Learning in Europe;* Hamburg, European Association for the Education of Adults (EAEA) – UNESCO Institute for Education (UIE); www.unesco.org/education/uie/pdf/glossary.pdf

ФИЛИПОВИЋ, Драгомир (1967), *Образовање одраслих у теорији и пракси;* Београд, Завод за издавање уџбеника ср Србије.

FINLEY, M. I. (1984), *Politics in the Ancient World;* Cambridge /et al./, Cambridge University Press.

FREEMAN, Kenneth (1907), *Schools of Hellas, An Essay on the Practice and Theory of Ancient Greek Education from 600 to 300 b. c.;* London, Macmillan and Co., Limited.

FREDE, Michael (1987), *Essays in Ancient Philosophy;* Oxford, Clarendon Press.

GOLDEN, Mark (1990), *Children and Childhood in Classical Athens;* Baltimore/London, The Johns Hopkins University Press.

GOOD, H. G. (1965), *A History of Western Education*; New York, The Macmillan Company, second edition (first 1947), sixth printing (first 1960).

GORARD, Stephen / REES, Gareth / FEVRE, Ralph / FURLONG, John (1998), *The Two Components of a New Learning Society;* Journal of Vocational Education and Training, vol. 50, No. 1.

GREGORY, Justina (1991), *Euripides and the Instruction of the Athenians;* Ann Arbor, The University of the Michigan Press.

ГРЕВС, Роберт (1990), *Грчки митови;* Београд, Нолит.

GRLIĆ, Danko (1982), *Leksikon filozofa;* Zagreb, Naprijed.

GROTE, George (1888), *A History of Greece* from the earliest period to the close of the generation contemporary with Alexander the Great (I – X); London, John Murray, Albermarle Street.

HAMEL, Debra (2001), *Socrates at War;* originally published in MHQ: The Quarterly Journal of Military History, Autumn 2001. http://about.com/nl/usgs.htm?nl=ancienthistory&e

HAMMOND, N. G. L. (1973), *Studies in Greek History*, a companion volume to A History of Greece to 322 в. с.; Oxford, At the Clarendon Press.

HARRIS, William V. (1989), *Ancient Literacy;* Cambridge (Mass.)/ London, Harvard University Press.

ХАУЗЕР, Арнолд (1966), *Социјална историја уметности и књижевности 1;* Београд, Култура.

HEATER, Derek (2002), *The History of Citizenship Education: A Comparative Outline;* Parliamentary Affairs, 55, p. 457 – 474, London, Hansard Society for Parliamentary Government.

ХЕРАКЛИТ (1981), *Фрагменти;* Београд, Графос.

——— (2001), *О природи;* прев. др Марко Вишић; Подгорица, Октоих.

ХЕГЕЛ, Георг В. Ф. (1975), *Историја филозофије 1–3 ;* Београд, БИГЗ.

ХЕРОДОТ (1988), *Историја I – II;* превео Милан Арсенић; Нови Сад, Матица српска.

HIBLER, Richard W. (1988), *Life and Learning in Ancient Athens;* Lanham/New York/London, University Press Of America.

ХОМЕР (2002), *Илијада;* превод Милош Ђурић; Београд, Завод за уџбенике и наставна средства.

——— (2002a), *Одисеја;* превод Милош Ђурић; Београд, Завод за уџбенике и наставна средства.

HÖRBURGER, Franz (1967), *Geschichte der Erziehung und des Unterrichts;* Wien/München, Österreicher Bundesverlag für Unterricht, Wissenschaft und Kunst.

HUMMEL, Charles (1993), *Aristotle (384-322 B.C);* http://www.ibe.unesco.org/International/Publications/Thinkers/ThinkersPdf/aristote.pdf.; originally published in PROSPECTS: the quarterly review of comparative education, (Paris, UNESCO: International Bureau of Education), vol. 23, no. 1/2, p. 39-51.

——— (1994), *Plato (428-348 B.C);* http://www.ibe.unesco.org/International/Publications/Thinkers/ThinkersPdf/platoe.PDF; originally published in Prospects: the quarterly review of education (Paris, UNESCO: International Bureau of Education), vol. 24, no. 1/2, p. 329-342.

ХУСЕИНОВ, Абдулсалам Абдулкеримович / ИРЛИЦ, Герд (1992), *Историја етике;* Нови Сад, Књижевна заједница Новог Сада.

HUTCHINS, R. M. (1970), *The Learning Society;* Harmondsworth, Penguin.

IEP/(The) Internet Encyclopedia of Philosophy/; www.utm.edu/research/iep

ISOCRATES, *Panegyricus;* http://classicpersuasion.org/pw/isocrates/pwisoc4.htm

———, *Speeches and Letters* (ed. George Norlin); Perseus, http://www.perseus.tufts.edu/cgi-bin/ptext?lookup=Isoc.

JARRET, James L. (1969), *The Educational Theories of the Sophists*; New York, Teachers College Press, Teachers College, Columbia University.

JARVIS, Peter [ur.] (2003), *Poučavanje – teorija i praksa;* Zagreb, Andragoški centar.

JARVIS, R. [ed.] (2001), *The Age of Learning,* Education and the Knowledge Society; London, Kogan Page.

JЕГЕР, Вернер (1991), *Paideia,* Обликовање грчког човека; Нови Сад, Књижевна заједница Новог Сада.

JODL, Fridrih (1975), *Istorija etike* kao filozofske nauke, 1 knjiga; Sarajevo, Veselin Masleša.

JОВАНОВИЋ, Слободан (1990), *Из историје политичких доктрина (Платон, Макиавели, Берк, Маркс);* Београд, БИГЗ – Југославијапублик – Српска књижевна задруга.

КАНДИЋ, Драгана (1992), *Увод у филозофију са основама етике;* Београд, Факултет одбране и заштите.

КАЧАПОР, Саит (1996), *Историјски преглед настанка и развоја школе;* Београд, Завод за уџбенике и наставна средства.

КАЧАВЕНДА-РАДИЋ, Нада М. (1989), *Слободно време и образовање;* Београд, Завод за уџбенике и наставна средства/Катедра за андрагогију Филозофског факултета.

KELLOGG KOMMISSION (1999), *A Learning Society,* Returning to our Roots, Fourth Report; http://www.nasulgc.org/Kellogg/kellogg.htm

——— (1999a), *A Learning Society,* Data and Questionnaires, Fourth Report; http://www.nasulgc.org/Kellogg/kellogg.htm

KENNEDY, George A. (1994), *A New History of the Classical Rhetoric;* Princeton, Princeton University Press.

КОПЛСТОН, Фредерик (1988), *Историја филозофије,* Том I, Грчка и Рим; Београд, БИГЗ.

KREISSIG, Heinz (1987), *Povijest helenizma;* Zagreb, Grafički zavod Hrvatske.

КРЂЕТА, Љубомир / ПОТКОЊАК, Милена / ПОТКОЊАК, Никола (1972), *Педагогија;* Београд, Завод за уџбенике и наставна средства Србије.

KSENOFONT (1898), *Ksenofonovi izabrani spisi* (Kirupedija, Anabaza, Spomeni Sokratovi, Knjiga o gospodarstvu); Zagreb, Naklada Matice hrvatske.

——— (1980), *Хеленска историја;* превод, напомене и увод *О писцу и делу* (стр. 5 – 17) Милена Душанић; Нови Сад, Матица српска.

——— (1980а), *Успомене о Сократу;* превод и увод *Ксенофонт и главни извори за познавање историјски реалног Сократа* (стр. V–XXV) др Милош Н. Ђурић; Београд, БИГЗ.

КУЛИЋ, Радивоје / Деспотовић, Миомир (2005), *Увод у андрагогију;* Београд, Свет књиге.

ЛАЗАРЕВИЋ, Бојан (2001), *Андрагошки аспекти Аристотеловог схватања доколице;* Београд, Андрагошке студије 8/1–2, стр. 27–43.

LAURIE, S. S. (1907), *Historical Survey of Pre-christian Education;* London-Bombay-Calcutta, Longmans, Green, and Co., fourth impression – first published 1900. (republished 1970., Scholarly Press, St. Clair Shores, Michigan).

LEFKOWITZ, Mary R. / FANT, Maureen B. (1988), *Women's Life in Greece & Rome;* London, Duckworth.

LYCURGUS, *Speeches;* based on: Lycurgus. *Minor Attic Orators* in two volumes, 2, with an English translation by J. O. Burtt, M.A. Cambridge, MA, Harvard University Press; London, William Heinemann Ltd. 1962.
http://www.perseus.tufts.edu/cgi-bin/ptext?lookup=Lyc.

КУН, Н.А. (2002), *Легенде и митови старе Грчке;* Београд, Дечја књига.

МАКИНТАЈЕР, Аластер (2000), *Кратка историја етике;* Београд, Плато.

МАРИЦКИ-ГАЂАНСКИ, Ксенија (1997), *Демократија и образовање код старих Грка;* Зборник *Демократија, васпитање, личност,* Београд, Институт за педагошка истраживања.

——— (1999), *Исократ и моћ/немоћ политичке теорије;* Зборник *Филозофија, језик, заједница,* Сремски Карловци, Српско филозофско друштво, Кровови, стр. 47-53.

MARROU, H. I. (1964), *A History of Education in Antiquity;* New York, The New American Library (A Mentor Book).

MARSHALL, John (1876), *A Short History of Greek Philosophy;* London, Percival and Co.;
http://webdev.archive.org/texts/texts-details
db.php?collection=millionbooks&collectionid=
AShortHistoryOfGreekPhilosophy

MARTIN, Thomas R., *An Overview of Classical Greek History from Homer to Alexander;* http://www.perseus.tufts.edu/

MARSH, Charles (2003), *Antecedents of Two-way Symmetry in Classical Greek Rhetoric: the Rhetoric of Isocrates;* Public Relations Review, Volume 29, Issue 3, pages 351–367.

MASSEY, Lance (1997), *On the Origin of Citizenship in Education: Isocrates, Rhetoric, and Kairos;* Journal of Public Affairs – Southwest Missouri State University. http://cicero.smsu.edu/journal/articles97/massey.html

MCGEE, Michael Calvin (1998), *Choosing A* Poros: *Reflections on How to Implicate Isocrates in Liberal Theory;* http://www.mcgees.net/fragments/essays/back%20burner/Choosing_Poros.html

——— (2001), *Isocrates: A Parent of Rhetoric and Culture Studies;* http://www.mcgees.net/fragments/essays/back%20burner/isocrate.htm

MELVIN, A. Gordon (1946), *Education,* A History; New York, The John Day Company.

МИЛИЋ, Војин (1978), *Социолошки метод;* Београд, Нолит.

MONROE, Paul (1905), *A Text-Book in the History of education;* New York, The MacMillan Company.

MORGAN, Teresa (1998), *Literate Education in the Helenistic and Roman Worlds;* Cambridge, Cambridge University Press.

MUNN, Mark (2000), *The School of History,* Athens in the Age of Socrates; Berkeley/Los Angeles/London, University of California Press.

MUŽIĆ, Vladimir (1979), *Metodologija pedagoškog istraživanja;* Sarajevo, Svjetlost.

(...), *National Report – A Vision for 20 Years: The Learning Society;* http://www.leeds.ac.uk/educol/ncihe/nr_007.htm

НЕДЕЉКОВИЋ, Душан (1981), *Историја филозофије* – I књига; Пожаревац, Просвета.

NILSSON, Martin P. (1932), *The Mycenaean Origin* of *Greek Mythology;* Berkeley, University of California Press.

(...), *Оксфордска историја Грчке и хеленистичког света* (1999), Београд, Клио.

(...), *Osnovi andragogije* (1966); Sarajevo, Zavod za izdavanje udžbenika.

ОСВАЛТ, Сабина (1980), *Грчка и римска митологија;* Београд, Вук Караџић – LAROUSSE.

ПАПАЗОГЛУ, Фанула (1972), *Историја хеленизма,* Епоха Александра Великог; Београд, Научна књига.

PARETTI, Luigi / BREZZI, Paolo / PETECH, Luciano (1967), *Historija čovječanstva – kulturni i naučni razvoj – Stari svijet* (Od 500. god. pr. n. e. do početka nove ere), svezak drugi, knjiga druga; Zagreb, Naprijed.

PATER, Walter Horatio (1910), *Plato and Platonism;* The Project Gutenberg Etext #4095, named 7plpl10.zip; http://www.thalasson.com/gtn...

——— (1910), *Greek Studies: A Series of Essays;* Macmillan, London; The Project Gutenberg Etext #4035, named 7gsas10zip; http://www.thalasson.com/gtn...

ПАУСАНИЈА (1994), *Опис Хеладе I – II;* Нови Сад, Матица српска.

ПАВЛОВИЋ, Бранко (1997), *Пресократска мисао;* Београд, Плато.

PECK, Harry Thurston (1898), *Harpers Dictionary of Classical Antiquities;* New York, Harper and Brothers. http://www.perseus.tufts.edu/

(...), *Педагошка енциклопедија 1 – 2* (1989); Београд (и др.), Завод за уџбенике и наставна средства (и др.).

ПЕТРОНИЈЕВИЋ, Бранислав (1998), *Од Зенона до Бергсона*, Студије и чланци из историје филозофије; Београд, Завод за уџбенике и наставна средства.

——— (2002), *Предавања из историје философије;* Београд, Плато.

(...), *Педагошки лексикон* (1996); Београд, Завод за уџбенике и наставна средства.

PFEIFFER, Rudolf (1968), *History of the Classical Scholarship* from the Beginnings to the End of the Hellenistic Age; Oxford, At the Clarendon Press.

PLATO (1999), *Alcibiades i;* trans. Benjamin Jowett; The Project Gutenberg Etext #1676, named 1lcbd10.zip; http://www.thalasson.com/gtn...

——— (1999), *Lesser Hippias;* trans. Benjamin Jowett; The Project Gutenberg Etext #1673, named lhpps10.zip; http://www.thalasson.com/gtn...

ПЛАТОН (1959), *Парменид;* превела Ксенија Атанасијевић; Београд, Култура.

——— (1968), *Протагора / Горгија;* прев. Мирјана Драшковић и Албин Вилхар, предговор *Сократ и софисти* (стр. V–XLIV) Михаило Ђурић; Београд, Култура.

——— (1976), *Држава;* прев. Албин Вилхар и Бранко Павловић, предговор *Платонов идеал јединства филозофије и политике* (стр. V–XXIX) др Вељко Кораћ; Београд, БИГЗ.

——— (1979), *Ијон / Гозба / Федар;* превод, напомене и предговор

О дијалозима у овој књизи или *О заносу, љубави и правом беседништву* (стр. V–XXXV) Милош Ђурић; Београд, БИГЗ.

——— (1979), *Fileb i Teetet;* Zagreb, Naprijed.

——— (1982), *Одбрана Сократова / Критон / Федон;* превод, коментари, Предговор (стр. 5–39) др Милош Н. Ђурић; Београд, БИГЗ.

——— (1987), *Дијалози;* прев. Слободан У. Благојевић; Београд, Графос.

——— (1990), *Закони / Епиномис;* прев. др Албин Вилхар, предговор др Вељко Кораћ; Београд, БИГЗ.

——— (1999), *О језику и сазнању;* прев. Ксенија Марицки-Гађански и Иван Гађански; Београд, Рад.

——— (2000), *Кратил / Теетет / Софист / Државник;* прев. Динко Штамбук, Миливој Сиронић, Вељко Гортан; Београд, Плато.

——— (2001), *Менексен / Филеб;* прев. Ксенија Марицки-Гађански и Иван Гађански, поговор *Поновно читање Платона* Ксенија Марицки Гађански; Београд, Рад.

——— (2001), *Писма;* прев. Ксенија Марицки-Гађански и Иван Гађански; Београд, Рад.

PLUTARCH (1996), *Lives;* ed. by A. H. Clough; The Project Gutenberg Etext #674, named plivs10.zip; http://www.thalasson.com/gtn...

——— (2002), *The Complete Works Volume 3:Essays and Miscellanies;* The Project Gutenberg Etext #3053, named pluta10.zip; http://www.thalasson.com/gtn...

ПЛУТАРХ (1990), *Славни ликови антике*, Избор из »Упоредних животописа«; превод, увод *О Плутарху као Беоћанину, грађанину и писцу* (стр. 5–58) Милош Н. Ђурић; Нови Сад, Матица српска.

ПОЛИБИЈЕ (1988), *Историје I – II;* предговор, превод и коментар *Полибије – врхунац хеленистичке историографије* (стр. 5–34) Маријана Рицл; Нови Сад, Матица српска.

POMEROY, Sarah B. (1976), *Godesses, Whores, Wives, and Slaves*, Women in Classical Antiquity; New York, Schocken Books, second printing (first 1975).

(...), *Povijest svijeta* od početka do danas (1990); Zagreb, Naprijed.

PRENTICE, William Kelly (1940), *The Ancient Greeks*, Studies Toward a Better Understanding of the Ancient World; Princeton, Princeton University Press.

ПРОШИЋ, Лука (1996), *Филозофија старих Грка;* Београд, Скрипта интернационал.

RAISKUMS, Bernadine W. (2001), *Principles and Principals: A Dictionary of Contemporary Adult Education Terms and Their Users;* Anchorage, PWR &Associates, http://ericacve.org/docs/raiskums.pdf.

RANSON, Stewart, *Recognizing the Pedagogy of Voice in a Learning Community;* http://www.open.ac.uk/lifelong-learning/papers/

——— (1994), *Towards the Learning Society;* London, Cassell.

——— [ed.](1998), *Inside the Learning Society;* London, Cassell.

РАСЕЛ, Бертранд (1998), *Историја западне филозофије;* Београд, Народна књига – Алфа.

RAWLINSON, George (1889), *History of Phoenicia;* Longmans, Green, and Co., London; The Project Gutenberg Etext #2331, named hphnc10.zip; http://www.thalasson.com/gtn...

ROBB, Kevin (1994), *Literacy and Paideia in Ancient Greece;*New York/ Oxford, Oxford University Press.

ROMILLY, Jacqueline de (1998), *The Great Sophists in Periclean Athens;* Oxford, Clarendon Press.

RORTY, Amelie Oksenberg [ed.] (1998), *Philosophers on Education,* Historical Perspectives; London/New York, Routledge.

РОСТОВЦЕВ, Михаил (1990), *Историја старога света,* Грчка, Рим; Нови Сад, Матица Српска.

RUTHERFORD, Jonathan (2001), *The Knowledge Economy vs. The Learning Society,* A Discussion Paper; http://www.libr.org/ISC/ articles/14-Rutherford.html

SAMOLOVČEV, Borivoj (1963), *Obrazovanje odraslih* u prošlosti i danas; Zagreb, Znanje.

САВИЋ-РЕБАЦ, Аница (1966), *Хеленски видици,* есеји; Београд, Српска књижевна задруга.

САВИЋЕВИЋ, Душан М. (1983), *Човјек и доживотно образовање;* Титоград, Републички завод за унапређење школства.

——— (1986), *Андрагошки огледи* – прилог општој андрагогији; Титоград, Универзитетска ријеч (и др.).

——— (1989), *Концепција образовних потреба у андрагогији;* Београд, Завод за уџбенике и наставна средства (и др.).

——— (1990), *Развој, стање и будућност андрагошке науке,* Зборник *Андрагошка наука и пракса у сусрет трећем миленијуму;* Загреб, Андрагошки центар.

——— (1991), *Савремена схватања андрагогије;* Београд, Институт за педагогију и андрагогију Филозофског факултета/Просвета.

——— (1992), *Природа и карактеристике интереса у андрагогији;* Београд, Завод за уџбенике и наставна средства/Катедра за андрагогију Филозофског факултета.

——— (1995), *Истраживања у педагогији и андрагогији;* Београд, Институт за педагогију и андрагогију Филозофског факултета.

——— (2000), *Корени и развој андрагошких идеја;* Београд, Институт за педагогију и андрагогију Филозофског факултета/Андрагошко друштво Србије.

——— (2000а), *Пут ка друштву учења;* Београд, ДП Ђуро Салај/ЈНИП Просветни преглед.

——— (2002), *Филозофски основи андрагогије;* Београд, Завод за уџбенике и наставна средства/Филозофски факултет/Институт за педагогију и андрагогију.

СЕЊОБОС, Шарл (1991), *Упоредна историја европских народа;* Београд, Дерета.

SMITH, M. K. (2002), *The Theory and Rhetoric of the Learning Society;* The encyclopedia of informal education; www.infed.org/lifelonglearning/b-lrnsoc.htm

СРЕЈОВИЋ, Драгослав / ЦЕРМАНОВИЋ, Александрина (1992), *Речник грчке и римске митологије;* Београд, Српска књижевна задруга.

СТРУВЕ, В. В. / КАЛИСТОВ, Д. П. (2000), *Стара Грчка;* Београд, Book/Марсо.

SVENBRO, Jesper / CAVALLO, Guglielmo (2002), *Kako su čitali Grci, kako Rimljani;* Podgorica, Oktoih.

SWIFT, Fletcher Harper (1947), *The Athenian Ephebic Oath of Allegiance in American Schools and Colleges;* Berkeley, University of California Publications in Education, vol. 11, no. 1.

ШУШЊИЋ, Ђуро (1973), *Критика социолошке методе* – Увод у методологију друштвених наука; Ниш, Градина.

——— (1976), *Рибари људских душа*, Идеја манипулације и манипулација идејама; Београд, Младост.

——— (1983), *Цветови и тла*, Огледи о улогама идеја у животу; Београд, Младост.

——— (2003), *Сократ* – Живот за истину; Београд, Чигоја штампа.

TOO, Yun Lee (1995), *The Rhetoric of Identity in Isocrates*, Text, power, pedagogy; Cambridge, Cambridge University Press.

——— (2000), *The Pedagogical Contract*, The economies of teaching and learning in the ancient world; Ann Arbor, The University of Michigan Press.

(...) (2000), *Toward a Learning Society, Learning Economy: An Action Plan for Canada,* A brief submitted to the House of Commons Standing Committee on Finance regarding pre-budget consultations; Associations of Universities and Colleges of Canada.

ТРНАВАЦ, Недељко / ЂОРЂЕВИЋ, Јован (1998), *Педагогија;* Београд, Научна књига.

ТУКИДИД (1999), *Пелопонески рат;* превод и предговор *О Тукидиду и Пелопонеском рату* (стр. 5–16) Душанка Обрадовић; Београд, Просвета.

ULICH, Robert [ed.] (1968), *Three Thousand Years* of *Educational Wisdom,* Selections from Great Documents; Cambridge/Massachusetts, Harvard University Press.

VAUHKONEN, Jouni (2002), *A Rhetoric of Reduction,* Bertrand de Jouvenel's Pure Theory of Politics as Persuasion; Jyväskylä,University of Jyväskylä (Academic dissertation to be publicly discussed, by permission of the Faculty of Social Sciences of the University of Jyväskylä).

ВЕБЕР, Макс (1976), *Привреда и друштво 1–2;* Београд, Просвета.

WILSON, Robert McCole (2001), *A Study of Attitudes Towards Corporal Punishment as an Educational Procedure From the Earliest Times to the Present;* http://www.socsci.kun.nl/ped/whp/histeduc/wilson/wilson09.html

(...), *White Paper on Education and Training: Teaching and Learning, Towards the Learning Society;* http://europa.eu.int/en/record/white/edu9511/

WOODY, Thomas (1970), *Life and Education in Early Societies;* New York, Hafner Publishing Company (Facsimile of the 1949 edition).

XENOPHON (1998), *Agesilaus;* trans. H. G. Dakyns; The Project Gutenberg Etext #1169, named agsls10.zip; http://thalasson.com/gtn...

——— (1998a), *The Apology;* trans. H. G. Dakyns; The Project Gutenberg Etext #1171, named aplgy10.zip; http://thalasson.com/gtn...

——— (1998b), *Hiero;* trans. H. G. Dakyns; The Project Gutenberg Etext #1175, named hiero10.zip; http://thalasson.com/gtn...

——— (1998c), *On Revenues;* trans. H. G. Dakyns; The Project Gutenberg Etext #1179, named rvnue10.zip; http://thalasson.com/gtn...

——— (1998d), *The Polity of the Athenians and the Lacedaemonians;* trans. H. G. Dakyns; The Project Gutenberg Etext #1178, named pltis10.zip; http://thalasson.com/gtn...

——— (1998e), *The Sportsman;* trans. H. G. Dakyns; The Project Gutenberg Etext #1180, named sport10.zip; http://thalasson.com/gtn...

——— (1998f), *The Symposium;* trans. H. G. Dakyns; The Project Gutenberg Etext #1181, named sympm10.zip; http://thalasson.com/gtn...

YUNIS, Harvey [ed.] (2003), *Written Texts and the Rise of Literate Culture in Ancient Greece;* Cambridge, Cambridge University Press.

ZAMAROVSKY, Vojtech (1985), *Junaci antičkih mitova*, Leksikon grčke i rimske mitologije; Zagreb, Školska knjiga.

ЗАМУРОВИЋ, Александар (1998), *Митолошки* речник (прво изд. 1936. као *Митологија Грка и Римљана*); Београд, Херес.

ZANINOVIĆ, dr Mate (1985), Pedagoška hrestomatija; Zagreb, Školska knjiga.

——— (1988), *Opća povijest pedagogije;* Zagreb, Školska knjiga.

(...), *Збирка текстова педагошких класика* (1960); Београд, Савремена школа.

ЖЛЕБНИК, др Леон (1983), *Општа историја школства и педагошких идеја;* Београд/Горњи Милановац, Просветни преглед/ Дечје новине.

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

37.013.73(38)
37.01:1(38)

БРАЛИЋ, Жељко
Античка Атина као друштво учења / Жељко Бралић. – Београд : Факултет безбедности, 2006 (Београд : „Филип Вишњић"). – 340 стр. : илустр. ; 23 cm

Тираж 300. – Напомене и библиографске референце уз текст. – Библиографија: стр. 325-340.

ISBN 86-84069-27-7

а) Васпитање – Атинска држава б) Васпитање – Античка филозофија
COBISS.SR-ID 136240396

ЖЕЉКО А. БРАЛИЋ (Земун, 1960)

У Земуну завршио основну школу и гимназију.
На Филозофском факултету у Београду дипломирао, магистрирао и докторирао андрагогију.
На Факултету безбедности Универзитета у Београду држи наставу *Теорије и организације образовања*, у звању доцента.
У научно-истраживачком раду бави се историјом образовања одраслих, историјом васпитања у Старом веку и андрагошком теоријом.

Аутор следећих чланака и студија:

Народни универзитети у Југославији 1918–1941 (1995)

Утицај идеја радне школе на стручно усавршавање југословенских учитеља између два светска рата – течајеви Подмлатка Црвеног крста (1997)

Историјски преглед циљева образовања одраслих – античка Грчка (2001)

О неким значајним питањима андрагошке науке (2002)

Конститутивни проблеми андрагогије (2003)

Исократ и његова школа (2004)

Образовање као фактор људске безбедности
(2005 – коаутор, са др Ш. Алибабић и мр Љ. Катић)

О неким циљевима и подручјима образовања одраслих (2005)

Adult Education in Serbia 1918–1941 (Thessaloniki, 2006)

ISBN 86-84069-27-7